

Ve dnech 19.–23. srpna 1974 se konal v kanadském Torontu VIII. světový sociologický kongres. Jeho ústředním tématem byly problémy vědy a revoluce v soudobých společnostech, jež patří ke klíčovým procesům současného světa. Československá delegace pokryla svými příspěvky téměř všechny hlavní okruhy programu kongresu. V rubrice statí tohoto čísla jsou zařazeny některé z našich příspěvků přednesených v Torontu. Další příspěvky a informace o průběhu kongresu budou uveřejněny v příštím čísle.

Tento úvodní článek poukazuje na některé ideologické aspekty konfrontací mezi marxistickou a buržoazní sociologií, které se v podmínkách mírového soužití zemí s různým společenským zřízením vyhrocují a stávají stále náročnějšími a na něž bylo třeba se v rámci přípravy československé delegace soustředit.

Na okraj tématu VIII. světového sociologického kongresu

Problematika vědeckotechnického pokroku a všech jeho souvislostí se týká jednoho z klíčových společenských procesů v současném třídně rozděleném světě. Tato skutečnost se přirozeně odráží a projevuje i v ideologickém boji a má svůj odraz jak v marxisticko-leninské analýze tohoto procesu, tak samozřejmě také v buržoazních ideologických koncepcích.

1. Buržoazní interpretace vědeckotechnického pokroku

Ve stručnosti by bylo možno říci, že buržoazní interpretace vědeckotechnického pokroku se polarizují do dvou krajních pozic, mezi nimiž je celá škála odstínů a přechodných směrů a typů. Na jednom pólu se setkáváme se skupinou velmi pesimistických, přehnaně kritických názorů na vědeckotechnický pokrok jako takový a na druhé straně naopak s optimistickými iluzemi o automatickém rozvoji vědeckotechnického pokroku, který sám sebou a sám o sobě přinese člověku a lidstvu štěstí.

Je třeba říci, že oba tyto postoje ve své podstatě mají jeden a týž třídní základ. Je-

den z nich totiž veškerou vinu za konflikty kapitalistické společnosti svaluje na bedra rozvoje výrobních sil, druhý naopak spojuje veškeré naděje s tímto vědeckotechnickým pokrokem, přičemž oba současně vyvazují z této viny výrobní vztahy, tj. soukromovlastnické poměry monopolního kapitalismu.

V tomto smyslu oba tyto proudy mají ve své podstatě třídně apologetický charakter.

K různým utopickým, kritickým, pesimistickým koncepcím patří zejména tzv. frankfurtská škola, představovaná takovými mysliteli, jako je u nás kdysi dosti rozšířený E. Fromm, H. Marcuse a další. I jeden z čelných antikomunistů R. Aron, mimochodem někdejší asistent H. Marcuseho, vyvinuvší se ovšem poněkud odlišným směrem, nazval příznačně jednu ze svých posledních knih *Desiluze z pokroku*. Známa zpráva komise expertů vedené Brooksem předložená před časem americkému prezidentu, rovněž poukazuje na některé bariéry a spolu s tím i na záporné důsledky vědeckotechnického pokroku v podmínkách současné Ameriky. Jeden z bestsellerů vydaných na Západě pod názvem *Limity růstu*¹⁾ se zabývá problematikou pro-

¹ Meadows, D. et al.: *The Limits to Growth*. New York 1972.

gnóz a naznačuje velmi chmurnou perspektivu dalšího uplatňování vědy a techniky.

V této souvislosti se objevují i některé velmi kategorické požadavky, například požadavek tzv. „nulového růstu“. Marcuse hovoří přímo o tom, že jediné řešení je v tzv. pacifikaci lidské existence, zkrátka v zabrzdění vědeckotechnického pokroku. To je samozřejmě iluzorní cesta řešení konfliktů spjatých zákonitě s šířením důsledků vědeckotechnické revoluce v podmínkách soudobého kapitalismu.

To je jeden komplex názorů, který ovšem nelze podceňovat, na druhé straně by bylo nesprávné, kdybychom ho přeceňovali. Velmi správně poukázal nedávno soudruh M. T. Jovčuk na to, že v současné buržoazní ideologii působí vedle tzv. technofobie také opačné výrazné tendence, které naopak podtrhují význam vědeckotechnického pokroku a požadují zapojení celého komplexu vědeckotechnické revoluce do procesu upevňování moci monopolů.

Nelze předpokládat, že by vládnoucí kruhy buržoazní společnosti, kapitáni průmyslu a hlavní představitelé státních orgánů, nemluvě o představitelích monopolů, neměli zájem na určitém způsobu využití vědeckotechnického pokroku, a to ve směru, který by měl posloužit upevnění moci kapitálu.

Za tímto účelem se rozvíjejí různé technokratické teorie (viz např. Brzezinski, Bell a další), teorie „postindustriální společnosti“ a podobně, které právě usilují o to zapojit vědu do systému monopolního kapitalismu.

Príznačně to vyjádřil Lazarsfeld, když vystoupil s požadavkem, že je třeba zapojovat vědu do služeb institucí, že na tom není nic odíózního; dokonce nabádal vědce, aby se zbavili skrupulí a ostychu při zapojování vědy do „dělání peněz“. Tuto svou myšlenku rozvíjel ve vztahu k úkolům společenské vědy, přičemž zdůrazňoval, že je žádoucí, aby společenská věda byla v různých směrech takto využívána v podobě sociálního inženýrství, v podobě sociální psychologie, ekonometrie a s využitím soudobých metod a teorií, které právě v tomto směru mají konkrétní třídní a přímo politickou funkci.

Tento svým způsobem vnitřně rozporný obraz současné buržoazní společenské teorie a interpretace vědeckotechnického pokroku je odrazem určité rozpornosti samého působení vědeckotechnické revoluce v podmínkách monopolního kapitalismu. Existuje nesprávný názor, jako by vědeckotechnická revoluce automaticky vedla k socialismu. Jako by byla sama o sobě a sama sebou skrz naskrz nepřátelská kapitalismu či naopak jako by kapitalismus nebyl s to využívat vědeckotechnickou revoluci ve svém zájmu. Tak jednoduché věci nejsou.

Je třeba říci, že působení vědeckotechnické revoluce v podmínkách soudobého kapitalismu je rozporuplné, a to v tom smyslu, že v určitých souvislostech je některých jejích vymožeností v jistých mezích a dočasně používáno k upevňování moci monopolů. V tomto třídně mocenském smyslu je ve všech oblastech společenského života využívána a zneužívána, ale současně v hlubších vrstvách společenského vývoje, v hlubinách pohybu kapitalistické společnosti, ve vývoji sociálně třídní struktury této společnosti je kapitalismus ve své podstatě podryván.

Vědeckotechnická revoluce tak přispívá nejen k růstu početnosti dělnické třídy, ale i k dalším procesům. Podobně jako industriální revoluce svého času podryvala feudalismus, tak v hlubinných procesech vědeckotechnické revoluce v podmínkách kapitalismu neustále naráží na bariéry, nahlodává je a prohlubuje základní třídní konflikty kapitalistické společnosti, jmenovitě konflikt mezi soukromovlastnickým charakterem vlastnictví a mezi stále více společenským charakterem výrobních sil.

2. Význam marxisticko-leninských interpretací vědeckotechnického pokroku

Proti buržoazním teoriím a interpretacím vědeckotechnické revoluce stojí naše marxisticko-leninská koncepce a analýza vědeckotechnické revoluce podaná na XXIV. sjezdu KSSS a potom i na ostatních sjezdech bratrských komunistických stran i na XIV. sjezdu KSČ. Její podstata byla vyjádřena L. I. Brežněvem v myšlence, že právě základní, epochální úkol naší doby je organické spojení vymožeností vědecko-

technické revoluce s přednostmi socialistického společenského řádu.

Jak se tato problematika projevuje v oblasti ideologického boje? V současné situaci zmiřňování mezinárodního napětí nikterak neuhasíná, ale naopak vyhrocuje se a zostřuje ideologický zápas. Ne náhodou američtí politologové hovoří o narůstání významu tzv. „čtvrté dimenze“ v boji proti socialismu. Kromě dimenze hospodářské, vojenské a politicko-diplomatické podtrhují význam právě této „čtvrté dimenze“, čímž miní ideologický boj a konfrontaci v oblasti vědy a kultury.

Dialektika věci je taková, že čím pevnější a jednotnější je v tomto ideologickém boji vystupování marxistů a představitelů socialistických zemí, tím úspěšněji je možno prosazovat leninskou koncepci mírové koexistence států s různým společenským zřízením.

Je ovšem třeba říci, že v tomto ideologickém boji buržoazní ideologové nepřeslávají na místě, nýbrž že přizpůsobují taktiku svého boje používání některých nových metod a některých nových argumentů. Svědčí o tom celá řada příkladů. Jako jeden z nich možno uvést průběh a výsledky nedávného filosofického kongresu, který se konal v září 1973 ve Varně. Zde se projevila celá řada nových taktických obrátů. Není náhodou, že téžiskem celé problematiky byla zase otázka vědy a techniky, právě tak jako se na ni koncentroval světový sociologický kongres v Torontu (1974).

Z toho je vidět, jak se tyto otázky dostávají do centra ideologických konfliktů. Přitom možno vyvodit jedno základní poučení: nesporný úspěch marxistických filosofů souvisí (a tak se to jeví dokonce i ve světle velice rozpačitých hodnocení buržoazních publicistů) především s tím, že — jak se píše například ve Stuttgarter Zeitung — marxisté vystupují „v sevřené frontě“.

Za druhé, sami buržoazní publicisté zdůrazňují, že marxisté nenechávají ani jednu otázku bez odpovědi a že se nedaří postavit proti „stejně elastickému jako všudypřítomnému marxismu nějakou skutečnou „protiškolou““. Zkrátka potvrdilo se, že základní příčinou úspěchů marxismu-leninismu v interpretaci problematiky vědecko-

technického pokroku je právě to, že marxismus dává pozitivní teoretické i praktické odpovědi na všechny klíčové otázky, na nichž buržoazní teorie i buržoazní praxe zákonitě ztroskotává.

Ukázalo se také, že ovšem v tomto zápase buržoazní filosofové a ideologové používají nových forem a metod. Tak například nutno podtrhnout, že před lety R. Aron a jiní vystoupili s teorií konvergence, hlásající splynutí kapitalismu a socialismu. Tato teorie ovšem plní stále svoji antikomunistickou funkci. Na Západě však také vystoupili někteří američtí ideologové s kritikou teorie konvergence zprava v tom smyslu, že prý o nějakém přebírání prvků socialismu v podmínkách kapitalismu nelze mluvit a že jediným referenčním systémem, jediným vzorem, k němuž se má ubírat celý svět, je společenský systém Spojených států severoamerických.

Na různých kongresech i jinde se setkáváme s dalšími koncepcemi, kde se naopak zdůrazňuje myšlenka dialogu, ale v tom smyslu, jak to naznačil švýcarský filosof Mercier, že hlavní věcí je dialog jako zvětšení existence dvou společenských systémů v současném světě. Mercier vystoupil ostře proti příspěvkům marxistů, kteří poukazovali na historickou omezenost a přechodnost kapitalismu, s argumentem, že taková teze o možnosti nebo nutnosti likvidace kapitalismu prý znemožňuje v perspektivě dialog a že tedy v zájmu zachování dialogu je nutné na věčné časy zachovat i kapitalistický systém.

V tomto smyslu se také zdůrazňovalo, že boj mezi materialismem a idealismem je přežitkem studené války ve filosofii a že je třeba ho nahradit dialogem apod.

3. Systémové teorie a buržoazní reformismus

Snaha rozvinout tezi o zvětšení existence kapitalismu se projevuje nejvýrazněji v některých buržoazních sociologických teoriích. I když teorie konvergence, její kritika, jakož i „teorie“ dialogu se navzájem liší či dokonce logicky navzájem popírají, není tento rozdíl podstatný. Pro různé buržoazní teorie je totiž především důležité a zásadní to, co je spojuje, a to je jejich funkce v boji proti komunismu. Tyto teorie plní tento základní třídní úkol, i když

jsou v některých svých tvrzeních proti-
chůdné.

V centru tohoto směrodatného a stále
naléhavěji se o slovo hlásícího proudu bur-
žoazního myšlení je „harmonizace systé-
mu“ či přesněji řečeno rozvinutí takových
aktivit jednotlivých složek společenského
systému, které by posílily systémotvorné,
integrační momenty a plynulá řešení exis-
tujících i nově se rodících konfliktů. Bur-
žoazně reformistický, kritický moment je
tak zabudován do širšího konceptu systé-
mového přístupu k autoreglativnímu a
„zaprogramovaně“ evolučnímu překoná-
vání konfliktních situací. Velmi výstižně
označil tuto koncepci Donald A. Schon ve
své knize *Beyond the Stable State*² jako
„dynamický konzervatismus“, jehož pod-
statu prý možno shrnout do těchto hlav-
ních určení:

a) hlavním rysem moderní doby je tech-
nologická změna ve smyslu technologic-
kých inovací a jejich pronikání do života
společnosti,

b) nutno „vymyslet a rozvinout institu-
ce, které jsou „učícím se systémem“, tj. sys-
témem schopným přenést se přes svoji
vlastní plynulou transformaci“,

c) nejde pouze o prostou rezistenci vůči
změně, ale spíše o tendenci „bojovat o ucho-
vání své vlastní totožnosti“, což jinými
slovy znamená objevit komplexnost a
„hloubku dynamického konzervatismu sys-
tému při snaze o jeho změnu“.

Rozumí se, že změny jsou přípustné jen
tehdy a v takové míře, aby nebyly ohro-
ženy podstatné funkce daného systému.
Jako příklad se uvádí obchodní firma,
která se má rovněž úspěšně rozvíjet, aniž
by narušila či ztratila svoji identitu. Odtud
se zobecňují obecné závěry pro fungování
systému sociálně ekonomického i politic-
kého: jakmile se stát stává učícím se sys-
témem, vzniká potřeba „koncipovat a uvést
do života institucionální procesy, s jejichž
pomocí by bylo možno průběžně čelit no-
vým problémům a kontinuálně odstraňovat
staré struktury“.

Teorie dynamického konzervatismu za-
ložená na představě systematického sebere-
gulování monopolního kapitalismu včetně
evolučního překonávání jeho konfliktů
byla z amerického kontextu poměrně rych-
le přenesena buržoazními ideology do zá-
padní Evropy, kde vbrzku zdomácněla a v
souladu s „národními tradicemi“ je vydá-
vána za vlastní, takřka „národní“ objev.
Jádro věci ovšem není v prioritě, ale v
třídní funkci a obsahu této teorie. Její
francouzskou variantu předestřel Edgar
Morin ve své stati *L'écologie de la civili-
sation technicienne (De la notion du „mi-
lieu technique“ à l'éco-système social)*.³
Jádrem této stati je obdoba Schonova konz-
ervativně dynamického systému, označe-
ná však Morinem jako systém „hyperkom-
plexní“. Co je hyperkomplexní systém? ptá
se Morin a odpovídá: „Je to systém, který
zmenšuje své tlaky tím, že zvyšuje svoji
organizační způsobilost a zejména svoji
schopnost změny.“⁴

Co tu odpovídá skutečnosti? Jak tomu
běžně bývá u buržoazních teorií společnos-
ti, nelze redukovat ani Morinův koncept
moderní společnosti jako hyperkomplex-
ního systému na pouhý nesmysl. Obsahuje
samořejmě některé momenty, které po-
ukazují na skutečné dílčí aspekty a trans-
formace společnosti posledních desetiletí.
Morin rozlišuje mezi společností komplex-
ní a hyperkomplexní. Komplexnost zname-
ná výrazně danou zaprogramovanost, sil-
nou hierarchizaci a přísnou specializaci
konstitutivních prvků. Z tohoto komplex-
ního typu společnosti, tvrdí Morin, vzniká
společnost typu hyperkomplexního systé-
mu, která podle jeho názoru odpovídá osla-
bení či setření rigidních principů v pro-
gramu, v hierarchizaci a ve specializaci, a
to vše ve prospěch strategií heuristických,
tvůrčích a invenčních struktur, funkcionál-
ní polyvalence a polycentrismu v kontrole
i rozhodování. K racionálnímu momentu
problematiky označované Morinem jako
komplexnost a hyperkomplexnost se v
rámci této stati nelze podrobněji zaměřo-
vat. Zde poukážeme jen na *ideologickou*

² Schon, A.: *Beyond the Stable State*. New York
1971.

³ Morin, E.: *L'écologie de la civilisation techni-
cienne (De la notion du „milieu technique“ à l'éco-*

-système social). In: *Une nouvelle civilisation? Hommage à Georges Friedmann*. Paris 1973.

⁴ Citované dílo, s. 50.

funkci celé jeho úvahy, představující jádro věci. Hyperkomplexní organizace, píše Morin, je zaměřena k zachování své vlastní identity v procesu změny, což jí umožňuje získávat nové vlastnosti, ale současně vystavovat se permanentnímu riziku. Apeľuje nepřetržitě na rodící se síly reorganizace a právě proto prý potřebuje určitou míru dezorganizace⁵. Morinovi tane na mysli, podobně jako americkým buržoazním reformistům, takový systém „moderní společnosti“, která by byla s to asimilovat všechny „nové jevy“ přicházející jak zvenčí (z „ekosystému“), tak zevnitř, z působení vlastních antagonistů.

Morin explicitě tuto otázku nadhazuje v souvislosti s problematikou způsobu života, neboť hyperkomplexní organizace má prý především umožnit zrod nových hodnot a uspokojení nových potřeb při zachování identity systému. Morin rovněž vidí rozevírající se propast mezi romantickou nostalgií neoarchaismu a „revolučním hledáním nového života a společnosti“. Naštěstí nachází dobře přizpůsobenou pozici, jelikož prý „mezi těmito dvěma póly existuje možnost evolučně reformní.“⁶ A aby vůbec nebylo pochyb, konstatuje Morin, že vlastně „teorie hyperkomplexnosti spadá vjedno s teorií evoluce“!⁷

Francouzská varianta dynamického konzervatismu zde tedy nachází „správné“ středocestí: je to věčně absurdní kompromis, který se současně vydává i za pokračování dědictví Rousseaua, přičemž však odmítá jak někdejší romantické anticivilizační Rousseauovo horlení proti kouřícím továrním komínům na břehu ženevského jezera, tak logickou konsekvenci jeho revolučních idejí uvozujících program jako-bínské frakce ve Výboru veřejného blaha.

Že dynamický konzervatismus je dnes vskutku mezinárodní jev a přitom profilující jev buržoazního myšlení, o tom svědčí jeho západoněmecké vydání v podobě kritického racionalismu. Zde v toku tradice německého myšlení se tato platforma stylizuje do pozice překonávající prý jak autoritativní tradicionalismus, tak protiautoritativní radikalismus. Pokud svého času Lukács považoval za rozhodující linii vý-

voje novodobé buržoazní filosofie rozpad rozumu a úplný přechod na pozice iracionalismu, koriguje koncept kritického racionalismu do určité míry tento jenom částečně oprávněný Lukácsův předpoklad. Kritický racionalismus se totiž snaží o buržoazní „rehabilitaci“ rozumu, ba dokonce o buržoazní interpretaci tradice osvícenství, a to tentokrát namířené jak proti dogmatickému způsobu myšlení, označovanému například Hansem Albertem za „vědomý konzervatismus“, tak proti jinému druhu antipozitivistické persifláže osvícenství v podobě frankfurtské školy, která se ve světle tohoto kritického racionalismu jeví jako pouze zdánlivý kontrastní prvek téže – a tím se mívá neracionální – ideologické matrice.

Podstatnou otázkou je tu zase úsilí o nalezení takové interpretace a dynamizace systému, která by měla být „reálnou“, na vědě založenou cestou „mezi revolucí a rezignací“. Kritický racionalismus se prezentuje jako „skutečná, reálná“ alternativa oproti nepravým a jen zdánlivě protikladným pseudoalternativám teologicky autoritativního či dialekticky (ve smyslu frankfurtské školy) „radikálního“ způsobu myšlení, kteréžto oba svými nekompetentními prostředky omezené racionality brání pronikání moderních metod systémového řešení problémů. Základem kritického racionalismu je přírodovědecké myšlení navazující na Kantovo pojetí osvícenství jakožto „základny moderního obrazu světa“. To je i základ „racionální politiky jakožto politiky praktického rozumu“. Oproti požadavku totální změny systému se vyzvedá princip *realizovatelnosti*, který ovšem důsledně v rámci buržoazního zájmu podtrhuje kategorii zprostředkování ve vztahu teorie a praxe. Politiku definuje jako umění možného a jako volbu mezi realizovatelnými alternativami. A tak nakonec se z celého tohoto složitého přediva německé filosofické tradice vynořuje obdobný výlupek dynamického konzervatismu či hyperkomplexního meliorismu, který se výslovně označuje jako „liberální a sociální reformismus“. A zde je také zakopán pes: „Vede nás to arci k pojetí,“ píše Hans Al-

⁵ Citované dílo, s. 52.

⁶ Citované dílo, s. 73.

⁷ Citované dílo, s. 53.

bert, „které nemůže uznat jako rozumný cíl ani uchování stávajících pořádků a poměrů za každou cenu, ani totální přeměnu společnosti všemi prostředky ve smyslu ideálů určité skupiny, nýbrž k takovému pojetí, které usiluje o povlnnou přestavbu sociálního života, v jejímž rámci by se podle možnosti bral ohled na skutečné potřeby, přání a cílové představy všech členů společnosti a využívalo se současného vědění pro analýzu situace a ropracování programu.“⁸

Kritický racionalismus se staví jakoby proti iluzi dokonalého stavu společnosti; v tom se snaží vzít vítr z plachet „kritické teorii“ a vyjádřit rovněž svým způsobem kritický odstup od toho, co je „dáno“. Jenže podstata tohoto navenek až „nepozitivistického“ kriticismu je apologetická: je to prý „chybující lidský rozum“, který má zcela nezbytné své politické konsekvence, s nimiž pak také souvisejí i nedostatky společenských řádů. Tak jako ve vědě, neexistuje podle Alberta ani v sociálním a politickém životě žádné dokonalé (a tudíž také ani žádné nezměnitelné) řešení, a tak je třeba jednou provždy vzít na vědomí všudypřítomnost „nedokonalých řešení sociálních problémů“, která mají být neustále otevřena kritice a revizi. Podobně jako u Schona a Morina se také u Alberta připisuje v tomto rámci významná úloha institucím, které je prý třeba budovat tak, aby v nich byla kritika možná a účinná. Přesně řečeno, nejde mu samozřejmě o skutečnou kritiku, ale o „účinnější institucionalizaci kritiky a kontroly moci při zachování možnosti úspěšně plánovat a rozhodovat“.⁹) Věda se tu jeví jako nástroj reformy a transformace tradičního „liberálního věku“ v jakousi „postindustriální společnost“, v níž by „sociálně technologická fantazie“ a „plánování“ měly hrát podstatně větší roli než v minulosti. Je to tedy pokus o mechanickou aplikaci descartovsko-galileovského typu vědeckosti na společnost, který se chce jevit jako skutečný protiklad romanticko-utopické vědy chápané jako „obžaloba, apel a denunciac“.

4. Třídní podstata a cílová funkce socialistického systému

Taková je tedy funkce systémových přístupů v rámci monopolního kapitalismu a takové jsou i snahy o určité sjednocení hledisek při prosazování programu buržoazního meliorismu. Podstata této funkce je namířena proti reálnému socialismu usku-tečňovanému v zemích socialistického společenství i proti mezinárodnímu revolučnímu dělnickému a pokrokovému hnutí vůbec. Tato protirevoluční funkce systémových teorií v rámci monopolního kapitalismu však neznamená, že by nebylo třeba k němu přistupovat diferencovaně. Vodítkem nám je i zde Leninova myšlenka, že například buržoazním profesorům nelze věřit *ani jedno slovo*, jestliže je řeč o obecné teorii politické ekonomie, že však „neuděláte ani krok v oblasti výzkumu nových ekonomických jevů, nepoužijete-li práci těchto lokajů“, přičemž Lenin považoval za nezbytné „*umět*“ oddělit jejich reakční tendenci. Vycházejí z této směrnice V. I. Lenina, dospívá v této souvislosti D. M. Gvišiani k následujícímu závěru: „Studium a kritické využití všeho pozitivního, co v sobě obsahují buržoazní teorie organizace a řízení, v nichž nehlédě na veškerou jejich rozpornost se do určité míry odrážejí objektivní potřeby soudobé společenské velkovýroby — to je v tomto duchu jeden z vážných úkolů stojících před sovětskými vědci.“¹⁰

Všechny základní nástroje, všechna základní zprostředkování sledující uskutečnění socialistického způsobu života mají samozřejmě zčásti svoji instrumentální stránku, která umožňuje jejich srovnání s analogickými nástroji a prostředky v rozměru dějin i současnosti. To platí o nástrojích technické, institucionální i jiné povahy. Rozhodující tu však je, že všechny tyto nástroje a prostředky utváření socialistického způsobu života jsou ve své podstatě určeny právě svým místem a působením v celkovém kontextu určité kvalitativně nové sociálně ekonomické formace. Tato strukturální determinace každé složky nového společenského systému je pak

⁸ Albert, H.: *Plädoyer für kritischen Rationalismus*. In: *Die Zeit*, 5. XII. 1969, s. 63–68.

⁹ Citovaná stat, s. 68.

¹⁰ Gvišiani, D. M.: *Organizacija i upravlenie*. Moskva 1970, s. 370–371.

násobena dialektickou vazbou mezi prostředky a cíli společenské činnosti, kde — jak známo — platí, že nejen prostředky přispívají k utváření cíle, ale také naopak: cíle na každém kroku ovlivňují a přetvářejí samy prostředky své realizace.

V této souvislosti nutno také chápat socialistický politický systém jako nezbytný nástroj uskutečňování socialistického životního způsobu a přitom spatřovat v kvalitativně nové formě a obsahu výkonu tohoto historicky zcela jedinečného typu politické moci významnou komponentu a *součást* nového způsobu života příslušníků socialistické společnosti. Mnohotvárná přímá i nepřímá účast lidových mas na výkonu politické moci v socialistické společnosti je současně významným stimulem jejího upevňování a zároveň také katalyzátorem a cestou k historické přeměně a postupnému odumření politické moci jako takové. Růst politické aktivity mas jakožto jedné z podstatných komponent socialistického způsobu života je podmínkou a činitelem přispívajícím — v duchu Leninovy charakteristiky socialistického státu — k jeho přeměně v „ne-stát“.

Politický systém socialistické společnosti plní tuto úlohu při utváření nového způsobu života s využitím hospodářsko-organizačních, kulturně výchovných i — zejména v prvním období vývoje socialistické společnosti — potlačovacích funkcí. V podmínkách existence třídně rozděleného světa je pochopitelně rozvíjení celého tohoto procesu nemyslitelné bez všestranného zabezpečení jeho obrany před různými formami pokusů o jeho narušení ze strany imperialismu. To vše vtiskuje svůj ráz jak institucionálním nástrojům jeho uskutečňování, tak formám a obsahu činnosti tvořících součást způsobu života v socialismu. Instituce socialistické společnosti tak vnášejí do tvorby dějin a společenského utváření člověka novou dimenzi a hlubší perspektivní smysl, spočívající právě v plánovitém celospolečenském rozvíjení tohoto procesu změn, v neutuchajícím přetváření, překonávání a zušlechťování podmínek života. Vedoucí úloha komunistické strany spočívá nejen ve vytyčení programových cílů, nýbrž i ve správ-

ném určování nejbližších zprostředkujících článků jejich postupné realizace. Tato její vůdčí role je přitom nerozlučně spjata s historickou rolí dělnické třídy, která právě spočívá v tom, že podmínky její emancipace spadají v jedno s uskutečněním podmínek všeobecné emancipace lidstva, jakož i všestranného rozvoje všech individuí. Proto komunistická strana jako předvoj dělnické třídy je nejdůležitější silou, která neustane ve své prakticky převratné činnosti, dokud nevytvoří takové podmínky, které současně budou podmínkami zrušení její vlastní existence jakožto poslední politické strany v dějinách lidstva.

V podmínkách, kdy tento nový revoluční subjekt dějinné akce má ve svých rukou všechny rozhodující prostředky celospolečenského rozhodování a jednání, nabývá nového smyslu úloha vědeckého řízení a organizace života společnosti v jejím celku. Také z hlediska utváření socialistického životního způsobu platí Leninova slova, že „hlavní základ trvalosti nového zřízení představují organizační opatření, která budeme uskutečňovat ve jménu socialismu“.

To znamená dnes všestranně analyzovat a prakticky rozvíjet „systém řízení společenského života“ (D. M. Gvišiani) ve smyslu pochopení celé struktury činností a činitelů, které tu působí na jeho cílevědomé formování i na sebe navzájem. V tomto komplexu vzájemných vazeb jednotlivých složek a činitelů společenské změny nutno bedlivě respektovat zejména dva momenty:

a) především existenci zákonitě hierarchie faktorů a složek, která i v podmínkách nové sociálně ekonomické formace tkví v určující úloze společenského bytí a v něm především ekonomických faktorů na ostatní složky a konečkonců zprostředkovaně i na utváření společenského vědomí;

b) dále tu platí v diachronickém rozměru zákon posloupnosti úkolů a opatření, kde nelze beztestně přeskakovat historické etapy a kde „je třeba umět najít v každé zvláštní situaci onen zvláštní článek řetězu, který je třeba vši silou uchopit, aby se dal udržet celý řetěz a aby se dal důkladně připravit přechod k dalšímu článku...“¹⁾

¹⁾ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 27. Praha 1954. s. 269.

Celý systém socialistické společnosti umožňuje tak subjektu společenské změny vědomě a plánovitě podněcovat a rozvíjet komplex určujících faktorů utváření společenské změny, počínaje urychlováním rozvoje výrobních sil a změn v charakteru práce přes systematické uzpůsobování výrobních vztahů (ve smyslu přechodu od skupinového k všelidovému vlastnictví) až po celý vějíř prostředků výchovně vzdělávacího, morálního, politického, světónázorového a estetického působení na člověka.

Pro všechny tyto oblasti platí, že veškeré aktivity s nimi spjaté mají jak charakter nástrojů, prostředků utváření socialistického způsobu života, tak současně samy představují jeho ustavičně se rozvíjející komponenty. Tak kupříkladu politické a správní instituce jsou jednak nástrojem tvorby nového života, avšak sama činnost jejich pracovníků a mnohotvárná účast ostatních pracujících na jejím výkonu, to vše dohromady představuje součást a náplň tohoto nového způsobu života. Právě tak je tomu i s pracovní činností lidí, která není jen čistě účelovým prostředkem výdělků či pouhým produkčním nástrojem dosažení vyšší úrovně rozvoje výrobních sil, ale na *každém stupni* v sobě obsahuje moment dílčího uspokojení hluboce lidské potřeby práce s vědomím (více či méně jasným) jejího celospolečenského významu a začlenění.

Je právě výrazem nové historické kvality socialistického společenského systému, že v něm každý člověk je nejen jakýmsi čistě účelovým nástrojem (či jak s oblibou říkají jeho odpůrci — kolečkem), ale je *současně* nástrojem celospolečenského rozvoje i (právě při plnění této funkce) nástrojem svého sebezrovoje, svého lidského a individuálního potvrzení. Tato dialektická povaha lidské činnosti v socialistickém systému je dána právě jeho odlišností od dřívějších společenských systémů a vtiskuje svůj charakter všem nástrojům této činnosti.

Je to tedy socialistický společenský systém, který umožňuje vytyčit a realizovat program rozbihavosti životního způsobu v současném světě, jehož jádrem je zjištění, že proces osvojování výsledků vědeckotechnického rozvoje v podmínkách socialistické formace postupně prohlubuje rozdíly

mezi životem lidí v kapitalismu a socialismu, přičemž současně s tím dochází ke sblížování a internacionalizaci životního způsobu v zemích socialistického společenství. To je jediná reálná cesta k všestrannému rozvoji lidské osobnosti, která teprve krok za krokem odhaluje všechny — často dožad jen tušené — mohutnosti člověka.

Резюме

Филипец И.: Наука, идеология, системы

Противоречия научно-технического прогресса являются одним из основных процессов в современном классово разделенном мире. Интерпретация научно-технической революции выступает на передний план как в буржуазных теориях, так и в марксистско-ленинской общественной науке. Таким образом, проблематика научно-технической революции становится центром тяжести борьбы противостоящих идеологий, которая в обстановке разрядки международного напряжения не только не утихает, но наоборот, обостряется.

Процесс научно-технической революции характерен своим противоречивым влиянием в условиях современного монопольного капитализма. Эта противоречивость является причиной различных интерпретаций научно-технической революции среди буржуазных теоретиков. На одном полюсе развивается огульная критика научно-технического прогресса, технофобия и иррациональные романтические концепции возвращения к «природе». На другом полюсе усиливаются технократические и сциентократические тенденции, стремящиеся к самому эффективному использованию современной науки и техники в направлении на укрепление классовых условий власти монопольного капитализма. Эта тенденция в последнее время усиливается и конкретизируется в разных формах системного подхода, гармонизации системы и т. п. Вообще дело касается теорий, которые образуют ядро буржуазного и мелкобуржуазного реформизма или меллинизма.

Представления теоретиков «гармонизации системы» в процессе научно-технической революции в США построены на модных концепциях системного подхода к саморегулятивному и «программированно» эволюционному преодолению конфликтных ситуаций. Сущность этой концепции можно подытожить в следующие тезисы: технические инновации проникают в жизнь человека; необходимо придумать и развить институты, которые являются «учащейся системой», т. е. системой, способной перешагнуть через свою собственную постепенную трансформацию; открыть «глубину динамического консерватизма» системы при усилении изменить ее. Французскую версию этих теорий мы находим в теории «гиперкомплексной си-

стемы», которая должна обеспечить идентичность капитализма, систематично ставя и решая наличествующие конфликты. Западногерманским выходом этих теорий являются концепции критического рационализма, или же «либерального и социального реформизма». Во всех этих теориях наука представляется как орудие реформы и трансформации традиционного «либерального века» в какое-то «постиндустриальное общество», в котором «социально-технологическая фантазия» и «планирование» должны были бы играть существенно большую роль чем в прошлом. В большинстве случаев здесь речь идет о механическом применении картезиано-галлеевского типа науки к обществу, который стремится представиться как действительное противопоставление романтико-утопической науке, понимаемой как «бытие, призыв и донес». Идеологическое острение этого буржуазного меллоризма направлено против реального социализма. Критический анализ его относится к неотложным задачам современной марксистско-ленинской общественной науки.

Дифференцированный марксистско-ленинский подход к системным теориям демонстрирует автор в заключение статьи на проблематике расхождения образа жизни в разных социально-экономических системах современного мира. Конечно, существует определенная частичная аналогия разных орудий при формировании образов жизни в разных общественных системах. Их существенная дифференциация, однако, определяется их положением в общем контексте социально-экономической формации и она умножается диалектической связью с общественными целями. В этой связи надо понимать институты социалистического общества как важное орудие формирования социалистического образа жизни, орудие, которое приносит качественно новые размеры формирования образа жизни — закономерность, обеспеченную программными целями коммунистической партии. При этих условиях особое значение приобретает роль научного управления и организация жизни общества, которое формируются двумя основными моментами: закономерностью иерархической связи факторов, коренящейся в определяющей роли общественного бытия, и действительностью диалектики отношения между целью и средствами её достижения. Для всей системы социалистического общества действительно, что все виды деятельности здесь носят как характер орудий, средств формирования социалистического образа жизни, так одновременно они сами здесь представляют его развивающиеся компоненты. Эта действительность вполне относится и к осуществлению человека в коллективе социалистического общества. Эти факты выражают углубляющиеся различия между жизнью людей при капитализме и социализме и одновременно подтверждают, что процесс научно-технической революции является источником интернационализации и сближения образа жизни в странах социалистического содружества.

Summary

Filipec J.: Science, Ideology and Systems

In the present class-divided world, the contradictions of scientific and technological progress belong to the key problems and processes. Both in bourgeois social theories and in Marxist-Leninist social science, the interpretation of the scientific and technological revolution is coming to the fore. Thus the problems of the scientific and technological revolution are becoming the centre of gravity in the struggle of contradictory ideologies which, under the conditions of relaxing international tension, is not only not dying away but is becoming more and more vigorous.

Characteristic of the process of the scientific and technological revolution is its contradictory impact under the conditions of present monopolistic capitalism. This contradictoriness is the root of different interpretations of the scientific and technological revolution among bourgeois theoreticians. On one pole, indiscriminate criticism of scientific and technological progress, technophobia and irrational romantic conceptions of the return to "nature" are being developed; on the other, technocratic and scientocratic tendencies aiming at a most effective utilization of modern science and technology in the direction of strengthening the class conditions of the power of monopolistic capitalism are on the increase. This tendency has recently gained ground; it is concretized in various forms of the system approach, system harmonization, etc. In general, the theories involved herein constitute the core of bourgeois and petty-bourgeois reformism or meliorism.

The notions of the theoreticians of the "system harmonization" in the process of the scientific and technological revolution in the USA are based on fashionable conceptions of the system approach to the autoregulative and "programmed" evolutionary overcoming of conflict situations. The essence of this conception may be summed up in the following theses: technological innovations are penetrating into the life of society; the need arises to devise and develop institutions that are "learning systems", i. e. systems capable of transgressing their own continuous transformation, and to discover "the essence of the system's dynamic conservatism" while endeavours are simultaneously being made to effect its change. The French version of these theories is inherent in the theory of the "hypercomplex" system which is to ensure the identity of capitalism, with a systematic emergence and solution of existing conflicts. The West-German version of these theories are conceptions of critical rationalism or of "liberal and social reformism". In all these theories, science appears as an instrument of reform and transformation of the traditional "liberal age" into a kind of "post-industrial society"

wherein "social and technical phantasy" and "planning" are to play a substantially greater role than in the past. For the most part, this implies a mechanical application of the Cartesian-Galilean type of science on society, striving to present itself as a real contradiction to romantic-utopian science conceived as an "accusation, appeal and denunciation". The ideological edge of this bourgeois meliorism is directed against real socialism. Its critical analysis belongs to the urgent tasks of present Marxist-Leninist social science.

In conclusion, the Marxist-Leninist approach to system theories is demonstrated on problems of the divergence of the ways of life in different socio-economic systems of the present-day world. Naturally, there exists a certain partial analogy of the different instruments applied in the formation of the ways of life in different social systems. Their substantial differentiation, however, is determined by their position in the general context of the socio-economic formation, and it is multiplied by the dialectical connection with social goals. In this context, institutions of the socialist society should be conceived as an important instrument in forming the socialist way of life — an instrument intro-

ducing a qualitatively new dimension of the creation of the way of life: planning, safeguarded by the program-goals of the Communist Party. Under these conditions, the role of scientific management and organization of the life of society, formed by two fundamental moments: by the lawfulness of the hierarchical connection of factors based on the determining role of social existence and by the validity of the dialectics of the relation between goals and means for their attainment is acquiring a specific sense. It holds for the whole system of socialist society that all activities, on the one hand, have the character of instruments, means of forming the socialist way of life, and, on the other hand, simultaneously represent its continuously developing components. This fact also fully applies to the realization of man in the collective of the socialist society. These realities are expressive of the growing differences between the life of people in capitalism and in socialism, and simultaneously show the process of the scientific and technological revolution to be a source of the internationalization and rapprochement of the ways of life in countries of the socialist community.

Vědeckotechnická revoluce a perspektivy rozvoje společnosti*

RADOVAN RICHTA
Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Bezmála dvě desetiletí přitahují pozornost společenských věd mnohotvárné a namnoze protikladné souvislosti vědeckotechnického rozvoje, které prostupují krok za krokem sociální realitou všech světadílů.

Růst vědy svou prudkostí nesporně předstihuje rozvoj ostatních oblastí společenského života. Postupně zavádění automatických výrobních procesů zasahuje do tradičního způsobu účasti člověka ve výrobním procesu, do obsahu práce i struktury profesí. Formování nové energetické a materiálové základny přetrhává ustálené závislosti společenského života na přírodních zdrojích. Kybernetická technika umožňuje vytváření samočinných soustav řízení. Člověk je konfrontován s rostoucím přívalem událostí a informací. Věda a technika pronikají do rodinného a emocionálního života. Významně pomohly prodloužit lidský život. Do krajnosti zmnožují prostředky, ovlivňující životní prostředí a výměnu látek mezi společností a přírodou a atakují přesvědčení o neměnnosti klimatu. Postup výzkumů, jež otevírají cestu „biologické technologii“ a „biologickému inženýrství“, rýsuje perspektivu umělé reprodukce živých tkání a organismů a zásahu do dědičného kódu všech živých bytostí i do psychiky lidí. Přípravy k využití kosmického prostoru a hlubin oceánů naznačují fantastické možnosti transformace řady procesů pozemského života. Výsledky výzkumu a vývoje v oblasti prostředků masového ničení již překročily hranice absurdity.

V životě společnosti se dnes sotva najde oblast, která by zůstala nezáčastněna, nedotčena rozsahem a frekvencí převratných změn v oblasti přírodních věd a techniky.

A při tom příznaky nejrozsáhlejších a nenáročnějších sociálních důsledků užití vědy jsou spojeny s úkoly společenských věd, s vědeckými projekty řízení společenského vývoje.

Co vlastně ve svém souhrnu v životě společnosti znamenají všechny exploze vědecké a technické aktivity? Z jaké společenské reality vycházejí? Jaké stopy v ní zanechávají? Jakou moc má nebo může mít nad těmito jevy člověk? Jaká bude společnost, která přijme jejich výzvy?

Vědeckotechnická revoluce a její společenský obsah

K nejsložitějším úkolům společenské analýzy patří rozpoznání podstaty procesů, které nikde neexistují v „čisté“ laboratorní formě, nýbrž vždy jen v kontextu různých sociálních systémů, svým vývojovým stupněm odlišných a svou sociální podstatou protikladných. Nejrozumnější vzájemně se překrývající momenty působící na povrchu této dominantní skutečnosti nesporně vytvářejí obtížné objektivní podmínky pro sociologické zkoumání procesu vědeckotechnické revoluce.

V tomto směru jsou příznačné výsledky sociologické produkce těch západních zemí, které se v důsledku historických okolností nejdříve setkaly s výzvami a problémy vyvolanými současnými rozměry vývoje vědy, techniky, výrobních sil. Jako příklad uveďme Spojené státy americké, které disponovaly bázi vysoké produktivity a až do konce šedesátých let představovaly svým rozpočtem na vědu a výzkum více než polovinu světových výdajů v této oblasti.¹ V literatuře této země můžeme — v souvislosti s rozvojem vědy a techniky

* Referát generálního zpravodaje na VIII. světovém sociologickém kongresu v Torontu v srpnu 1974.
¹ „Spojené státy se staly ... Technickou společ-

ností ...“ (J. D. Douglas v předmluvě ke knize *Freedom and Tyranny. Social Problems in a Technological Society*. New York 1970, s. VII).

— pozorovat v rychlém sledu vedle sebe nebo za sebou cykly fascinace a vzpoury, „heroické nevšímavosti“ a opětného nespokojeného zkoumání skutečnosti.² V šedesátých letech se nepochybně široce rozvinulo studium růstu vědy a vědeckých informací, postupující analogicky jako zkoumání „plynu v termodynamice“ (Pricce, 1963). Do zorného pole výzkumu se dostaly vnitřní změny v teoretických koncepcích vědy (Kuhn, 1962). Předmětem pozornosti se staly různé jednotlivé revoluční procesy v technice („Computer Revolution“, „Cybernation Revolution“, „Energy Revolution“, „Biological Revolution“ atd.).

Ucelená a uspokojující teorie, která by zobecňovala všechny tyto změny, pojímala je jako komplex a definovala jejich místo ve společnosti a jejím vývoji, však z tohoto úsili nevzešla.³ Sám výraz „vědeckotechnická revoluce“ zůstal tu bez hlubšího pojmového výkladu — a stal se čas od času předmětem spekulací a pochyb.⁴

Nicméně veškerý další vývoj potvrzuje, že se bez něj v současné době sotva lze obejít.⁵ Termín „vědeckotechnická revoluce“ je v soudobé západní sociologické literatuře nejčastěji používán buď pro změny⁶ vzniklé v důsledku velkých vědeckých objevů, nebo pro sumu sociálních, ekonomických a technických změn,⁷ v níž se tento pojem fakticky ztotožňuje se staršími pojmy „druhé“ či „třetí“ průmyslové revoluce. V této souvislosti jsou pak postulovány „převratné změny“ v rámci existujícího kapitalistického systému.

Obtíže při posuzování soudobých vědeckotechnických změn mají svou metodologickou stránku: Jak musí být určena skutečnost revoluční inovace? Řešení této otázky nelze ovšem hledat jen v technologických parametrech věcí. Je obsaženo ve společenských funkcích daného typu tech-

niky, a především v její základní funkci — v tvorbě podmínek pro reprodukci lidského života. Odpovídající půdu pro řešení tohoto problému poskytuje marxistická teorie *výrobních sil*, která zachycuje jejich vnitřní skladbu i společenskou roli. Umožňuje určit jako skutečně revoluční takový vědeckotechnický pokrok, který podstatně mění povahu výrobních sil společnosti, jejich strukturu i dynamiku. Právě na základě zkoumání změn v sociální roli vědy (v jejím postavení v komplexu výrobních sil společnosti) navrhl J. D. Bernal, aby sociologická analýza změn spojených se soudobými výboji vědy a techniky pracovala s pojmem „*vědeckotechnická revoluce*“.⁸

To se ukázalo teoreticky i prakticky velmi plodné. Pojem vědeckotechnické revoluce se postupně stal „nezbytnou a trvalou součástí“ při zkoumání současné sociální skutečnosti v socialistických zemích.⁹ Rozbor početné marxisticko-leninské literatury na počátku sedmdesátých let ukazuje, že marxismus-leninismus dospěl k ucelenému pohledu na základní charakteristiky vědeckotechnické revoluce.

Vědecká analýza, jež odtud vychází, prokázala, že nejde již jen o růst vědy, ale zároveň o její přeměnu. Věda se změnila z úzké, exkluzivní sféry situované na okraji společnosti v obrovský organismus, pronikající celým životem společnosti. Postupně se vytváří nový typ vědy, který se svou společenskou funkcí i teoreticko-metodologickou fundamentací podstatně liší¹⁰ jak od antické formy vědění (jež nebylo zaměřeno k výrobě, ale ke šlechtění čtností svobodných, tak od novodobé vědy, vzniklé v období renesance a průmyslové revoluce (založené v podstatě na využití strojového mechanismu a zaměřené k vnějšímu užitku); logika zakládající tento vývoj smě-

² Viz Mesthene, M. G.: *Technological Change. Its Impact on Man and Society*. Cambridge 1970, s. 15.

³ Barnes, B.: *Sociology of Science*. Harmondsworth 1972, s. 11.

⁴ Proti pojmu „vědeckotechnické revoluce“ jako „neopodstatněnému“ a „předsádnému“ zdůraznila zpráva *Technology and the American Economy* (Washington, February 1966, vol. I, s. 1–2) koncepci „stálé technické změny“.

⁵ Seaborg, G. T. — Corliss, W. R.: *Man and Atom*. New York 1971.

⁶ Weinberg, A. M.: *Reflections on Big Science*. Cambridge — London 1967, s. 6.

⁷ Diebold, J.: *Man and Computer. Technology as an Agent of Social Change*. New York 1969, s. 23.

⁸ Viz Bernalovy práce *Science of History* (1954), *World Without War* (1958). Výchozí body jeho pojetí vědeckotechnické revoluce byly založeny již v r. 1939 v práci *Social Functions of Science* (1939).

⁹ Gvišiani, D. M.: *Naučno-techničeskaja revolucija i socialnyj progress*. Sympozium vědců a odborníků zemí RVHP a SFRJ v Moskvě, 1974. D. M. Gvišiani tu popisuje vymezení „podstaty a sociální role“ vědeckotechnické revoluce jako „jeden z nejzávažnějších teoretických a politických závěrů marxismu druhé poloviny XX. století“.

¹⁰ Viz např. Volkov, G. N.: *Celovek i naučno-techničeskaja revolucija*. Moskva 1972; Majzel, I. A.: *Nauka, automatizacija, obščestvo*. Leningrad 1972 a další.

řuje k integraci procesu poznání (a přetváření) světa s procesem sebepoznání (a sebe-přetváření) společnosti — to je základna, na níž postavili koncepce vědy Marx, Engels a Lenin.

Podobné zásadní změny probíhají i na půdě techniky. Proti v podstatě strojové (člověkem obsluhované) technice, jež donedávna představovala jádro průmyslové (tovární) výroby, se dnes postupně formuje nová technická základna¹¹ na bázi automatizace a kybernetické techniky, která uvádí do pohybu celý systém strojů: tím se v oblasti techniky přenáší těžiště od jednoduchého osvojování přírody člověkem k osvojování celého procesu osvojování přírody společností.

Do pohybu se dostávají konečně i *vazby* mezi vědou, technikou a výrobou. Výroba ovšem i nadále poskytuje určující podněty pro rozvoj techniky a potřeby techniky zůstávají stále základním stimulem pro rozvoj vědy. Nová je však skutečnost, že přitom rozvoj vědy jako zprostředkující síly vývoje techniky a výroby na určitém stupni vývoje materiálních podmínek vytváří nové rozsáhlé možnosti svého zpětného působení na techniku a výrobu v časovém předstihu, což je typický jev pro proces vědeckotechnické revoluce.¹²

Klíčovou roli pro určení sociální povahy vědeckotechnické revoluce sehrálo rozpoznání vnitřního spojení mezi současným rozvojem vědy a techniky a těmi změnami ve *výrobních silách*, jež K. Marx a V. I. Lenin charakterizovali jako všeobecné uplatnění vědy jakožto „bezprostřední výrobní síly“, jako přeměnu výroby „z jednoduchého pracovního procesu ve vědecký proces“,¹³ jako postupný přechod řady specifických funkcí, vykonávaných ve výrobním procesu člověkem, ve funkce techniky¹⁴ apod.

Na tomto podkladě bylo možno definovat vědeckotechnickou revoluci jako komplex zásadních přeměn vědy a techniky, jejich systému, vzájemných vazeb a společenských funkcí, jenž vede k univerzálnímu převratu ve struktuře a dynamice výrobních sil společnosti, a tím i ke změně v místě člověka v systému výrobních sil na základě plného uplatnění vědy jako společenské výrobní síly, pronikající do všech ostatních složek výrobních sil, do celého procesu utváření materiálně technické základny života lidí.¹⁵

Určení specifických rysů vědeckotechnické revoluce otevírá vzhled do vzájemných vazeb mezi současným postupem vědy a techniky a rozvojem společensko-ekonomických systémů. Základní proud v působení vědy a techniky ve společnosti je totiž zprostředkován právě změnami ve vnitřní skladbě výrobních sil společnosti — především změnami ve vztahu jejich společenských a technických komponent,¹⁶ jejichž bezprostředním kvantitativním výrazem je pak růst produktivity práce.

Je-li tento zprostředkující článek ignorován, vedou sociologické úvahy o vztahu mezi vědeckotechnickou revolucí a společenským pokrokem buď ke koncepcím vzájemné nezávislosti sociálního a vědeckotechnického rozvoje, nebo k přímé redukci jednoho na druhý. Přechod od výrobních sil, založených na protikladu „strojů, jež vymyslel lidský duch“, a „jednoduché ruční práce“,¹⁷ ke komplexu proniknutému ve všech svých aspektech — ať technických či společenských (lidských) — vědou přináší „základní kvalitativní změny v technické bázi výroby a jejího řízení, jakož i změny v postavení a funkci člověka v pracovním procesu“.¹⁸

V souvislosti s procesem, jímž se postupně uvolňuje pracovní síla člověka

¹¹ Viz např. Meleščenko, J. S.: *Technika i zakonomnosti jejo razvitiija*, Leningrad 1970; Tovmasjan, S. S.: *Kačestvennyje fazy razvitiija tehniki i sovremennaja naučno-techničeskaja revolucija*, Jerevan 1970 aj.

¹² Tuto složitou dialektiku podrobně osvětlil B. M. Kedrov (viz *Naučno-techničeskaja revolucija i socializim*, Moskva 1973) — v principiální kritice zplošťujících interpretací tohoto procesu, podfyzujících celý společenský vývoj vědy.

¹³ Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlín 1953, s. 794 a 588.

¹⁴ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1, s. 93.

¹⁵ Viz sovětsko-československou práci *Man-Science Technology, A Marxist Analysis of the Scientific and Technological Revolution*, Praha 1973, s. 364.

Viz rovněž: Markov, N. N.: *Naučno-techničeskaja revolucija: analiz, perspektivy, posledstviija*, Moskva 1973, s. 11).

¹⁶ Kategorie výrobních sil bývá často dezinterpretována. J. Ellul (*La technique et l'enjeu du siècle*, Paris 1954), D. Bell (*The Coming of Post-Industrial Society*, New York 1973) a řada jiných autorů považuje marxistický pojem výrobních sil za totožný s technikou — tedy vylučují z něj celou škálu společensko-lidských komponent.

¹⁷ Touto dvojicí určuje obsah pojmu „industrie“ v podání de Jaucourta *Velká francouzská encyklopedie*.

¹⁸ Hager, K.: *Sozialismus und wissenschaftlich-technische Revolution*, Berlín 1972, s. 23.

z pouhé obsluhy strojů a je směřována k seřizování, kontrole, programování a přípravě techniky a výroby, se vynořuje nová podstatná dimenze vývoje výrobních sil v podmínkách vědeckotechnické revoluce — *organické spojení vědy a výroby*. Tak je na jedné straně uplatněna věda v technice výroby a rovněž v podobě organizace a kvalifikace („užší kruh“ tohoto vývoje), na druhé straně si ji osvojuje úhrnný společenský pracovní kolektiv, a to jak prostřednictvím aplikace vědy v technice, organizaci a kvalifikaci, tak současně rozvojem tvořivých sil pracujících („širší kruh“ vývoje).¹⁹

V podmínkách vědeckotechnické revoluce mají oba vzájemně se prolínající cykly při rozvoji výrobních sil svůj specifický význam a poslání. Jestliže první má nesporně vysokou aktuálnost v počátečních etapách vývoje (omezeného uplatnění vědeckotechnické revoluce), pak význam druhého kruhu se stává stále naléhavější v navazujícím stupni tohoto procesu. Plně rozvinutí vědeckotechnické revoluce je závislé právě na adekvátním vývoji této druhé sféry.

Výrobní síly ovšem nikdy neexistují mimo společenské poměry, určující společenský systém. Jednotlivé složky jsou v celkové struktuře výrobních sil a ve svém vzájemném působení zprostředkovány výrobními vztahy, jež tvoří společenské pohybové formy výrobních sil a určují základní sociální subjekty jejich vývoje. Tak se vývojové možnosti založené ve struktuře výrobních sil realizují ve dvou různých cestách, odpovídajících různým způsobům společenského fungování vědy:

1) „užší okruh“ odpovídá systému vědy konstituovanému v kapitalistické společnosti: Věda je tu podsystémem, odděleným od základní výrobní práce, a je založena na aktivitě speciální elity. Její realizace má především věcnou podobu technické aplikace, jež ze sociálně ekonomického hlediska vystupuje jako fixní kapitál,²⁰ který si podřizuje masu pracujících. Rozvoj a tvořivá aktivita pracujícího lidu nepatří ke konstitutivním prvkům tohoto typu pokroku civilizace.²¹

2) „širší okruh“, otevřený socializaci výrobních prostředků, odstraněním kapitálu vlastnických překladů mezi různými složkami výrobních sil: umožňuje plné spojení vědy jakožto „všeobecné společenské práce“ (Marx) s prací všech jednotlivců; realizuje se osvojením vědy celým kolektivem pracujících jakožto společenským subjektem, tj. koneckonců přeměnou vědy (ve všech jejích aplikacích) v zprostředkující článek všeobecného rozvoje sil a schopností člověka.²² Na druhé straně společenský rozvoj člověka dostává v podmínkách socialismu podobu stěžejního způsobu rozvoje v oblasti výrobních sil a skutečné tvorby „capital fixe“ — „... tímto capital fixe je ovšem člověk sám“.²³

Je zřejmé, že počátky vědeckotechnické revoluce se mohou objevit v různých průmyslově vyspělých společenských systémech, je-li dána adekvátní materiální základna. Avšak plná realizace tohoto procesu je možná jen druhou cestou širšího kruhu. Petrifikace užšího kruhu vede nutně k deformaci celého procesu a předčasnému vyčerpání vývojových možností.

¹⁹ „Když hovoříme o vědě jako zdroji rozvoje výrobních sil, máme na zřeteli bezprostřední zdokonalování nejen objektivních faktorů výroby, ale i člověka jako subjektivní výrobní síly“ (Marachov, V. G.: *Struktura i razvitije protivzvoditelnyh sil socialističeskogo obščestva*. Moskva 1970, s. 157–8).

²⁰ „Akumulace vědění a dovedností, všeobecných produktivních sil společenského mozku, je tak proti práci absorbována v kapitálu a jeví se tedy jakožto vlastnost kapitálu, určitelji fixního kapitálu“ (Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlín 1953, s. 586).

²¹ Max Weber metaforicky vyjádřil hranice tohoto úzkého kruhu vědy a její sociální role svým známým obrazem:

„Stroj je sražený duch (geronnener Geist). Jen to, že jím je, dává mu moc nutit lidi do svých služeb a s takovou nadvládou určovat všední den jejich pracovního života, jak je tomu ve skutečnosti v továrně“ (*Gesammelte politische Schriften*. München 1921, s. 151). J. Habermas rozvádí tuto We-

berovu koncepci vědy (ducha) — a přikře se rozchází s dědictvím klasického Humboldtova pojetí vědy, jež ji vždy chápalo ve spojení s člověkem — pro podmínky současného vědeckotechnického pokroku, který podle něj přijímá „funkce legitimování panství“ (herrschafts-legitimierende Funktionen); viz Habermas, J.: *Technik und Wissenschaft als „Ideologie“*. Frankfurt a. M., s. 92. V protikladu k marxistickému pojetí Habermas absolutizuje funkce daného typu vědy v kapitalistickém systému a odděluje je od jejích užitných základů.

²² „V této proměně je... osvojení jeho (= člověka) vlastní všeobecné produktivní síly, jeho porozumění přírodě a její ovládnutí jeho jsoucnem jakožto společenského tělesa — jedním slovem rozvinutí společenského individua, které se jeví jakožto velký základní pilíř produkce a bohatství (Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlín 1953, s. 593).

²³ Tamtéž, s. 599.

Technické a sociální změny

Počátky vědeckotechnické revoluce postávaly před sociologií problém vztahu vědy k sociálním změnám v novém světle. Početné stížnosti na tuto „vytrvale opomíjenou“ oblast²⁴ v buržoazní sociologii naznačují, že tyto obtíže poznání mají hlubší příčiny. Zdá se, že reálná forma vývoje vědy jako systému „insulovaného“²⁵ od ostatní společenské práce a určeného v podstatě k zdokonalování technických prostředků řídicí činnosti dělníků ve výrobních procesech dostala svůj výraz v teoretickém přístupu, který tento po výtce historický, přechodný způsob existence a „autonomního vývoje“ vědy považují za přirozený a věčný stav věcí.

Obrácenou stránku „insulace“ vědy je možno spatřovat v obtížích, jež postihují některé buržoazní teorie společenského vývoje.²⁶ Zvláštní profesionální poslání, které Max Weber vindikoval vědám, mělo svou obrácenou stránku v „racionalitě“ podtrhující technickou realitu, zprostředkující řízení a ovládání věcí i lidí jako věcí.²⁷

Prostor, do něhož byla takto věda ve svých svazcích se životem společnosti sevřena, se ovšem v podmínkách vědeckotechnické revoluce postupně stává svazující hranicí, neboť mu zcela chybí společenská dimenze, v níž se realizuje rozhodující článek vývoje výrobních sil v podmínkách vědeckotechnické revoluce, tj. spojení vědy jako výrobní síly s všeobecným rozvojem sil, schopností a aktivity společenského individua.

Představa, že současná věda (a vědeckotechnický pokrok) je záležitostí vědecké a technické elity, jež se mohla zdát doložitelná ještě před několika desítkami let, se ve skutečnosti opírá o profesionální iluzi a stala se v podmínkách vědeckotechnické revoluce stejně neudržitelnou, jako se v období průmyslové revoluce stala neudržitelnou iluze, že národní hospodářství je

věcí dvorních ekonomů. a v renesanci předsudek, že citový život je záležitostí básníků. Soudobá věda výrazně představuje „general intellect“ (Marx), společenské poznání a společenskou výrobní sílu. Její každý krok se uskutečňuje na základě celého vývoje předcházejících generací a celého komplexu kooperace současníků.

V tomto světle je až zarážející disproporce, vznikající v důsledku jednostranné pozornosti, jíž věnuje buržoazní sociologická literatura vlivu vědeckotechnického rozvoje na společnost, zatímco působení společnosti na vědu a techniku ponechává stále ve stínu.²⁸ Ani tato skutečnost není zřejmě bez souvislosti s konkrétní sociální realitou vědy a specifickým typem vývoje výrobních sil za kapitalismu. Počátky vědeckotechnické revoluce se v tomto rámci projevují na povrchu života jako živelný, nekorigovaný a nekorigovatelný proud, „extrakt stále inovace a expanze racionality“.²⁹

Specifický výraz úzce orientovaného a protiklady nabitého pohybu výrobních sil za kapitalismu vyúsťuje v koncepci sociálního rozvoje, v nichž se daný typ vědeckotechnického pokroku proměňuje v demotickou „megatechniku“, v absolutní „sama sebe živící proces“, ve „fatální proces“, „nezávislý na člověku a společnosti“, „nekončící v prostoru i v čase“, řídicí se pouze inherentními „zákony výkonnosti“ a mařící jakékoli pokusy o zásah do jeho běhu. V protikladu k představám padesátých a počátku šedesátých let dostala tato představa v západní sociologické literatuře posledních let neobyčejně dramatické souvislosti; sociologové používali pro její vystižení kuriózní analogie, jako „řítící se lokomotiva bez strojvůdce a brzd“ či „jízda na tygru“. Víra, že věda, technika a ekonomický růst vyřeší základní otázky způsobu života, byla postupně „nahrazena pocitem nevolnosti tváří v tvář vyhlídkám, které otevírá“.³⁰ Jedinou obdobu rozčaro-

²⁴ Merton, R. K.: *Social and Cultural Context of Science*, 1970; In *The Sociology of Science*, Chicago-London 1973, s. 173.

²⁵ Ben-David, J.: *The Scientist's Role in Society. A Comparative Study*, Englewood Cliffs, 1971, s. 4.

²⁶ A. W. Gouldner vyjadřuje názor, že západní sociologické teorie „budou pravděpodobně mít potíže“ při adaptaci k důsledkům technického vzeštípu (*The Coming Crisis of Western Sociology*, New York 1970, s. 344).

²⁷ Tvrzení, že „představa udělatelnosti světa“ (H. Schelsky) je výplodem „technického rozumu“ a

známkou „technokratické praxe“, má svou oprávněnost právě jen v podmínkách kapitalismu, kde stroze platí hranice „užšího kruhu“ pro vědu.

²⁸ Sov. Merton, R. K.: *The Sociology of Science*, Chicago-London 1973, s. 176–177.

²⁹ Eisenstadt, S. N.: *Tradition, Change and Modernity*, New York – London – Sydney – Toronto, 1973, s. 237.

³⁰ *Science, Growth and Society*, zpráva OECD, zpracovaná pod vedením H. Brookse, Paris 1971, s. 19 a 26.

vání a zklamání. Jež číší z některých současných analýz sociálních účinků vědeckotechnického rozvoje — zvláště v souvislosti s ekologickou krizí a bouřemi kolem „kvality života“ — představuje reakce na krizové jevy třicátých let.

Všechny tyto skutečnosti vyvolávají tendenci charakterizovat techniku, „které je dovoleno sledovat svou vlastní logiku...“, jako „rakovinný růst, jenž může ohrozit strukturovaný systém individuálního a sociálního života“³¹ jako „vlastního původce všech těchto zel, zejména příliš mnoho techniky přicházející příliš rychle“.³²

Vědeckotechnický pokrok se v té či oné míře „vymkl“ z rukou společnosti. Tento závěr tvoří nejen podtext romantických protestů proti podřizování lidí stále vzrůstající materiální moci,³³ ale je i součástí antitechnických projektů „kontrakultury“³⁴ signalizujících absenci lidského zřetel v daném typu technického rozvoje; je stejně patrný ve stoických výzvách buržoazních prognostiků hlásajících zásadu, že technické změny nastupují fatálně, jakmile jsou možné.³⁵ K podobným závěrům dochází i orientace zdůrazňující „hodnocení techniky (technology assesment)“³⁶ která si jen s obtížemi hledá své sociologické zázemí. Všechny tyto okolnosti hluboce ovlivňují buržoazní sociální teorii, převracejí některá její tradiční východiska³⁷ a nastolují otázku:

„Má být společnost sluhou nebo pánem nástrojů, jež vytvořila?“³⁸

Kde je příčina, že rozvoj poznání, zdokonalování techniky a s nimi spojené zvyšování produktivity práce, jež bylo tolikrát prohlášeno za inkarnaci „racionality“, vede na určitém stupni k zdrcujícímu nárazu

na základní kvality a horizonty života společnosti a člověka?

Je samozřejmé, že přehodnocování pohledu na roli vědeckotechnického rozvoje musí začít kritickým rozбором společenské skutečnosti, jež leží v základech reálné protikladnosti samotné „racionality“ a o ni se opírajícího postupu vědy a techniky — protikladnosti, která způsobuje, že čím více se věda a technika rozvíjejí a „stávají autonomnější a mocnější, tím méně moci mají lidé, tím méně mohou řídit své vlastní osudy“.³⁹

Technologové dokazují, že na poměrně vysokém stupni produktivity práce v rozvinutých kapitalistických zemích vymoženosti vědeckotechnické revoluce umožňují nejen podstatně zlepšit náplň základní výrobní činnosti miliónů lidí, snížit podíl monotónní, vyčerpávající jednoduché práce apod., ale též reálně postavit otázku celkové postupné přeměny obsahu základní výrobní činnosti miliónů pracujících.⁴⁰ „Racionalita“ buržoazních sociálních podmínek však ignoruje tyto možnosti a reprodukuje situaci, v níž práce stále zůstává neuspokojující obtíž pro základní masu pracujících.⁴¹

Sociologické analýzy ukazují podobné disparity i v mnoha dalších oblastech styku sociálních a technických změn.⁴² C. Wright Mills a D. Riesman byli z prvních v americké sociologii, kdo v zřetelné souvislosti s nástupem vědeckotechnické revoluce vyslovili otázku, zda existující rozvoj vědy a techniky je skutečně slučitelný s racionalitou a zda „okázala produkce našich podniků“ a také naše „okázala věda a technika“⁴³ jsou skutečně jedinou možnou va-

³¹ Fromm, E.: *The Revolution of Hope*, New York — Evanston — London 1968, s. 3.

³² Taylor, G. R.: *Rethinking. A Paraprimitive Solution*, London 1972, s. 129.

³³ Illich, I.: *Celebration of Awareness*, New York 1969.

³⁴ Roszak, T.: *The Making of a Counter-Culture*, London 1970.

³⁵ Již v polovině šedesátých let komentoval H. Ozbekhan ve dvou studiích SDC (*Technology and Man's Future a The Triumph of Technology*: „can“ implies „ought“) příznaky opadajícího nadšení a zdvihajících se pochybností nad technickým rozvojem slovy: „Je to nyní vše pravděpodobně mimo naši kontrolu. Jak řekl Pascal ‚Jste naloženi‘ (embarked), a když jste jednou naloženi ‚it faut parler!‘“

³⁶ Zpráva Národní akademie věd *Technology: Processes of Assessment and Choice* (Washington 1969, s. 1) poukazuje na objevující se obavy, že společnost je neschopna „regulovat technický rozvoj ve směrech, jež dostatečně respektují široký okruh lidských potřeb“ a že „pokračování určitých technic-

kých trendů vyvolá vážné nebezpečí pro budoucnost člověka“.

³⁷ Kuhn, W.: *The Post-Industrial Prophets*, New York 1971, s. 2.

³⁸ Etzioni, A.: *The Active Society*, New York 1968, s. VII.

³⁹ Gouldner, A. W.: *For Sociology, Renewal and Critique in Sociology Today*, New York 1973, s. 76.

⁴⁰ Viz Thring, M. W.: *Man, Machines and Tomorrow*, London 1973.

⁴¹ „Většina dospělých v této zemi — píše C. A. Reich — nenávidí svou práci. Ať už je to tovární práce, práce „bílých límečků“, nebo — s některými výjimkami — profesionální práce...“ (*The Greening of America*, New York 1970, s. 274).

⁴² Di Palma poukázal např. na růst sociálních rozdílů v souvislosti s vědeckotechnickým rozvojem (*Apathy and Participation. Mass Politics in Western Society*, New York 1970).

⁴³ Riesman, D.: *Leisure and Work in Post-Industrial Society*. In: *Mass Leisure*, Glencoe 1958, s. 379.

riantou pokroku civilizace na tomto značně vysokém stupni vývoje výrobních sil. Tato kritika vedla k myšlence změnit *scsný vývoj* vědy a techniky, převrátit orientaci „technického náporu“, „preprojektovat“ jeho trasy.

Nicméně kroky podniknuté k tomu, aby se vědeckotechnický pokrok svými sociálními účinky nevymykal „racionalitě“, aby byl podřízen její kontrole, vedly vždy znovu k týmž protikladům; tak se disparita mezi rustem technických prostředků a stagnací na straně společenských podmínek za kapitalismu stále zvětšuje. Vzhledem k tomu, že s každým dalším pokrokem vědeckotechnické revoluce stoupá právě význam sociálních faktorů, další pokračování v této cestě dostává i v očích optimistů formu „plánovaného promotávání se“⁴⁴ stále složitějšími podmínkami vědeckotechnické revoluce. Je samozřejmé, že to vše vede k postupnému hromadění zápalných látek a posléze k otevřené *krizi* vědy a techniky.⁴⁵

Nabízí se výklad, že je to *příliš prudký pohyb* vědy a techniky, neúměrně vysoké tempo racionalizace (spojené se specifickou tendencí vědeckotechnické revoluce uvádět do pohybu univerzálně všechny komponenty výrobních sil), co destruuje život společnosti a člověka a vytváří „nemocnou strukturu společnosti, která nadále nemůže vykonávat obvyklým způsobem ani nejzákladnější funkce“⁴⁶

Analýzy krizových fenoménů v sociálních aspektech vědeckotechnického rozvoje ukazují, že problém leží spíše v opačném směru – v nedostatečně dynamickém využití možností vědy a techniky, či přímo ve stagnaci těch sfér vědy a techniky, jež by na daném stupni vývoje výrobních sil vyžadovaly přednostní rozvoj (změny v povaze práce, ochrana člověka a životního prostředí, atd.).

Ve zvlečených rozměrech jsou exponovány tyto reálné disproporce současnosti

v prognózách budoucího vývoje společnosti a jejich výrobních sil. V tendenci, která dnes na tomto úseku na Západě převládá – „přejít od minulé dynamiky růstu k budoucím podmínkám světové rovnováhy“⁴⁷ – se odráží myšlenka, že všechny propočitatelné varianty dalšího vývoje, opírající se o extrapolaci existujícího hospodářského a vědeckotechnického rozvoje, vedou ve svých sociálních efektech ke katastrofě – za předpokladu, že abstrahujeme od vývoje na straně společnosti a člověka.⁴⁸

Tak jako euforie, jež provázela první známky vědeckotechnické revoluce, je i obžaloba vědy a techniky, jež následuje po jejich prvních krocích, metodologicky založena na záměně *technických fenoménů a sociálního obsahu*.

Specifikou kapitalistické společnosti je skutečnost, že základní třídní protiklad je tu rozvinut do formy abstraktní všeobecnosti. Vládnoucí podmínky života dostaly tak anonymní charakter obecných zákonů vývoje; tak vlastně byla teprve založena abstrakce „společnosti jako takové“, právě tak jako abstrakce vztahu člověk-příroda.⁴⁹

Tato forma existence třídního ve všeobecné formě, kterou ohlásil už Rousseau jako rozehod jevu a podstaty v novodobé civilizaci, se s vytvořením kapitalistického průmyslu promítla i do vztahů látkových prvků výroby. Na první pohled se ovšem zdá, že uvnitř kapitalistické průmyslové výroby, kde vůči sobě stojí už jen technika (stroje) a pracovní síly, vyhasíná společenský poměr, který založil tento výrobní proces, že se tu setkáváme jen s všelidskou věčnou podobou aparátu působení člověka na přírodu. Toto vyhasnutí vztahu sociální formy je ovšem pouhé zdání, způsobené tím, že výrobní proces je tu už v celé šíři i ve své látkové podobě přetvořen ve výrobní proces kapitálu. Podřízení živé práce zhmotněné práci je tu fixováno ve všech složkách ve věčné podobě výrobního pro-

⁴⁴ *Prospect for Mankind*. Hudson Institute 1972, s. 59.

⁴⁵ Některé prognózy umístí „technické krize“ do poloviny osmdesátých let. Kahn, H. – Bruce-Briggs, B.: *Things to Come. Thinking about the Seventieth and Eightieth*. New York 1972, s. 205 a další.

⁴⁶ Toffler, A.: *The Future Shock*. New York 1971, s. 185.

⁴⁷ Forrester, J. W.: *World dynamics*. Cambridge 1971, s. 2.

⁴⁸ Viz Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., Behrens, W. W.: *The Limits to Growth*. New York 1972, s. 46.

⁴⁹ Antika znala obec a stát, středověk panství a zemi: „společnost jako taková“ se objevuje teprve s „občanskou společností“ jako vnější slupka buržoazních poměrů: „Tak tvoří kapitál teprve občanskou společnost a univerzální přisvojování přírody členy společnosti a společenského svazku samého“ (Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin 1953, s. 313).

cesu, je přitomno jak v látkové podobě strojové soustavy,⁵⁰ která určuje chod výroby, tak ve specifické úloze pracovní síly, pokud pouze „obsluhuje“ technické systémy. Navíc tentýž společenský obsah je vepsán do tvarů a vývojových cest složité techniky konzumního systému, který zůstává sférou prosté reprodukce pracovní síly, podmiňující rozšířenou reprodukci kapitálu, a to nezávisle na tom, na jaké úrovni se tato prostá reprodukce pracovní síly realizuje.⁵¹

„Reálné zdání“ o vyhasnutí moci společenských poměrů ve světě průmyslové techniky využil již Saint-Simon ke konstrukci protikladu „průmyslového řádu“ a jeho vlastního společenského východiska — kapitálu. Čím víc se s růstem monopolů komplikuje technicko-organizační výkonný aparát kapitalistické výroby, tím víc se „reálné zdání“, obsažené v technickém výrazu této sociální reality, fixuje v teoretických představách o tom, že kapitalismus zaniká⁵² a ustupuje „industriálnímu systému“: že ekonomické přinucení je nahrazeno prostým technickým „tlakem věcí (Sachzwang)“: že ovládání výrobního procesu kapitálem bylo zaměněno panstvím „technostruktury“; že z exploatace zbyla jen její abstraktní vnější forma alienace; že kapitálová kalkulace byla nahrazena abstraktní formou „racionalizace“.

U Maxe Webera bylo ještě živé vědomí vnitřní souvislosti „rationality“ se základním zájmem kapitálu.⁵³ V pozdější inter-

pretaci však „racionalita“ „reálnému“ zdání a stala se čirou formou, jejíž definice je odvozována jen od zacházení s věcmi, od technického způsobu ovládání přírody.

Ve skutečnosti ovšem „racionalita“ — ve své empirické podobě pronikající životem kapitalistické společnosti — má vždy svým základním motivačním jádrem snahu „dosáhnout s danou masou bohatství co největšího nadvýrobku či nadhodnoty“⁵⁴ ať už je jakkoli korigována racionálními ohledy na podmínky, za nichž tato snaha může být úspěšná.⁵⁵ V tomto smyslu „racionalita“ reprodukuje živelně dál sociální meze, z nichž vznikala, tj. vývojovou logiku poměrů, za nichž byl „vývoj lidstva zajištěn a uskutečňován jen tím, že se úžasně mrhalo individuálním vývojem“.⁵⁶

Technický rozvoj, a pak i věda za těchto okolností sledují ve své současné expanzi vlastní racionální postup jen v tom smyslu a potud, pokud je v něm tato intence specifické, omezené „rationality“ apriori zabudována. V důsledku toho dostává sám vývoj vědy a techniky omezenou, jednostrannou podobu,⁵⁷ která nezakládá ani jediné možné, ani optimální variantu vědeckotechnické revoluce. Naopak, v rozšiřující se škále vývojových možností výrobních sil společenské práce opomíjí tento typ vědeckotechnického rozvoje tu jejich stále větší část, která je spojena s masovým rozvojem sil, schopností a aktivity pracujících, a tím deformuje

⁵⁰ „Zaroven se strojem stává se vláda minulé práce nad živou nejen sociální skutečností, vyjádřenou v poměru kapitalisty a dělníka, ale i, abych tak řekl, technologickou skutečností“ (K. Marx, cit. podle *Voprosy istorii jestestvoznaniia i tehniki*, 25 1968, s. 74).

⁵¹ „Životní prostředky kupují dělníka, aby jej přičlenily k výrobním prostředkům. Životní prostředky jsou zvláštní látkovou formou existence, v níž vystupuje kapitál proti dělníkovi“ (*Archiv Marksa i Engelsa*, T. II + VII, Moskva 1933, — 234—6).

⁵² Schumpeter, J.: *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York 1942.

⁵³ „Když se dnešní hospodářství racionalizuje, zkoumá tím rozumně uspořádání hospodářství z hlediska kapitálového zájmu“ (Weber, M.: *Die Fragen der Rationalisierung*. Zürich s. 9.). „Kulturní kritika“ technické skutečnosti, odsunující stranou sociální kořeny Weberovy koncepce „rationality“, se nedostává dál než zase jen k útoku na „technickou racionalitu“ — v přesvědčení, že „nikoli —prve ve svém uplatnění, ale sama o sobě je technika panstvím (nad přírodou i nad společností), metodickým, vědeckým vykalkulovaným a kalkulovatelným panstvím“ (Marcuse, H., *Industrialisierung und Kapitalismus im Werk Max Webers*. Kultur und Gesellschaft, II. Frankfurt am M. 1965, s.

127). Tam, kde se tato kritika snaží postoupit dál a spatřuje za „technickou racionalitou“ působení byrokracie, opisuje zřetelný circulus vitiosus, neboť podle Webera to byl právě „technický rozum“, který vyvolal v životě byrokracií.

⁵⁴ Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě*, sv. II. Praha 1964, s. 598.

⁵⁵ V diskusi o „hodnocení techniky“ (Technology Assessment) poukázal B. Wynn na skutečnost, že „určující prvek“ tvoří dnes sociální podmínky; bez jejich změny nelze očekávat ani změnu v zaměření technického rozvoje. „Bude-li diskutováno v politickém vakuu, je „hodnocení techniky“ téměř v nebezpečí, že bude užito spíš k zjemnění a k pokračování existence nerovnosti, exploatace i nelidskosti...“

(*Technology Assessment and Quality of Life*. Amsterdam — London — New York 1973, s. 286—7.)

⁵⁶ Marx, K.: *Kapitál* díl III. I. Praha 1956, s. 101.

⁵⁷ Je třeba říci, že předpovědi v socialistické literatuře, která již v samých počátcích vědeckotechnické revoluce upozorňovala na nebezpečí plynoucí z orientace vědy a techniky na Západě, se ukázaly jako správné (viz např. Osipov, G. V.: *Technika a společenský pokrok*. Bratislava, Osvěta 1960 s. 63 —64; obdobně Zvorykin A. A. a další).

svoji strukturu.⁵⁸ Adaptace vědy a techniky na dané poměry je tu dosaženo za cenu převrácení celé masy výrobních sil společnosti v destruktivní síly.

Sociální teorie a kritika, která místo hlubších sociálních příčin klade či postihuje jen jejich vnější technické výrazy, nedává žádnou odpověď na otázku, zda a jaký může mít společnost vliv na průběh vědeckotechnické revoluce.

Společenské systémy a cesty vědeckotechnické revoluce

Postup vědeckotechnické revoluce dovedl dřívější typ technologického determinismu (W. F. Ogburn) ad absurdum. Jen autoři, kteří jsou ochotni riskovat, že se stanou proroky nevyhnutelné zkázy, jsou obhájci této metody v celém jejím rozsahu.⁵⁹ V buržoazních sociálních teoriích⁶⁰ je patrný postupný přesun k morální či politické determinaci, k pojetí techniky jako „závislé proměnné“.⁶¹

V podmínkách vědeckotechnické revoluce se ovšem setkává s obtížemi i metoda založená v podstatě na kulturní determinaci a odvozená od Weberovy koncepce. Tvrdý náraz v praxi rozvinuté „rationality“ na vlastní důsledky vede buď k jejímu suspendování a k obratu k iracionálnímu — jež novodobé „les enfants perdus“ hledají v hlubinách neracionalizované přírody —, anebo ke snaze o revizi této „rationality“, která je stále více odkazována na vliv nejrůznějších sfér společenského života a metodicky se těžko brání moralizujícímu subjektivismu, jehož bezmocnost demonstruje návrh omezit či zastavit vývoj vědy a techniky „ve jménu společnosti a člověka“.

Výsledkem je buď ustavičná oscilace mezi těmito dvěma proudy, nebo konstrukce stále složitějších metodologických

kombinací na základě „recipročních vlivů“ různých faktorů.

Často se otevřeně doznává, že na této základně se dosud nepodařilo určit vztah urychleného vědeckotechnického rozvoje k sociálním přeměnám.⁶²

Hledání klíče k pochopení kořenů vztahů mezi vědeckotechnickou revolucí a společenským vývojem, bezprostředně nedosažitelného v abstraktní rovině vztahu technika-společnost, nás zákonitě přivádí k *dialektice výrobních sil a výrobních poměrů*. Žádné velké proměny ve struktuře společnosti a v povaze vztahů mezi lidmi se neobejdou bez zprostředkujícího působení adekvátních společenských výrobních sil, tj. bez určité „revoluce ve výrobních silách, která se jeví jako revoluce technologická“.⁶³ Zároveň však všechny velké převraty v charakteru a úrovni výrobních sil, které skutečně konstituovaly nový základ výroby, byly spojeny s působením určitých výrobních poměrů jakožto jim adekvátních pohybových forem, jež dopomohly k jejich prosazení.⁶⁴ Společnost si tedy nemůže osvojit vědeckotechnickou revoluci, pokud do svého sociálního života nedosadí vztahy, které dovolují odpovídající vývoj společnosti a člověka. Vědeckotechnická revoluce je tak svou povahou hluboce spojena s revolučními sociálními přeměnami.

V souhrnu existujících vývojových možností společenských výrobních sil, v souhrnu, který jsme definovali jako dva různé způsoby či úrovně spojení vědy a výroby (společenské práce), jsou rozhodujícím faktorem výrobní vztahy. Určují, která z těchto dvou možností se stane realitou, a tedy jaké zaměření dostane sama vědeckotechnická revoluce.

Běh vědeckotechnické revoluce je zprostředkován celým mechanismem společen-

⁵⁸ Viz např. *Harmonizing Technological Development and Social Policy in America*. The American Academy of Political and Social Science, Philadelphia 1970. V americké literatuře se dnes často píše o tom, že „zaměření výzkumu a vývoje v USA bylo ošklivě pokřiveno“ (Bell, D.: *The Coning of Post-Industrial Society*. New York 1973, s. 260).

⁵⁹ Srv. Brzezinski, Z.: *Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era*. New York 1970, s. 9.

⁶⁰ Hetman, F.: In: *Society and the Assessment of Technology*. OECD, Paris 1973, s. 389.

⁶¹ Viz Friedman, G.: *La puissance et la sagesse*. Paris 1970.

⁶² „Teprve na základě mnohem většího objemu

výzkumu by bylo možno přijít k nějakým závěrům, zda, jak a do jaké míry je společnost formována svou technikou“ (*Harvard University Program on Technology and Society 1961–1972. A Final Review*. Cambridge 1972, s. 7).

⁶³ Marx, K., nepublikovaná díla: cit. podle *Voprosy istorii jestestvoznaniija i techniki* 25/1968, s. 51.

⁶⁴ Nahrazení dialektiky výrobních sil a výrobních poměrů „abstraktnějším“ vzájemným vztahem „práce a interakce“ — jak to navrhuje J. Habermas (*Technik und Wissenschaft als Ideologie*. Frankfurt a. M., 1968, s. 92) — se opět rovná redukci vnitřních sociálních procesů na jejich pouhou vnější látkovou formu.

ského života. Jednotlivé články tohoto procesu na sebe navazují. Za určitých příznivých sociálních podmínek se ve svých důsledcích vracejí ke svým příčinám, takže se potom navzájem urychlují a umocňují. Výsledky tohoto širokého koloběhu se stávají východiskem dalších změn. Naproti tomu v sociálních podmínkách, které nejsou s to realizovat ty či ony články celkového procesu a blokují je, zůstává proces vědeckotechnické revoluce omezen na jednostranný úzký koloběh aplikace vědy a techniky. Analýzy ukazují na dva rozhodující články procesu zprostředkování, články, jež zakládají nejen odlišné sociální důsledky vědeckotechnické revoluce v socialistických zemích, ale i odlišný průběh procesu samého.⁶⁵

1) Věda je svou povahou po výtce společenskou výrobní silou. Společensky kombinovaný proces práce je všude základnou pro přeměnu vědy ve výrobní sílu, a naopak toto její uplatnění je spojeno s procesem integrace hospodářského i kulturního života. Celospolečenské sjednocení (zespolečenštění), společenská organizace veškerého procesu reprodukce lidského života je proto předpokladem plného osvojení vědeckotechnické revoluce.

Na rozdíl od produktů výroby se výsledek vědecké činnosti spotřebou nestravuje, ale spíše zdokonaluje a je stále k dispozici. Věda proto patří k těm výrobním silám,

kteřé nesnášejí jakoukoli formu soukromého vlastnictví — každý vlastnický monopol výrobních prostředků se pro ni nutně stává poutem.⁶⁶

Odstranění hranic postavených soukromým vlastnictvím výrobních prostředků a celospolečenské využití vědy jako výrobní síly⁶⁷ představuje prvé specifické východisko ve vztahu socialismu k vědeckotechnické revoluci. Vyloučení všech monopolních subjektů — kromě společnosti samé — z této sféry vytváří teprve možnost, aby si společnost jako subjekt osvojila celý proces vědeckotechnické revoluce, překonala partikulární zájmy, jež tu nejsou fixovány suverénitou soukromého vlastnictví, a vytvořila systém jednotného plánování a řízení rozvoje vědy a techniky.⁶⁸

Rychlé rozšiřování škály možností, ale i nutností spojených s počátky vědeckotechnické revoluce vede k podstatnému prohloubení společenských funkcí celého systému plánování a řízení vědy a techniky, která zdaleka není jen rozvíjením nástrojů pro ovládání přírody, pro hospodářskou výstavbu apod., nýbrž zároveň hraje stále větší roli jako prostředek „sebevývoje“ společnosti.⁶⁹

V současných podmínkách, kdy „vědeckotechnická revoluce je materiálním základem rozvoje sociálních vztahů ... řízení vědeckotechnického pokroku je jednou z nejmohutnějších pák v řízení sociál-

⁶⁵ Rozdíly v působení různých výrobních poměrů, a tedy i v chování společenských systémů ve vztahu k vědeckotechnické revoluci lze samozřejmě analyticky sledovat jen tehdy, jestliže vyloučíme vliv různé všeobecné úrovně výrobních sil (produktivitu práce); např. při porovnání dnešního vztahu k vědě a technice a sociálním problémům v SSSR a odpovídajícího vztahu v USA v letech těsně po válce. (Příčemž ovšem z hlediska kvantitativního růstu výrobních sil je 25letá distance v časové škále USA ekvivalentní mnohem menší distanci v časové škále SSSR, který — vzhledem k značnému předstihu ve výrobních vztazích — prošel např. v posledních deseti letech dráhu odpovídající v časové škále USA zhruba padesáti letům).

⁶⁶ Tento zvláštní „komunistický“ rys vědy (viz Merton, R. K.: *Social Theory and Social Structure*), je pochopitelně neslučitelný s vymezením vědy jako soukromého vlastnictví. Pro společnost využívající vědy jako výrobní síly se postupně musí soukromé vlastnictví výrobních prostředků jevit tím, čím původně bylo pro antický svět, — totiž „okradením“ (privatus = okradený, vyloučený z podílu na vlastnictví obce). Snahy definovat „vědění“ v termínech „intelektuálního vlastnictví“ (viz např. Bell, D.: *Indicators of Social Change. Concepts and Measurements*, New York 1968) doprovázejí sevěni vědy do hranic „úzkého kruhu“ aplikace vědy jako zále-

žitosti oddělené elity. Zároveň ovšem nové sociální jevy jsou subsumovány pod staré pojmy — tak jako si na dvoře krále Artuše nedovedli představit Yankeejskou republiku — podle M. Twaina — jinak než jako stát složený ze samých monarchií.

⁶⁷ „... abychom mohli vybudovat komunismus, musíme vzít vědu i techniku a dát je k dispozici nejširšími vrstvám“. Lenin, V. I.: *Sebrané spisy*, díl 30, Moskva, S. 458.

⁶⁸ Praxe společenského plánování a řízení vědy se, jak známo, poprvé rozvinula z Leninova podnětu. Ještě v třicátých letech, když J. D. Bernal shrnoval základní postuláty plánování a řízení vědy, vyvolalo to protesty, jako by šlo o „útok na svobodu vědy“.

⁶⁹ V SSSR vzrostl během šedesátých let počet přírodovědců a techniků ve výzkumu prudkým tempem téměř na trojnásobek. Vzhledem k nárokům na sociální dimenze, které plánované využití vymožeností vědeckotechnické revoluce předpokládá, se počet odborníků v hlavních oborech společenských věd zvýšil ještě rychleji: do čela tabulky růstu se tak dostaly tyto obory: ekonomické vědy (4,1krát), filosofie a sociologie (3,6krát), fyzika a matematika (3,3krát), technické vědy (3,2krát) atd. (viz Gvišiani, D. M., Mikulinskij, S. R., Kugel, G. A.: *Naučnotechničeskaja revolucija i izmenenija struktury naučnych kadrov SSSR*, Moskva 1973, s. 69).

nich vztahů v socialistické společnosti“.⁷⁰

2) Druhou typickou odlišností vědeckotechnické revoluce za socialismu je specifický způsob rozvoje socialistických výrobních vztahů. Věda je ve své podstatě vlastně formou *rozvoje výrobních sil člověka*,⁷¹ bytostných sil společenského individua. V procesu své aplikace uvolňuje věda potenciál všestranného rozvoje schopností a tvůrčí aktivity masy pracujících. Současně je však ve svém vývoji i využití na tomto rozvoji člověka a jeho sil podstatně závislá. Celý způsob rozvoje výrobních poměrů socialistické společnosti je orientován na postupné spojování článků tohoto kruhu. To samozřejmě předpokládá komplexní plánování a systematické řízení *komplexních sociálních procesů*.⁷² Není náhodou, že právě tyto otázky vystupují v souvislosti s počátky vědeckotechnické revoluce tolik do popředí. Rozvoj socialistických vztahů mezi lidmi je závislý na stupni osvojení vědy společností pracujících a zároveň vyvolává podněty k dalšímu postupu v tomto směru. Rozvoj socialistického životního způsobu je z jedné strany cílem vědeckotechnického pokroku, avšak z druhé strany jeho aktivním činitelem. Zabezpečuje, aby uvolněné zdroje dosáhly určeného cíle, jímž je neustálé rozšiřování životního procesu pracujících a nakonec všeobecný rozvoj sil a schopností člověka, aby nebyly promarněny v neplodných aktivitách čistě konzumního charakteru či dokonce v oblastech, jež poškozuji člověka.

⁷⁰ Afanasjev, V. G.: *Naučno-techničeskaja revolucija, upravlenije, obrazovanie*, Moskva 1972, s. 187. Tento přístup se podstatně liší od dosavadní praxe i těch kapitalistických zemí, jež mají vyšší produktivitu práce a v nichž „technika není kultivována“ (Michael, D. N.: *The Unprepared Society*, New York — Evanston — London 1968, s. 38); odtud stíznosti, že „jsme špatně vybaveni k plánování a využití takových technologických výbojů, které by zajistily sociální cíle“ (Perloff, H.: *Toward the Year 2000*, *Work in Progress*, Daedalus, Summer 1967, s. 681).

⁷¹ Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, s. 439.

⁷² Sociální plánování a řízení v socialistických zemích je založeno na plánování celého koloběhu výrobních sil a výrobních poměrů: sféra výroby v socialistické společnosti není jen místem, kde se vyrábějí věci, produkty, nýbrž v prvé řadě kde se vyrábí lidský život. Moderní výrobní jednotky, (např. vědeckovýrobní sdružení) jsou tu koncipovány zároveň jako orgány hospodářského, vědeckotechnického a sociálního plánování a řízení.

⁷³ Filipec, J. — Richta, R.: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*, Praha 1972.

⁷⁴ Pro rok 1969 dostáváme např. tato data o relativní intenzitě vědeckotechnické aktivity, přepočte-

Vzhledem k tomu, že vědecké a technické přeměny v souběhu svých důsledků v socialistické společnosti vyúsťují ve společenský rozvoj sil, schopností a aktivity pracujících, uvádějí do pohybu novy, aktivní a pronikavý element rozvoje výrobních sil. Uskutečněné změny se stávají zdrojem nových, ještě podstatnějších změn. Tato dialektika důsledků a příčin rozevírá koloběh vzájemně propojených přeměn ve výrobních silách a výrobních poměrech ve *spirálu*,⁷³ v níž se realizuje plný rozvoj vědeckotechnické revoluce ve vazbě s rozvojem společenských vztahů *rozvinuté* socialistické společnosti.

Empirická data umožňující porovnat, jak se chovají různé sociální systémy k základním prvkům vědeckotechnické revoluce na relativně stejné úrovni produktivity práce, svědčí o podstatně vyšším relativním využívání vědy a techniky v socialistických zemích.⁷⁴ Per analogiam očekávala řada hypotéz, že tento stupeň využití vědy bude vyvolávat větší sociální problémy. Ve skutečnosti se však v socialistických zemích objevují obtíže právě na opačné straně: společnost pocítuje stále naléhavější potřebu dalšího rozšiřování a urychlování vědeckotechnického rozvoje.

Vtip je v tom, že v daném případě probíhá vývoj výrobních sil v socialistické společnosti (i tehdy, když používá týchž technických komponent) po jiné trase — totiž po trase „širšího kruhu“ osvojování vědy a jejích aplikací společností jakožto subjektem, což je zprostředkováno rozvojem sil, schopností a aktivity jejich členů.

me-li ji na úroveň hrubého domácího produktu na hlavu a srovnáme s obdobnou relací v USA = 100:

Skupiny zemí	Podle relativního podílu vědců a inženýrů ve výzkumu a vývoji — z obyvatelstva	Podle relativního podílu výdajů na výzkum a vývoj — z hrubého národního produktu
9 kapitalistických zemí	86	85
USA	100	100
7 socialistických zemí	249	185

(Vypočteno podle dat statistik OSN, Unesco, RVHP, OECD; použito přepočtu GDP per capita podle metodiky ECE, Economic Survey of Europe 1969. Geneve; 9 kapitalistických zemí = Belgie, Francie, Holandsko, Itálie, Japonsko, Norsko, NSR, Švédsko, V. Británie; 7 socialistických zemí = SSSR, BLR, CSSR, MLR, NDR, PLR, RSR).

Na určitém stupni se pak nezbytně ukáže, že nejefektivnějším způsobem rozmnožování výrobních sil společnosti se stává masový rozvoj člověka samého, společenského individua jako sebeúčelu – růst jeho schopností a sil, jeho tvořivosti a aktivity.⁷⁵

Je zřejmé, že racionalita uplatňovaná v socialistickém systému a vycházející ze spojení procesů přetváření světa a sebeutváření společnosti má zcela jiný subjekt, obsah i rozměr. Je výrazem úsilí společnosti pracujících o maximální rozmnožení bohatství společnosti, a tedy i jejích výrobních sil, ovšem v podmínkách, kdy je tento růst bohatství vázán na rozvoj člověka – a to právě v té míře, v jaké rozvoj sil, schopností a tvůrčích aktivit pracujících na daném stupni působí na rozvoj výrobních sil a vytváří tak maximum prostředků pro další rozvoj člověka, jenž postupně vyrůstá z tohoto zprostředkování (a pouze z něho může vyrůst) jako účel pro sebe. Koincidence rozvoje socialistických výrobních poměrů a využití vymožeností vědeckotechnické revoluce představuje jediné východisko ze situace, jedinou cestu, jak může všeobecný rozvoj člověka – nikoli pouze třídní elity, ale miliónů lidí – vejít do reality společenského vývoje.

Tak se socialistické výrobní vztahy rozvíjejí v absolutní pohybové formy výrobních sil společnosti.⁷⁶ V tomto světle se prakticky ukazuje, jak relativně úzká, protikladná a omezená je cesta rozvoje výrobních sil kapitalismu, jak je „racionalita“ kapitálové kalkulace, ženoucí kupředu

hospodářský život i techniku, vzdálena skutečně racionálnímu hledisku nejvyššího rozvoje výrobních sil společnosti, který svou odpovídající formu, své indikátory a kritéria nalézá teprve v celospolečenské soustavě ekonomie času, systematicky dnes budované v socialistických zemích jako východisko pro komplexní řízení sociálních procesů.⁷⁷

Podstatná přeměna obsahu práce se z hlediska tradiční ekonomické „rationality“ mohla jevit nanejvýš jako sociální opatření, v podstatě ztrátové. Úroveň vzdělání může být obdobně posuzována jen z hlediska potřeby kvalifikovaných sil. Obraz se však zcela změnil, uvážíme-li jaký zdroj vědeckotechnického a sociálního pokroku, novátorské aktivity atd. jaké výrobní síly dostává společnost cílevědomou přeměnou obsahu práce⁷⁸ či systematickým rozvojem vzdělání – v důsledku vlivu těchto faktorů na rozvoj člověka.⁷⁹

Už v dnešní sociální realitě se tyto změny, vyvolané specifickým vývojem socialistických výrobních poměrů, projevují ve skutečnosti, že vysoký relativní předstih patrný v socialistických zemích v poměru k vědeckotechnické aktivitě platí i v oblastech souvisejících s rozvojem sil a schopností pracujících (např. ve vzdělání).⁸⁰ Je pochopitelné, že z hlediska tradiční buržoazní ekonomické „rationality“ se podobné fenomény musí jevit jako vychýlení od normálu, sociální výstřelek či chronické „přeinvestování lidských zdrojů“ v socialistických zemích.⁸¹

⁷⁵ „Marx předvídal, že měřítkem bohatství budoucí společnosti bude rozvoj schopností lidí, který bude jako mohutná výrobní síla zpětně ovlivňovat rozvoj výroby. Soudobá etapa socialistického budování, vyžadující využití vymožeností vědeckotechnické revoluce, dodává Marxovým slovům zvláštní aktuálnost. V rozvinuté socialistické společnosti nemohou nebyť problémy člověka na prvním místě.“ (Glezerman, G. E., In: *Ekonomičeskije i socialno-političeskije problemy kommunistsčeskogo stroitel'stva v SSSR*, Moskva 1972, s. 278).

⁷⁶ Socialistická společnost „není založena na rozvoji produktivních sil, který by reprodukoval určitý stav a nejvýš jej rozšiřoval, nýbrž kde svobodný, nebrzděný, progresivní a universální rozvoj produktivních sil sám tvoří předpoklad společnosti“ (Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, s. 438).

⁷⁷ „... vědeckotechnická revoluce, řízení sociálních procesů, vystupují nyní jako nejdůležitější prostředky ekonomie času“ (Afanasjev, V. G., *Naučno-techničeskaja revolucija, upravlenije, obrazovanie*, Moskva 1972, s. 25).

⁷⁸ Srv. Čangli, I. I.: *Trud. Sociologičeskije aspekty teorii i metodologii issledovaniya*, Moskva, 1973.

⁷⁹ Srv. Turčenko, V. N.: *Naučno-techničeskaja revolucija i revolucija v obrazovaniji*, Moskva, 1973.

⁸⁰ Pro rok 1969 dostáváme tato data o relativní úrovni mobilizace „lidských zdrojů“ vzhledem k úrovni hrubého domácího produktu na hlavu:

Skupiny zemí	Podle relativního podílu výsokoskolských studentů z obyvatelstva	Podle relativního podílu učitelů z obyvatelstva	Podle relativního podílu výdajů na vzdělání z hrubého domácího produktu
9 kapitalistických zemí	68	111	91
USA	100	100	100
7 socialistických zemí	146	218	165

(Vypočteno podle týchž údajů jako v předešlé tabulce, s použitím národních statistik.)

⁸¹ Harbison, F. – Myers, C. A.: *Education, Manpower and Economic Growth*. New York-Toronto-London 1964 a řada dalších autorů.

Ve skutečnosti však jde o jinou racionalitu reflektující jiné, specificky *socialistické cesty rozvoje*. Tato racionalita nejen nekonverguje ke strukturám a tendencím, jež nastoupily technicky rozvinuté kapitalistické země, nýbrž stále víc se od nich odvrací a promítá svá odlišná sociální východiska stále víc do odlišných divergujících cest rozvoje výrobních sil.

Lze předpokládat, že ve velkých programech, v nichž se připravují největší vědecké a technické změny příštích desetiletí (např. využití kybernetické techniky a nových objevů biologických věd) tyto divergentní tendence v procesu vědeckotechnické revoluce podstatně zesílí a postupně vykrystalizují v protikladné a stále víc se rozcházející trajektorie procesu vědeckotechnické revoluce, rozvírající se pod povrchem života ve dvou protilehlých společenských systémech.

Vědeckotechnická revoluce a vývoj ve struktuře společnosti

Citlivým bodem sociologické analýzy vědeckotechnické revoluce je vzrušující problém jejího vlivu na *perspektivy vývoje společnosti*, na změny v její povaze a vnitřních strukturách v podmínkách vědeckotechnické revoluce.

Pocit přechodnosti doby se na Západě značně rozšířil. Jednotlivé projevy vědeckotechnické revoluce se staly v kombinaci s řadou jiných faktorů nejčastějším základem úvah o zrodu „nové společnosti“; proklamuje se nástup „nové industriální společnosti“, „postindustriální“ či „superindustriální“ společnosti, „technické“ či „technotronní“ společnosti, „postcivilizační společnosti“, „posttradiční“ či „postmoderní“ éry, „společnosti znalostí“, „učící se společnosti“, „informované společnosti“, „civilizace služeb“, „terciární společnosti“, „společnosti hojnosti“, „postkapitalistické“ či „postburžoazní“ společnosti, „planetární“ a „globální“ společnosti atd. Většina těchto schémat je spojována s koncepcí sociálních rolí určitých skupin a tříd, o nichž se předpokládá, že představují hybné síly vědeckotechnické revoluce. Část těchto

koncepcí vychází ze změn v číselných proporcích, k nimž dochází na povrchu složité sociální reality, a subsumují tyto jevy pod přímé důsledky rozvoje vědy a techniky.⁸² Argumentace tohoto typu není založena na sociologické analýze, ale opírá se o technooorganizační klasifikaci funkcí různých sociálních skupin, zejména vědeckotechnické inteligence.⁸³

Záměna výrobních poměrů za jejich výrazy v technickoorganizačních strukturách — specifický výraz rozvinutých buržoazních poměrů — založila v počátcích vědeckotechnické revoluce celou škálu technokratických představ o budoucím vývoji společnosti. Tyto koncepce fakticky vytrvale vracejí sociální teorii k technologickému determinismu právě tam, kde se domnívá, že se od nich oprostila. Jsou nesený iluzemi, že tam, kde je faktická moc vyzbrojena znalostí, má eo ipso znalost ve svých rukách skutečnou moc.

Zkušenosti prokázaly, že vědeckotechnická revoluce nemůže bezprostředně měnit výrobní vztahy společnosti, v jejichž rámci probíhá, stejně jako nemůže přímo odstranit či překonat hranice sociálních tříd. Její pronikavá společenská síla je v jiné dimenzi. Uvnitř společnosti, která je založena na antagonistických vztazích, a proto nedává potřebný prostor pro utváření společenských výrobních sil vyrůstajících z rozvoje pracujících, je využívání výsledků vědeckotechnické revoluce konečnou spojeno s *prohlubováním* existujících protikladů do té míry, že vyvolává požadavek přestavby společenských základů života. A naopak tam, kde se setkává s neantagonistickými vztahy, které umožňují rozvinout obecně společensky užitečné dimenze vědy a nakonec zapojit do tvorby výrobních sil obrovský potenciál masového rozvoje tvůrčích sil pracujících, vytváří vědeckotechnická revoluce adekvátní *dynamickou* základnu pro rozvoj společnosti.

Za těchto podmínek se klade otázka, jak daleko mohou dospět dva odlišné způsoby využití vymožeností vědeckotechnické revoluce v odlišných sociálních vztazích a systémech, jestliže samy tyto vymoženosti se zatím ve světě uplatňují všeobecně a

⁸² Srv. např. Boulding, K.: *The Meaning of the Twentieth Century*, London 1965, s. 171.

⁸³ Drucker, P. F.: *The Future of Industrial Man*, New York 1965, s. 148.

s celkem malými technickými rozdíly.⁸⁴

Koncepce „vyhasnutí“ sociálně třídních forem v jim adekvátně uzpůsobených technických realitách, jež se obyčejně aplikuje na výrobní poměry, je v této otázce navracena do světa výrobních sil.

Stejnost technických či organizačních prostředků a kvantitativní rovnost všeobecné úrovně výrobních sil ještě neznamená totožnost vnitřních vztahů ve struktuře výrobních sil i cest jejich vývoje.

Všeobecným obsahem změn ve struktuře výrobních sil, spojených s vědeckotechnickou revolucí, je uplatnění vědy jako výrobní síly a změna ve funkci člověka ve výrobním procesu. Vzhledem k různým vztahům mezi složkami výrobních sil — a zvláště vědy a pracovního kolektivu — vznikají ve dvou odlišných sociálních systémech v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí dvě velmi odlišné formy jejich spojení, s odlišnými hranicemi („úzkého“ a „širokého“ kruhu), zprostředkované v podobě odlišného vývoje *sociálních tříd a skupin*, odlišných konfigurací zájmů, motivací apod. Z hlediska vývoje společnosti není rozhodujícím dělítkem různých trajektorií jen rozsah využití vědy, ale zároveň dosah daného způsobu jejího využití pro další rozvoj výrobních sil společnosti.

Podstatným rysem kapitalistického výrobního způsobu je skutečnost, že „odděluje vědu jako samostatnou výrobní potenci od práce a nutí ji sloužit kapitálu“;⁸⁵ tak využívá vědu *odděleně od práce a v protikladu k práci*. V sociální struktuře kapitalistické společnosti nabyly počáteční fáze vědeckotechnické revoluce formu přesunů v proporcích některých profesionál-

ních skupin, což se projevilo zvláště v rychlém růstu skupin vědců, inženýrů, techniků atd.⁸⁶ působících při využití vědy ve výrobě; naproti tomu vůči dělníkům zůstala věda vnější, cizí silou, na níž se nepodílejí a jež se jim neustále vzdaluje.⁸⁷

Pomocí absolutizace těchto specifických cest vědeckotechnické revoluce v podmínkách kapitalismu byly konstruovány různé koncepce nové společnosti jako „společnosti znalostí“, „postindustriální společnosti“ apod.,⁸⁸ podle nichž se odborná vědecká elita stává v podmínkách vědeckotechnické revoluce vedoucí silou společnosti, teoretické poznání jejím „osovým principem“ a vzdělání („intelektuální vlastnictví“) představuje základnu „stratifikace“, či dokonce „třídního členění“. V podstatě byly tyto koncepce (D. Bell) sestaveny ve snaze otfářst marxistickým stanoviskem, opřenými o rozhodující úlohu dělnické třídy v celé naší epoše.⁸⁹ Vnášeji do procesu vědeckotechnické revoluce pokračující fatální dělení společnosti na „vědeckou a technickou třídu a ty, kteří budou stát mimo“⁹⁰ a u nichž tedy nelze počítat s jejich vlastním rozvojem. Už tento závěr dokazuje neudržitelnost takových koncepcí, neboť důsledky tohoto typu rozvoje jsou v drastickém rozporu se samými předpoklady vědeckotechnické revoluce.

Vědecká a technická inteligence má nesporně zájem na rozvoji a uplatnění vědy. To samo o sobě však ještě neurčuje ani základní sociální podmínky (výrobní poměry), za nichž vědeckotechnický pokrok probíhá, ani specifickou orientaci vědy a techniky na zcela určité cesty a způsoby rozvoje výrobních sil společnosti — neboť

⁸⁴ „Do jaké míry se mohou měnit výrobní poměry a sociální organizace při stejných výrobních silách, v podmínkách, kdy výrobní síly, věda a technika se stávají stále více stejnými ve všech rozvinutých společnostech?“ (Aron, R.: *Les désillusions du progrès*, Paris 1969, s. 251).

⁸⁵ Marx, K.: *Kapitál I*, Praha 1953, s. 388. V těchto podmínkách „... duchovní potence výroby se rozvíjejí po jedné straně, protože po mnoha jiných stránkách úplně zanikají. Co dříve dělníci ztrácejí, to se proti nim soustřeďuje v kapitálu“ (tamtéž).

⁸⁶ „Vědeckotechnická revoluce ve výrobních silách rozšířila masu pracující inteligence.“ (Semjonov, V. S.: *Kapitalismus a třídy*, Praha 1972, s. 344.)

⁸⁷ Viz např. nepoměr mezi 50 %ním vzrůstem počtu vědecky připravených odborníků v šedesátých letech v USA (tj. na 14 % ekonomicky činného obyvatelstva) a mezi téměř konstantní úlohou vědy v přípravě a činnosti průmyslových dělníků (jejichž počet se v těchto letech stabilizoval na několikrát vyšší úrovni).

⁸⁸ „Do určité míry je to starý technokratický sen,

který můžeme v anticipaci najít ve zvláštní podobě u Henri de Saint-Simona“ (Bell, D.: *The Measurement of Knowledge and Technology*, In: *Indicators of Social Change*, 1968, s. 238). V. I. Lenin poukazyval na to, že oživování Saint-Simonových idejí ve dvacátém století má úzkou souvislost s postupem monopolismu.

⁸⁹ D. Bell konstruuje své pojetí současného vědeckotechnického pokroku jako nástroj proti poznatku o koncepci vedoucí úlohy dělnické třídy, která překonává pozůstatky kapitalismu v procesu vytváření a rozvoje socialistické společnosti. Jeho pokusy interpretovat v této souvislosti některé závěry našeho výzkumu o povaze vědeckotechnické revoluce jsou v příkrém rozporu s duchem i literou našeho zkoumání.

⁹⁰ *The Coming of Post-Industrial Society*, New York 1973, s. 112. Závěr je, že „ty skupiny, které prohrájí časově v závodech ve vzdělání, budou rychle vyloučeny ze společnosti jako celku.“ (In: *Technology and Social Change*, ed. E. Ginzberg, New York — London 1964, s. 50).

tento zájem je možno realizovat jak v „úzkém“, tak v „širokém“ kruhu využití vědy jako výrobní síly.

Pokud je proces rozvoje a uplatnění vědy sevřen působením protikladných podmínek rozšířené reprodukce kapitálu, má postavení inteligence některé prvky výsad vzhledem k tomu, že dělnická třída je od vědy oddělena. To paradoxně do určité míry oslabuje zájem inteligence o rozvoj výrobních sil (tento vývoj se stává stále více závislým na schopnostech a silách pracujících) a konečně snižuje v řadách inteligence potřebu rozvoje vlastních tvůrčích sil.

Na druhé straně ovšem prudký růst počtu odborné inteligence v podmínkách vědeckotechnické revoluce zmenšuje tyto prvky výsad u stále větší části odborné inteligence, tím vyvolává její diferenciaci a přibližuje její základní část k postavení ostatních pracujících; v této části inteligence tak vzniká tlak na změnu zaměření vědy a jejího uplatnění ve společnosti.

V tomto bodě se postup vědeckotechnické revoluce za kapitalismu jeví v převrácené podobě jako relativní nadprodukce vědy a odborné inteligence. Není to proto, že bylo nahromaděno příliš mnoho znalostí, ale že mohutný proud vědeckých poznatků a technických prostředků naráží — vzhledem k hranicím života velké většiny pracujících — na absurditu cílů, jež sleduje.

Vědeckotechnická revoluce tu nezpłodila „novou“ „postindustriální“ společnost. Naopak, stará kapitalistická společenská struktura si přizpůsobuje cesty rozvoje výrobních sil (včetně korekce růstu vědeckých a odborných kádrů).⁹¹

Za těchto okolností, kdy se proud pracovních sil uvolňovaný z bezprostřední výroby růstem produktivity práce obrací do ob-

lasti materiálních služeb, bývají perspektivy vědeckotechnické revoluce spojovány se vznikem „společnosti služeb“, „terciární společnosti“ apod. a s hegemonním postavením „nové střední třídy“.⁹² Růst těchto sfér a sociálních skupin má však v podmínkách kapitalismu dvojaký charakter:⁹³ vzhledem ke struktuře a dynamice výrobních sil stimuluje vývoj spotřební motivace, avšak v protikladné společenské podobě, potlačující celý „svět produktivních sklonů a vloh“ dělníků (Marx) a utvrzující původní třídní hranice.

Představuje tak v podstatě obraz slepé uličky v rozvoji společnosti v podmínkách vědeckotechnické revoluce, pokud probíhá uvnitř antagonistické třídní struktury a v odpovídajícím „úzkém kruhu“, oddělujícím vědu od práce. Pro sociologickou analýzu se stává tento vývoj spíše zdrojem obav než projektů pro budoucnost.

Ve struktuře společenských výrobních sil v současných podmínkách je založena druhá možnost, *odlišná cesta* vědeckotechnické revoluce, která se realizuje spolu s rozvojem socialistických výrobních poměrů a směřuje k opačným perspektivám společenského vývoje. Jejím jádrem je takové zapojení vědy do výroby, které plně odpovídá jejímu charakteru společenské výrobní síly a *intelektuálního potenciálu společenské práce*, tj. spojení vědy s hlavní složkou a rozhodujícím zdrojem tvorby výrobních sil — s celým kolektivem pracujících — v rámci „širokého“ kruhu využití vědy.⁹⁴

Vedoucí úlohu v tomto procesu může sehrát jen taková složka společnosti, jež má hlavním životním zájmem je strhnout a překonat všechny hranice mezi vědou a prací, neboť jen tak může dosáhnout plného vlastního rozvoje. V sociální struktuře

⁹¹ V posledních třech letech podíl odborníků v ekonomicky činném obyvatelstvu USA stagnoval. Statistické údaje se odklánějí od předpokladů z šedesátých let (srovnej např. *Technology and the American Economy*. Washington 1968, s. 30).

⁹² Sociologické studie ukazují stále zřetelněji vnitřní různorodost těchto společenských skupin a zároveň marnost snah přiřadit k nim kvalifikované dělníky (viz např. Bottomore, T. B.: In: *Contemporary Europe. Class Status and Power*. London 1971).

⁹³ Vydělíme-li z tzv. sféry „služeb“ část A (zdravotnictví, školství, sociální péče, kultura a věda) a porovnáme ji s ostatními oblastmi „služeb“ (obchod, administrativní, peněžnictví atd.), dostaneme tato data pro rok 1972:

Podíl části A v %	USA	SSSR
na celkovém ekonomicky činném obyvatelstvu	14	16
na celkové oblasti „služeb“ (bez dopravy)	29	55

(Vypočteno z dat národních statistik a Year Book of Labour Statistics, Geneva 1973).

⁹⁴ Volkov, G. N.: *Sociologija nauki*. Moskva 1968, s. 179.

průmyslově rozvinutých zemí existuje jenom jedna taková síla — *dělnická třída*;⁹⁵ je to jediná třída, jejímž základním životním zájmem je zrušit všechny antagonistické společenské vztahy, založené na soukromé exploataci společenské práce, a jim odpovídající látkové podmínky, které omezují život dělníka v kapitalistické společnosti, překonat všechny důsledky těchto vztahů a vytvořit jak společenské, tak technické podmínky života založené na všeobecném rozvoji sil a schopností člověka.

Dělnická třída přitom nemůže dosáhnout těchto podmínek pro sebe, aniž by jich dosáhla pro všechny, aniž by je prosadila jako obecný zákon společenského života. Čím více dělnická třída prosazuje svůj vlastní zájem o co nejvyšší rozvoj výrobních sil, tím více kolem něj sjednocuje i zájem ostatních vrstev pracujících, především odborné inteligence, a zároveň uvolňuje i jejich zájem o svůj vlastní rozvoj. Připravuje tak postupně podmínky, za nichž se každý svým vlastním rozvojem stává prostředníkem rozvoje všech ostatních, a naopak. Je zřejmé, že právě socialistické a komunistické vztahy mezi lidmi jsou vztahy odpovídající podmínkám vědeckotechnické revoluce.

Počátky vědeckotechnické revoluce se ve struktuře socialistických zemí neprojevují jen změnami v číselných proporcích jednotlivých sociálních skupin a tříd,⁹⁶ nýbrž stejnou měrou i ve výrazném rozvoji, „sebeupřeměň“ všech sociálních skupin a tříd,⁹⁷ v jejich sbližování pod vedením dělnické třídy a v postupném vyrovnávání sociálních rozdílů.

Uvolňování člověka z bezprostředního výrobního procesu a rozšiřování jeho funkcí v přípravě a řízení výroby je zprostředkováno postupným přerozdělováním činnosti celé masy pracujících, prostřednictvím přeměny práce, jejího obohacení o tvůrčí, vědecké rysy,⁹⁸ růstem účasti na

řízení, racionalizaci, zlepšovatelském hnutí atd. Pracovní síly, které jsou plně uvolňovány vědeckotechnickou revolucí z bezprostřední výroby, jsou systematicky převáděny do oblastí rozhodujících pro spojení vědy s všeobecným rozvojem člověka.⁹⁹

Podmínky vědeckotechnické revoluce tak ani v nejmenším neoslabují vedoucí roli dělnické třídy ve společnosti, roli, která je určena jejím postavením v systému výrobních poměrů a ve společenské organizaci práce a jejíž realizace je řízena stranou, jež konstituuje tuto třídu jako hlavní aktivní subjekt společenského vývoje a spojuje ji s vědeckým poznáním. Každý pokrok vědeckotechnické revoluce v socialistických zemích posiluje roli dělnické třídy — *rozhodující společenské síly naší epochy* — jako jediné třídy schopné nastoupit na základě revolučních přeměn ve výrobních vztazích cestu universálního rozvoje výrobních sil, v němž je zprostředkován všeobecný společenský rozvoj člověka.

V komplexu svých sociálních aspektů se tak vědeckotechnická revoluce jeví jako převrat ve struktuře a dynamice výrobních sil, odpovídající charakteru naší epochy — *revolučnímu přechodu od kapitalismu ke komunismu*. Je bytostně spjata se zákonitostmi tohoto procesu a vytváří pro novou společnost odpovídající materiálnětechnickou základnu.

Těmito sociálními perspektivami a možnostmi, jež vědeckotechnická revoluce otevírá pro vývoj společnosti, se uzavírá definice její povahy.

Резюме

Рихта Р.: Научно-техническая революция и перспективы развития общества (Выступление генерального докладчика I-го пленарного заседания VIII социологического конгресса в Торонто)

Исследование научно-технической революции во всех ее социальных аспектах показывает,

⁹⁵ Marx a Engels opírají definici o vedoucí úloze dělnické třídy o skutečnost, že dělníci „... jsou s to prosadit své uplné — ne už omezené — činné sebeuplatnění, které záleží v osvojení totality výrobních sil a rozvinutí totality schopností dané těmito výrobními silami“ (Marx, K. — Engels, B.: *Německá ideologie*, In: Spisy, sv. 3, Praha, SNPL 1958, s. 88—91).

⁹⁶ Jakkoli rychlý byl růst odborné inteligence v SSSR (v šedesátých letech asi o 90 %), růst svazku vědy a dělnické třídy a ostatních pracujících ne zůstal za ním pozadu (viz Bolgov, V. I.: *Вздух в вреніи при социализме*, Moskva 1973).

⁹⁷ Příznačný pro tento proces je růst skupiny „dělníků-inteligentů“ (рабочий-интеллигент), viz např. Rutkevič, M. N., Filippov, P. R.: *Socialnyje pereměščenija*, Moskva 1970, s. 120.

⁹⁸ Polsko-sovětská práce *Socialnyje problemy truda i proizvodstva* (Moskva—Varšava 1969, s. 49—50) ukázala, že v systému hodnotových orientací pracujících v socialistických zemích zaujala tvůrčí práce první místo.

⁹⁹ Fedosejev, P. N.: *Kommunizm i filosofija*, Moskva 1971, s. 429.

что суть этого процесса заключается в универсальном перевороте в структуре и динамике производительных сил общества, основанном на комплексном использовании науки как общественной производительной силы и связанном — в конечном счете — с изменением места человека в системе производительных сил. Это означает перемещение стратегических проблем формирования материальной базы жизни общества от задачи овладеть определенными областями природы к задаче овладеть всем процессом освоения природы обществом.

Ввиду этих качественно новых измерений в развитии производительных сил общества социология впредь уже не может решать эти задачи только путем изучения последствий, приносимых обществу существующим научно-техническим прогрессом, или изучением того, как общество приспосабливается этим условиям. Анализ перспектив развития буржуазного общества, основанных на разных типах традиционных буржуазных концепций, показывает, что в условиях научно-технической революции они неизбежно заводит в тупик. Наука как раз наоборот должна сосредоточить свое внимание на реализации таких революционных принципов социальной жизни, общественных отношений, которые соответствуют новым измерениям развития производительных сил. — Принципов, которые способны привести в движение (на основе использования объективных закономерностей) процесс целенаправленного, планомерного управления всем комплексом социальных процессов, включая научно-техническое развитие и всю область обмена веществ между обществом и природой. Такой революционной «трансубстанцией» общества является переход от капитализма к социализму и коммунизму. Анализ данных, касающихся современного социального развития, показывает, что строительство социализма на определенной ступени создает необходимые предпосылки для такой целенаправленной ориентации научно-технического развития, которая приносит в своих последствиях возможность всеобщего развития способностей и активности всех трудящихся, т. е., которая становится постепенно специфическим способом формирования материальной базы социальных отношений, основанных на взаимном развитии человека человеком.

С другой стороны, там, где материальный прогресс целенаправленно способствует созданию социалистического образа жизни и не втесняет жизнь людей в рамки самодельного потребления, постепенное всестороннее общественное развитие активности, сил и способностей человека — представляющее собой высшую форму реализации исторической роли рабочего класса — становится важнейшей силой также дальнейшего революционного прогресса науки и техники.

Эти условия одновременно существенно меняют место науки в социалистическом обществе и ведут постепенно к созданию нового типа науки вообще.

Только взаимосвязанное революционное дви-

жение производственных отношений и производительных сил в социалистическом обществе может сделать социальные процессы управляемыми, может дать надежду на освоение научно-технической революции и решение перспективных проблем общественного развития.

Summary

Richta R.: Scientific and Technological Revolution and Prospects of Social Development (General Report to the VIIIth World Congress of Sociology, Toronto, August 1974)

Research into the scientific and technological revolution yielded the finding that the process involved entails a major universal change in the structure and dynamics of social productive forces, based on a comprehensive application of science as a productive force of society, a change that in the final analysis also entails man's changed place in the system of productive forces. This implies the transfer of strategic problems from the task of mastering certain aspects of nature to that of mastering the entire process of the mastering of nature by society. Due to the qualitatively new dimension in the development of society's productive forces, sociology is no longer capable of coping with its tasks merely through examining the consequences of the existing scientific and technological progress for society or by studying the adjustment of society to such conditions. An analysis of the prospects of the development of bourgeois society based on different types of traditional bourgeois conceptions reveals that, under the conditions of the scientific and technological revolution, they necessarily lead into a blind alley. Science, on the contrary, should place into the centre of attention the realization of such revolutionary principles of social life, social relations, as correspond to the new dimensions in the development of productive forces, principles that are capable of initiating a process of purposeful, planned control of the entire complex of social processes — inclusive of scientific and technological development and the whole cycle of metabolism occurring between society and nature. Such a revolutionary "transubstantiation" of society is represented by the transition from capitalism to socialism and communism. The data analysis of contemporary social development shows that at a certain stage the building up of socialism provides all the necessary preconditions conducive to such a purposeful orientation of scientific and technological development that brings in its wake a general development of the powers, abilities and activity of the working population, thus gradually acquiring the character of a specific mode of forming the material base for the social relations involved in the mutual development of man by man. On the other

hand, when material progress in consequence of a purposeful formation of social conditions does not get sidetracked in self-purposeful consumption but induces a socialist way of life, the gradual comprehensive social development of man's activity, powers and abilities, a development that represents the highest form of the realization of the historical role of the working class, is becoming a decisive force for future revolutionary progress in science and technology. At the

same time, these conditions fundamentally affect the position of science in society and gradually lead to a new type of science in general. It is precisely the mutually coordinated revolutionary motion of both production conditions and productive forces in a socialist society that can make social processes controllable and promote hopes as regards the mastering of the scientific and technological revolution and the solution of the long-term problems of social development.

Otázky zabývající se podstatou člověka jsou tak staré jako filosofie sama, jejich postavení a váha závisí však na postavení člověka samého. Neexistuje totiž nějaká neměnná, trvalá, věčná podstata člověka. Podstata člověka se formuje historicky v souvislosti s rozvojem pracovní činnosti, s rozvojem výrobních vztahů. Chceme-li tedy pochopit podstatu člověka, je nezbytné, abychom ji chápali jako historicky se vyvíjející a pouze relativně stálou. Převrasy ve společenských vztazích, určované především převrasy ve společenské výrobě, se odrážejí i v převratném myšlení člověka o sobě samém. Mění se sebeuvědomění, sebepoznání i sebeuskutečňování člověka.

Není tedy náhodou, že se v nedávné době u nás staly módní otázky filosofické antropologie. Někteří filosofové opakovali staré otázky jako: Odkud přicházíme? Kdo jsme? Kam jdeme? Co je svět, do něhož jsem byl vláknán? Kdo je člověk? Jaká je jeho podstata? Proč se člověk v dnešním světě ztratil? Proč se ztratil sám sobě? Problematika odcizení se stala nejen módou, ale i politikou. Marxova teorie odcizení, jejíž podoba, kterou má v *Ekonomicko-filosofických rukopisech*, byla revizionisty překroucena, stejně tak jako problematika podstaty člověka, měla sloužit k „existencializaci“ marxismu. Filosofická antropologie se stala kultem, měla pomoci řešit všechny nevyřešené otázky.

Filosofičtí antropologové, kteří se vydávali za marxisty, kteří jako moto svých úvah o člověku používali Marxovu myšlenku „Být radikální znamená uchopit věc u kořene. Kořenem pro člověka je však člověk sám“, marxisty nebyli. Místo studia a rozboru Marxových myšlenek o podstatě člověka vydávali za „autentický“ marxismus různé interpretované názory existencionálního pojetí člověka, dále Heideggerovy názory, především z jeho práce *Sein*

und Zeit, jeho pojetí bytí a podstaty, jeho intuitivistické „nazírání podstaty“, které on sám vydával za objektivní nauku o bytí, kdy bytí je pochopeno jako starost.

Existenciální pojetí člověka jako hledače životního smyslu, člověka, který hledá svůj smysl tím, že volí, že se rozhoduje a ve volbě volí sám sebe, volí podle toho, jak sám sebe chápe, člověka jako svobodné bytosti a svobody jako specifického způsobu existence člověka — to všechno, co bylo vykládáno jako nové, dosud neřešené, co mělo být do marxismu doplněno, to dávno — a v exaktnější podobě — v marxismu bylo a je.

Problémy člověka, které dnes platí za nejmodernější, řešil Marx dávno před existencialisty nebo personalisty. Marxismu nebyla tato problematika cizí: počátky marxismu musíme hledat právě v řešení těchto otázek. Osvobození člověka, překonání odcizení, odstranění vykořisťování člověka člověkem, vytvoření beztřídní společnosti, to jsou problémy marxismu vlastní; řeší je ovšem diametrálně odlišné od idealistické filosofie. Marxovo východisko bylo humanistické; na rozdíl od buržoazního humanismu šlo mu však od samého počátku ne o „člověka vůbec“, ne o „sebeuvědomění ducha“, ale o skutečného člověka. Osou jeho výměny názorů s Hegelem a hegelovci byl vlastně zápas o nový, konkrétní obraz člověka.

Marx vytvořil nové pojetí člověka, osobnosti. Vytvořil materialistické pojetí dějin přírody a člověka. Jde o koncepci, která není zbavena člověka, ale je zbavena vykonstruovaného, abstraktního „člověka vůbec“.

U Hegela je podstatou člověka „absolutní duch“. Pojednává o něm při výkladu „občanské společnosti“; člověk je to obecné, co sjednocuje jednotlivá konkrétní určení.

Předhegelovská tradice německé filosofie práce, která začíná u Fichta a do níž Hegel nesporně patří, spatřuje podstatu člověka ve zlidšťování přírody, v tom, že člověk ruší původní přírodní určení předmětů a činí z nich smyslový výraz sebe sama, své sebevědomé přetvářecí činnosti. Člověk jako sebevědomá aktivita se musí vtělit ve věc, aby se z nich mohl nazírat. Hegel předpokládá, že odhalit podstatu osobnosti je možné tehdy, vycházíme-li z toho, že „sebevědomí dosahuje svého uspokojení pouze v jiném sebevědomí“. Vědomí člověka musí existovat pro jiné vědomí, tj. pro jiného člověka, nebo řečeno jeho slovy, musí být uznáno. Sebevědomí jest pouze jako uznané sebevědomí. Hegel zde vyslovuje myšlenku o tom, že člověk může poznat sám sebe jen v lidské společnosti, jen tehdy, když zprostředkovává svůj vztah k sobě samému skrze vztah k jiným individuí. Pro Hegela individuum neboli subjekt je pouze možnost být osobností. Přeměnit individuum v osobnost lze jen tehdy, uvědomí-li si člověk sám sebe, a to je znovu možné jen ve společnosti. Hegel tuto skutečnost ovšem chápal v zidealizované podobě, jako schopnost člověka abstrahovat od svého konkrétního já a postihnout nekonečnost absolutní ideje. Takovéto chápání podstaty osobnosti nazvali zakladatelé marxismu „metafyzicko-teologickou karikaturou člověka“, protože vše lidské je v něm zbaveno reality a zvrací se v hodnoty odrážející nekonečné samopoznání.

V polemice s tímto pojetím, typickým pro mladohegelovce, Marx napsal: „... u Bauera je sebeuvědomění substance pozvednutá k sebeuvědomění čili sebeuvědomění jakožto substance, i u něho je sebeuvědomění proměněno z predikátu člověka v samostatný subjekt. Je to metafyzicko-teologická karikatura člověka odtrženého od přírody. Podstatou tohoto sebeuvědomění tudíž není člověk, nýbrž idea ... která se stala člověkem. Všechny lidské vlastnosti se proto tajemně proměňují ve vlastnosti imaginárního „nekonečného sebeuvědomění... V Hegelovi jsou tři elementy: spinozovská substance, fichtovské sebeuvědomění a hegelovská nutně rozporná jed-

nota obou, absolutní duch. První element je metafyzicky zkarikovaná příroda odtržená od člověka, druhý je metafyzicky zkarikovaný duch odtržený od přírody a třetí je metafyzicky zkarikovaná jednota obou, skutečný člověk a skutečný lidský duch.“¹

V polemice s Hegelem, pro něhož byl pojem odcizení centrální kategorií dialektiky subjektu a objektu, v polemice s jeho žáky, pro něž se pojem odcizení stal pouhou „sentimentální frází“, charakterizuje Marx odcizení materialisticky. Odcizení v Marxově pojetí (na rozdíl od Hegela, ale i na rozdíl od Feuerbacha a v současné době od Sartra, který znovu ztotožňuje odcizení a zpředmětnění) je všestranné, nelze je redukovat jen na ekonomickou stránku, i když je nejpodstatnější, nebo naopak chápat je jen jednostranně filosoficky. V kapitalistické společnosti je zdrojem tohoto odcizení kapitalistické vykořisťování a třídní útlak. Odcizení je objektivním obrazem nadvlády mrtvé práce nad živou, je to osamostatnění společenských vztahů a z nich vyplývajících institucí vůči jednotlivci, je to spoutání individua dělbou práce. Současně však již tehdy Marx zdůrazňuje, že v dělbě práce samé není nic nelidského, nic co by odpovídalo celku a jednotě lidského bytí. Dělbou práce se stává člověku osudnou teprve tehdy, není-li individuum s to svobodně si přivlastnit produkty své činnosti, tehdy, je-li oloupeno o svobodné prožití a reprodukci celé lidské podstaty. Toto rozštěpení a odcizení lidské podstaty není ani věčné, ani nepramení pouze z kapitalismu, je vlastní všem společenským formacím, kde vládne soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Plné pochopení této skutečnosti vedlo Marxe k vytvoření dialektického učení o člověku a jeho pravé podstatě, o jeho minulých i budoucích dějinách. Teoretické překonání buržoazního humanismu i všestranné a kritické osvojení všech nejlepších výtvorů jeho doby, pevné spojení s rozvíjejícím se dělnickým hnutím umožnily, aby Marx položil základ pro „pochopení skutečné lidského člověka“.

Feuerbach se pokoušel o materialistický výklad podstaty člověka; v jeho filozofii

¹ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 2. Praha, SNPL 1957, s. 158—159.

člověka jsou všechny podstatné vztahy a principy různých věd jen výrazem jednoty člověka s člověkem.

Odvrací se od „sebevědomého Já“ a místo něho sleduje vztah „Já a ty“. Podstatu člověka vymezuje v různých obdobích svého vývoje různě. Jednou ji chápe jako „smyslovost“, „přírodu“ nebo jako „rozum, vůli a srdce“ či pospolitost člověka s člověkem.

Podle Feuerbacha se filosofie vztahuje pouze k myslícímu člověku, kdežto náboženství k smyslovému, k praktickému člověku. Feuerbach vychází z toho, že v náboženství člověk splývá se svou nekonečnou podstatou. V práci *Zásady filosofie budoucnosti* píše: „Je-li tedy Bůh — a to, jak tomu u něho přece je nutně a podstatně — předmětem člověka, pak je v podstatě tohoto předmětu vyslovena jen vlastní podstata člověka.“²

Materialista Feuerbach se pokoušel o pravdivý obraz osobnosti, odmítal Hegelovu spekulaci, sám však nakonec došel k tomu, že chápal podstatu osobnosti podobně jako Hegel. Podle něho ve vůli, myšlení a citech je obsažena vyšší, absolutní podstata člověka jako takového i cíl jeho existence.

Společným nedostatkem předmarxistického řešení podstaty osobnosti bylo to, že osobnost byla vykládána vně společnosti, že nebyla pochopena jednota osobnosti a společnosti.

Vztah společnosti a jednotlivé osobnosti řeší Marx jako vztah vzájemné souvislosti, vzájemného podmiňování, vzájemného vytváření. Vystupuje proti pokusům absolutizace jednotlivých stránek lidské činnosti a jejich povyšování v sám subjekt, vystupuje proti tomu, aby osobnost byla stavěna do protikladu ke společnosti, a naopak. Nejdůležitější pro pochopení podstaty osobnosti, a tím i společnosti a naopak je pochopení toho, že výroba neznamená pouze výrobu materiálních a duchovních statků, ale v širším slova smyslu znamená i umělé vytváření celého lidského života. Vědomí, ideje, představy jsou zprvu bezprostředně spjaty s výrobou, je to vědomé bytí. Výroba, jak ukazuje Marx, nejen dodává potřebě materiál, nýbrž dodává také mate-

riálu potřebu. Tak v procesu výroby se nejen vytvářejí výrobky a předměty nutné pro subjekt, ale vytváří se i subjekt pro předmět. Například smysly nespolečenského člověka jsou podstatně jiné než člověka společenského. Teprve zlidštěná příroda dotváří nejen pět základních smyslů, ale i takzvané duchovní smysly. Zatímco přírodovědecký materialismus i materialismus Feuerbachův vycházel z toho, že lidská osobnost je organismus, biologický druh, Marx šel za toto vymezení a dokázal, že specificky lidskou činností je výroba a že podstata osobnosti i společnosti je dána souhrnem výrobních vztahů. Již v roce 1844 ukázal Marx na to, že antropogeneze a vývoj společnosti je zrození člověka a společnosti prací. Nepopírá tedy, že člověk je součástí přírody, jeho podstatu nechápe jako nějakou duševní vlastnost — v tom všem navazuje na Feuerbacha a předchozí materialismus — současně však překonává jejich nehistorické pojetí osobnosti, jejich nepochopení významu praktické činnosti pro vytváření podstaty osobnosti. Stejně tak Marx navazuje na některé základní Hegelovy myšlenky, například o prvotnosti praxe před teorií, o práci jako činné podstatě člověka, zbavuje však tyto ideje jejich převrácené podoby. Marxovo pojetí podstaty osobnosti není v absolutizaci nějakého jednotlivého duševního nebo tělesného znaku, ale v celém souhrnu zákonitě spojených prvků, které vedou k vytvoření podstaty jak osobnosti, tak společnosti.

Marxovo pojetí podstaty člověka nevzniklo najednou a z ničeho. Kriticky navazoval jak na Hegela, tak na Feuerbacha. Nešlo o pouhou holou negaci předchozích názorů, ale o dialektickou negaci, která je jednotou kontinuity i diskontinuity. Vývoj a formování jeho názorů na tyto otázky je nejzřejmější právě v *Ekonomicko-filosofických rukopisech* z roku 1844. Buržoazní ideologové interpretují Marxovy názory v *Rukopisech* jako „antropologismus“.

Například podle Fromma „Marxova filosofie není ničím jiným než spirituálním existencialismem, vyjádřeným světským jazykem, a v důsledku svého spiritualismu je protikladná materialistické praxi naší doby a její špatně skrývané materialistické

² Feuerbach, L.: *Zásady filosofie budoucnosti a jiné filosofické práce*. Praha, NCSAV 1959, s. 92.

filosofii“.³ E. Fromm považuje za hlavní Marxovo filosofické dílo *Ekonomicko-filosofické rukopisy* a má dokonce za to, že k žádným změnám v Marxově myšlení po *Ekonomicko-filosofických rukopisech* nedošlo, že se změnily pouze pojmy, nálady, jazyk.

Fromm ani další buržoazní ideologové nejsou nijak originální. Již v roce 1932 Hendrik de Man po prvním uveřejnění *Rukopisů* a stejně tak Herbert Marcuse⁴ psali o eticko-humanistické podstatě a dvou fázích marxismu, kde první, humanistická byla prý později negována. Podobně H. Barth v roce 1945⁵ píše, že filosoficko-antropologický základ vědeckého komunismu je přerušen *Komunistickým manifestem*.

V *Ekonomicko-filosofických rukopisech*, jak ukazuje např. Auguste Cornu⁶ a další, vychází Karel Marx z Hegela, ale pod vlivem politických a sociálních skutečností překračuje Hegelovo pojetí lidské práce a lidských dějin. Proti jeho idealistickému pojetí staví pojetí materialistické. Pojít-kem mezi člověkem a přírodou se nestává jako u Hegela duch, ale praktická činnost, práce. Marxův vývoj v tomto čase je možno nejlépe sledovat na změně v pojetí a řešení otázky odcizení. Není totiž už pojata jako v kritice Hegelovy filozofie práva a v člancích z *Deutsch-Französische Jahrbücher* z politicko-sociálního hlediska, ale z hospodářsko-sociálního hlediska, a tím je těsněji a hlouběji zasazena do vývoje lidských dějin. „... Tak tvoří *Ekonomicko-filosofické rukopisy* podstatný spojovací článek mezi články v *Deutsch-Französische Jahrbücher*, kde Marx ještě nedospěl k materialistickému pojetí dějin, a mezi *Německou ideologií*, ve které je vypracován ve svých podstatných rysech historický materialismus a kde otázka odcizení není již základní otázkou, ale je pojata jako podstatný jev podmíněný systémem soukromého vlastnictví v rámci obecného dějinného vývoje, vývoje výrobních sil a výrobních vztahů.“

„... *Ekonomicko-filosofické rukopisy* mají charakter přípravných prací, jsou vývojovým stupněm Marxova myšlení. Svou formou jsou *Rukopisy* kritickou reflexí nad právě přečteným a promyšleným a jsou smíšený se samostatným, ale ještě ne zcela zralým myšlením.“

Tak je třeba podle našeho názoru pochopit skutečnost, že vymezení podstaty člověka najdeme v *Ekonomicko-filosofických rukopisech* hned několik. Marx především odmítá výklad lidské podstaty jako „sebevědomí“; proti tomu zdůrazňuje, že člověk je „skutečnou, tělesnou, živou bytostí“, je „činnou přirozenou bytostí“, je „předmětovou bytostí“ apod. Na rozdíl od pojetí práce, jak bylo rozvíjeno v německé klasické filosofii, je pro Marxe práce aktivním tvůrčím procesem lidského osvojování světa a zároveň základem pro rozvoj „lidské smyslovosti“, základem rozvoje samé podstaty člověka. V *Ekonomicko-filosofických rukopisech* Marx píše: „Právě ve zpracování předmětového světa se člověk skutečně osvědčuje jako rodová bytost. Tato produkce je jeho dělný rodový život. Touto produkcí se příroda jeví jako jeho dílo a jeho skutečnost.“⁷ Dále ukazuje na to, že „lidská smyslovost, smysly společenského člověka jsou jiné smysly než člověka nespolečenského; teprve předmětné rozvinuté bohatství lidské bytosti zčásti teprve rozvíjí, zčásti teprve vytváří bohatství subjektivní lidské smyslovosti, muzikální ucho, oko pro krásu formy, zkrátka smysly schopné lidských požitků, smysly potvrzující se jako lidské bytostné síly.“⁸ Nelze se však domnívat, že diskuse o otázce podstaty člověka vedená jen na základě *Rukopisů* je pro pochopení podstaty člověka v marxismu rozhodující. Neplodnost takových pokusů jsme viděli v „elementech neantropologického modelu ontologie“ v marné snaze dokázat, že „lidská přirozenost“ či interpretace pojetí „předmětného člověka“ může svědčit proti „filosofii subjektivity“.

Chceme-li plně pochopit Marxovo pojetí

³ Fromm, E.: *Marxist Concept of Man*. New York 1967, s. 75.

⁴ Marcuse, H.: *Neue Quellen zur Grundlegung des historischen Materialismus*. In: *Die Gesellschaft*. Band 2. 1932, s. 136.

⁵ Barth, H.: *Wahrheit und Ideologie*. Zürich, Manesse Verlag 1945, s. 32.

⁶ Viz Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy*. Praha 1961, s. 69.

⁷ Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy*. Praha 1961, s. 69.

⁸ Tamtéž, s. 99.

podstaty člověka, pak musíme od různých vymezení v *Ekonomicko-filosofických rukopisech* jít dále. Již v *Německé ideologii* najdeme výklad toho, co tvoří reálný základ podstaty člověka: „...souhrn výrobních sil, kapitálů a forem sociálních styků, které přejímá každé individuum a každá generace jako něco daného, je reálný základ toho, co si filosofové představovali jako „substanci“ a „podstatu“ člověka“.⁹

V *Tezích o Feuerbachovi* vymezuje pak Marx podstatu osobnosti takto: „... lidská podstata není žádné abstraktum vlastní jednotlivému individuu. Ve své skutečnosti je to souhrn společenských vztahů.“¹⁰ Historický vývoj člověka — to není vývoj jednotlivce, který by byl odtržen od společnosti. Je známo, že společenský způsob výroby přetvářel jednotlivé orgány člověka, že to byla práce, řečeno Engelsem, která měla podstatný podíl na polidštění opice. Marx oceňuje klady, ale vidí i zápory „objevení přirozeného člověka“. Renaissance znovu objevila antickou literaturu a umění, člověka neposuzovala jenom podle jeho vztahu k církvi nebo ke společnosti, ale začala zkoumat člověka, „skutečného člověka“ samého, jeho osobní život, zkušenosti, city, vášně a touhy. Tento „skutečný člověk“ rousseauovskey pojatý jako „přirozený člověk“, antropologicky, nadhistoricky chápáný člověk, není však ničím jiným než fikcí, je filosofickou abstrakcí. Filosofické hledisko není spjata s prakticko-společenským ekonomickým zkoumáním. Chybí rozbor konkrétního člověka, který není člověkem „vůbec“ a nežije ve společnosti „vůbec“, ale ve společnosti na určitém stupni společenského vývoje, v určitých, zcela konkrétních společenských vztazích, kde rozhodující jsou vztahy výrobní. Úlohu práce pro charakterizování podstaty člověka si uvědomovali myslitelé již před Marxem. Marxův přínos je především v samém pojetí práce jako přetvářející lidské činnosti, která sama podléhá neustálému vývoji. Práci chápe Marx tedy vždy konkrétně historicky, jako určitý způsob výroby, který má rozporuplnou povahu. Jde mu především o takovou

práci, která se za určitých podmínek může stát cele tvůrčí činností, která se změní v sebeuskutečňování člověka a společnosti. Pro Feuerbacha byl člověk pozorovatelem, pro Hegela myslitelem, pro Marxe tvůrcem, a to jak společnosti, tak sebe sama.

Feuerbachův antropologický princip, skutečnost, že Feuerbach vychází ve své filosofii „od člověka“, je v Marxově filosofii nejen zachován a obsažen, ale také přetvořen, konkretizován. Marx a Engels sjednotili materialismus s dialektikou, uplatnili historikomaterialistický pohled na společnost, zavedli do filosofie kategorii společenské praxe, spojili filosofii s revolučním proletářským hnutím. Feuerbach se svým antropologismem snažil o překonání dualismu hmoty a ducha. Pokoušel se o to tím, že se zabýval „skutečným člověkem“, vycházel ve své filosofii „od člověka“. Nedokázal to proto, že nepochopil význam praxe. Konkretizace člověka není možná jinak než zkoumáním jeho praktického života. O tom hovoří Marxova druhá teze o Feuerbachovi: „Otázka, zda lidské myšlení se dobírá předmětné pravdivosti, není otázkou teorie, nýbrž otázkou praktickou. V praxi musí člověk dokázat pravdivost, tj. skutečnost a moc, pozemskost (Diesseitigkeit) svého myšlení. Spor o skutečnost či neskutečnost myšlení, které se izoluje od praxe, je otázkou čistě scholastickou.“¹¹ Praxí rozumí Marx společenskou výrobu — aktivní vztah člověka k přírodě a k sobě navzájem — politickou činnost, třídní boj, revoluci. Zatímco pro Feuerbacha je člověk pasivní subjekt, který poznává objekt výhradně z hlediska teorie, pro Marxe člověk právě tím, že mění svět, poznává skutečnost. I když Feuerbach dochází k určitým náznakům tohoto pochopení člověka (viz například jeho tezi, že podstata člověka je jen ve společnosti, v jednotě člověka s člověkem), nepřekonává důsledně staré spekulativní pojetí abstraktního člověka.

Marxova teze o podstatě osobnosti jako souhrnu společenských vztahů bývá někdy vykládána jako zásada, ze které vychází deterministické pojetí osobnosti, jako zásada, v níž je obsažena příčinná závislost

⁹ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958, s. 52.

¹⁰ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958, s. 18.

¹¹ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958, s. 17.

osobnosti na společnosti. Je pravda, a Marx to také zdůrazňuje, že za všech podmínek je výroba vždy výrobou společenskou, že společnost je tedy základním předpokladem (ale také výsledkem a cílem) výroby, stejně tak však výroba a celý společenský život je současně také individuální, vždy vyrábějí konkrétní „živá individua“.

Zatímco předmarxistické teorie osobnosti znaly v podstatě jen duchovní nebo tělesnou substanci člověka a o společnosti se domnívaly, že se zakládá na společenském souhlasu, na náboženské víře nebo na mechanickém souhrnu individuí, Marx dokázal, že podstata obou je praktická a že je materiální povahy. Jednota společnosti a osobnosti je v jejich materiálnosti, v materiálních společenských vztazích. Již v *Ekonomicko-filosofických rukopisech* Marx formuluje v souvislosti s problematikou tzv. „účinného humanismu“ tyto myšlenky: „... tak jako společnost sama produkuje člověka jakožto člověka, tak je jím produkováána. Činnost a prožitek jak svým obsahem, tak i způsobem své existence jsou společenské, je to společenská činnost a společenský prožitek. Lidská podstata přírody je tu teprve pro společenského člověka... Společnost je tedy dovršená bytostná jednota člověka s přírodou, opravdové vzkříšení přírody, dokonalý naturalismus člověka a dokonalý humanismus přírody.“¹²

V *Kapitálu* se Marx k těmto otázkám vrací. Zkoumá dále vztah člověk – společnost. O člověku říká: „V jistém směru připomíná člověk zboží. Protože se nerodí ani se zrcadlem v ruce, ani jako fichtovský filosof „Já jsem já“, odráží se člověk jako v zrcadle nejprve v druhém člověku. Teprve prostřednictvím svého vztahu k člověku Pavlovi jako k sobě podobnému vytváří si člověk Petr vztah k sobě jako k člověku. Tím však se mu také člověk Pavel jako člověk z masa a kostí stává v celé své pavelské tělesnosti jevou formou druhu „člověk“.“¹³

Marx se dále zabývá jednotlivými faktory svazujícími osobnost se společností. Zkoumá vlivy kapitalistické dělby práce a peněz na všestranný rozvoj osobnosti.

Pokud jde o vliv společenské dělby práce, zdůrazňuje Marx její negativní, přímo mrzačící účinek v kapitalistické společnosti. Mrzačící účinek dělby práce je pro Marxe výrazem lidského odcizení.

Druhým faktorem, kterým je svazována lidská individualita se společností, jsou v kapitalistické formaci peníze. Peníze a zejména rozvinuté peněžní hodnotové formy jistě znamenají v kapitalismu (stejně tak jako dělba práce) proti feudalismu určitý pokrok – už tím, že umožňují skutečně všestrannou výměnu výrobků, rozsáhlý světový obchod, rozvoj výroby, rozvoj různých forem kapitálu apod. Avšak právě tím mají i své nesporné záporné stránky, které převažují.

Individualita se stává v poměru k penězům jen druhem objektu směny, peníze se stávají univerzálním prostředkem k výměně statků, a to se týká dokonce i lidské osobnosti. Situaci „sebeodzicení“ chápou Marx a Engels nikoli jako konečný výsledek společenského vývoje, ale jako východisko pro jeho pozitivní zrušení, osvojení si skutečné podstaty člověka. Podstatu Marxovy koncepce člověka nelze tedy redukovat na odcizení. Z celého Marxova výkladu osobnosti je jasně patrné, že mu jde především o osvojení světa pracujícím člověkem, o skutečné osvobození osobnosti, a to je podmíněno osvobozením práce. To je revoluční cesta vedoucí k vytvoření komunistické společnosti.

Резюме

Грзал Л.: Сущность человека в марксизме

Вопросы, занимающиеся сущностью человека, являются столь старыми, как сама философия, однако их положение и вес зависит от положения самого человека. Дело в том, что не существует никакой-либо неизменной, постоянной, вечной сущности человека. Сущность человека формируется исторически, в связи с развитием трудовой деятельности, с развитием производственных отношений.

Проблемы человека, которые сегодня считаются самыми современными, давно до экзистенциалистов и персоналистов решал Маркс.

Маркс создает новое понимание человека, личности. Создает материалистическое понимание истории природы и человека. Речь идет о концепции, которая не избавлена человека,

¹² Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy*. Praha, SNPL 1961, s. 94.

¹³ Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954, s. 70.

но она избавлена сконструированного, абстрактного «человека вообще».

Общим недостатком домарксовского решения сущности человека было, что личность истолковывалась вне общества, что не было понято единство личности и общества.

Отношение общества и отдельной личности Маркс решает как отношение взаимной связи, взаимного обуславливания, взаимного формирования.

Если мы хотим полностью понять понимание Марксом сущности человека, то мы должны идти дальше разных определений в Экономико-философских рукописях. Уже в Немецкой идеологии мы находим интерпретацию того, что образует реальную основу сущности человека: «...сумма производительных сил, капиталов и социальных форм общения, которую каждый индивид и каждое поколение заставляют как нечто данное, есть реальная основа того, что философы представляли себе в виде «субстанции» и в виде «сущности человека» (К. Маркс, Ф. Энгельс).

В тезисах о Фейербахе же Маркс определяет сущность человека следующим образом: «...сущность человека не есть абстракт, присущий отдельному индивиду. В своей действительности она есть совокупность всех общественных отношений» (К. Маркс).

Summary

Hrzal L.: The Substance of Man in Marxism

Questions concerning the substance of man are as old as philosophy itself; their position and relevance, however, are dependent upon the position of man himself. There exists no unchangeable, permanent, eternal substance of man. The substance of man is form-

ed historically in connection with the development of working activity, with the development of production relations.

The problems of man that, in our days, are regarded as most modern were solved by Marx long before the existentialists and personalists.

Marx creates a new conception of man, of personality. He elaborates the materialist conception of the history of nature and man. It is a conception that is not deprived of man but of the artificially constructed, abstract "man in general".

It was a common defect of the pre-Marxist solution of the substance of personality that personality was explicated outside society, that there was no understanding for the unity of personality and society.

The relation between society and the individual personality is solved by Marx as a relation of interdependence, mutual conditioning, mutual formation.

If we want fully to understand Marx's conception of the substance of man, we must go beyond the various definitions contained in the "Economic and Philosophical Manuscripts". Already in the "German Ideology" we can meet with an explanation of what forms the real basis of man's substance: "...the sum total of productive forces, capitals and forms of social contacts taken over by each individual and each generation as something given is the real basis of that which the philosophers conceived as the "substance" and the "essence" of man."

In his "Theses on Feuerbach", Marx defines the substance of personality in this manner: "...human substance is no abstract peculiar to each individual. In its reality, it is the totality of social relations."

Sociální vztahy a sociologické proměnné: Metodologická úvaha nad koncepty stratifikace a mobility

FRANTIŠEK CHARVÁT
Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

1. Úvod do metodologické struktury problému

Empirický popis společenské reality je v sociologickém poznání vázán na pojem proměnné, tedy charakteristiky, již lze přiřadit jednotlivci, skupině nebo společenskému celku. Systém určitých proměnných pak představuje sociologický otisk zkoumaného výseku skutečnosti, na jehož základě má být formulován vědecký výklad sledovaných procesů, možnosti intervence do jejich průběhu, predikce dalšího vývoje apod. Na tomto místě pomineme mnohé závažné okolnosti spjaté se získáváním a zhodnocováním primárních sociologických informací (jako např. reliabilitu, validitu, mohutnost apod.), abychom se mohli soustředit na problematiku s daleko kratší tradicí analytického zpracování: jak koncept sociologické proměnné ovlivňuje celek poznávacího úsilí a jaký „teoretický obsah“ metodologická kategorie sociologické proměnné implikuje.¹ Takto kladené otázky nikterak nesměřují k nedocenění, či dokonce jednostrannému kritickému odmítnutí tradičních forem empirických indikací, obecně v sociologii užívaných a informačně bezesporu cenných; smyslem jejich formulace je postihnout implicitní momenty pouze zdánlivě bezproblémové konceptualizace sociologického výzkumu založeného na pojmu sociologické proměnné.²

Sociologickou proměnnou rozumíme zobrazení určitého výseku populace do mno-

žiny hodnot dané proměnné, což lze symbolicky zapsat jako

$$V: P \rightarrow V(P),$$

kde V značí proměnnou, P určitý výsek populace (zkoumané) a $V(P)$ obor hodnot dané proměnné.

Podstatná na tomto pojetí je skutečnost, že P je chápáno jako množina zkoumaných individuí, přičemž V přiřazuje každému $p \in P$ právě jednu hodnotu $V(P)$. Tato skutečnost má své evidentní klady: umožňuje totiž používat prostředků statistického zpracování k analýze sociologických proměnných, jako např. věku, profese, vzdělání, příjmů, spotřeby, aktivit volného času, participace atd. Má však i svá zřejmá omezení: tím, že definiční obor sociologických proměnných je pojat jako agregace individuí, je problém vztahů mezi jednotlivci, skupinami a uvnitř celé společnosti postižen pouze zprostředkovaně, nepřímo. Jinými slovy: sociologické proměnné nejsou prostředkem přímého měření sociálních vztahů, které formálně představují zobrazení zkoumané populace, resp. určité soustavy jejích částí, do sebe samé. Symbolicky by bylo možno zapsat sociální vztah jako

$$R: X \rightarrow X,$$

kde R je sociální vztah a $X \in \exp P$, což je množina všech podmnožin P , resp. jako

$$R: X \times X \rightarrow R(X \times X),$$

kde $X \times X$ značí kartézský součin množiny X se sebou samou a $R(X \times X)$ představuje obor hodnot vztahu R .³

¹ Není naším cílem podat rozbor at vnitřních, či vnějších okolností problematiky sociologických proměnných. Poznamenejme, že převážná část metodologického zájmu o dané téma se soustřeďuje na otázky spjaté s konstrukcí proměnných (snaha o adekvátní vnitřní strukturu dané proměnné, tj. její kompozici z elementárních proměnných, např. konstrukce prestiže povolání jako funkce odpovědnosti a obtížnosti vztahujících se k danému povolání — viz Svalastoga [9] — či s jejich zpracováním (snaha o adekvátní zpracování a interpretaci korelačních, kauzálních a dalších vztahů mezi proměnnými — viz např. Simon [8]).

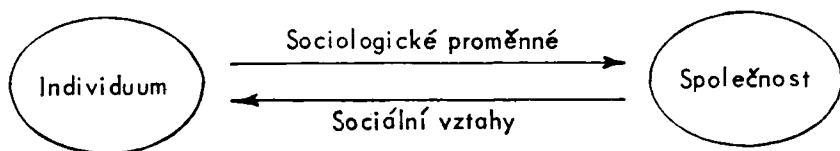
² Hovoříme o sociologické proměnné, avšak máme na mysli empirickou indikaci společenské skutečnosti nazývanou většinou „sociální proměnná“. Odlišný termín, kterého užíváme, má však jak výkladové, tak i obsahové opodstatnění, což vyplývá z dalšího.

³ Uvedená druhá varianta formálního vymezení sociálního vztahu ukazuje jednu z podstatných stránek rozdílu mezi proměnnou a vztahem, která spočívá v pojetí definiční oblasti, o níž dané empirické indikace získáváme.

Analyzujeme-li z formálního hlediska vztahové indikace společenské reality, jako např. exploataci, alienaci, dělbu práce, kooperaci, moc, závislost, podřízenost, přátelství, soupeření, rovnost, náklonnost, soudržnost, oblibu, úctu, formy soužití, závist, politické postoje, důvěru atd., dospějeme

nuti empirického sledování sociálních vztahů ve prospěch sociologických proměnných. Avšak bylo by chybou meze, dané soudobou úrovní poznávacích prostředků sociologického výzkumu sociálních vztahů, považovat za neměnné a absolutní, stejně tak jako odmítnout daný výzkum pro do-

Schéma 1

k závěru, že je nelze chápat jako individuální charakteristiky ani jako charakteristiky sociálních uskupení, získatelné agregací individuálních charakteristik. Sociální vztahy tedy nelze nahrazovat sociologickými proměnnými ani je s nimi ztotožňovat, avšak stejně tak nelze mezi ně klást absolutní dělítko. Kdežto koncept sociologické proměnné sleduje postižení společenské skutečnosti z individuálních charakteristik, kategorie sociálních vztahů reprezentuje výraznou sociální kvalitu v pravém slova smyslu a je tedy rovněž základem pro postižení individuální skutečnosti ze sociálních charakteristik. Tato úvaha je názorně vyjádřena schématem 1.

Ze schématu (uvedeného spíše z didaktických a heuristických důvodů) je zřejmé, že úloha sociologických proměnných a úloha indikací sociálních vztahů jsou z určitého hlediska navzájem komplementární: první zachycují individuální zdroje a podmínky společenského pohybu, druhé pak vyjadřují společenské zdroje a podmínky individuálních pohybů.

Je pravda, že existuje značný nepoměr mezi úrovní gnoseologických prostředků k získání sociologických proměnných a indikací sociálních vztahů. To ostatně bývá častým argumentem pro faktické odmít-

savání „chudost“ struktur, které mají obory hodnot sociálních vztahů.⁴ Taková skutečnost sice může být důvodem určité nespokojenosti s úrovní gnoseologických prostředků dané analýzy, nemůže však v žádném případě jakkoli zvrátit relevanci získaných poznatků⁵ a vést k odmítnutí empirického výzkumu sociálních vztahů jako takového.

Existují pokusy měřit sociální vztahy a nalézt údaje o jejich obsahové a časové proměnnosti,⁶ avšak tyto pokusy jsou charakteristické tím, že se v nich problém empirického výzkumu vztahů převádí na otázky soustavy proměnných (zpravidla jako dat o skupinách či společenských celcích). Je pravda, že sociologické proměnné na populaci sociálních skupin měří určité sociální vztahy mezi jednotlivci tvořícími dané skupiny, avšak empiricky nepostihují sociální vztahy mezi skupinami. Lze formulovat, i když spíše heuristicky, následující princip: proměnná V na populaci P_2 , vzniklé agregací určitých částí populace P_1 , je empirickým zachycením vztahů na populaci P_1 a naopak. chceme-li empiricky zkoumat vztahy na populaci P_1 , je nutné konstruovat proměnné na populaci P_2 , vzniklé určitou agregací částí populace P_1 . Pochopitelně, takto formulovaný prin-

⁴ „Chudou“ strukturu zde chápeme ve formálním významu: kdežto řada oborů hodnot sociologických proměnných má strukturu reálných čísel či uspořádaných množin, v případě sociálních vztahů je naprostá většina oborů jejich hodnot množinami s prázdnou strukturou. K významu termínů viz např. Bourbaki [2].

⁵ Pro pochopení uveďme analogickou situaci: Jistě je pochopitelná nespokojenost s tím, že disperze

určité proměnné je blízká nule, že tedy daná proměnná zkoumanou populaci nediferencuje. To však neznamená, že by zjištění homogenity zkoumané populace vzhledem k dané proměnné nebylo závažné.

⁶ Viz např. Jackman [3], který se mimo jiné snaží podat empirickou definici sociální rovnosti pomocí kompozice tří proměnných vztahujících se k 60 zemím.

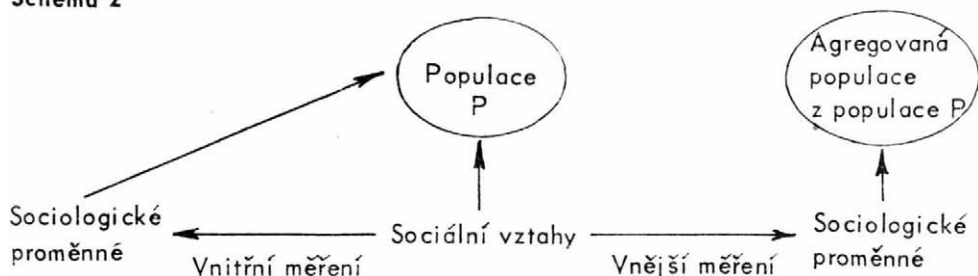
cip není dostatečně instruktivní; bylo by nutné precizovat celý složitý proces zprostředkovaného měření sociálních vztahů pomocí sociologických proměnných.

Problémem zůstává přímé měření sociálních vztahů, tedy zavádění „proměnných“ s hodnotami v populaci samé, v její struktuře. Častější proto bude další způsob mediačního měření sociálních vztahů pomocí proměnných, založený na skutečnosti, že každá proměnná jako empirická indi-

diační (ať vnější, či vnitřní), nebo dokonce přímé měření sociálních vztahů. Celá řada takových zpracování empirických dat a jejich vyhodnocení (především pokud jde o sociologické proměnné na populaci individuí) řeší problém konkrétního výzkumu nikoli sociálních vztahů, ale spíše vnitřní struktury (tj. intravztahů) jednotlivce v určitém společenském souhrnu.⁸

Distribuce proměnných v zkoumané populaci totiž postihuje zdroje (ať individu-

Schéma 2

kace na zkoumané populaci zprostředkované odráží určité sociální vztahy vyjádřené v charakteristikách elementů dané populace.⁷

Lze tedy shrnout: empirické postižení sociálních vztahů pomocí sociologických proměnných je možné dvojím způsobem, a to jednak prostřednictvím proměnných na agregované části zkoumané populace (vnější měření), jednak prostřednictvím proměnných, jejichž hodnoty jsou důsledky určitého souboru sociálních vztahů (vnitřní měření) — viz schéma 2.

Nelze však přijmout závěr, že by empirický popis sociálních vztahů byl vyčerpán jejich vnitřním a vnějším měřením. Přímé měření sociálních vztahů zůstává nadále jedním z nejzávažnějších úkolů empirického sociologického výzkumu. Bylo by však chybou považovat tradiční způsoby statistického zpracování proměnných, včetně interpretací zvolených modelů, za me-

ální, skupinové či celospolečenské) a síly sociálního pohybu, a nikoli vztahy a podmínky, v nichž ke spotřebě těchto zdrojů dochází. Tak např. distribuce příjmů nepodává postačující informaci o tom, jaké sociální vztahy spoluvytvářejí takovou distribuci a jaké vztahy spoluvytváří taková distribuce na dané populaci.

Lze tedy říci, že v konceptu sociologické proměnné je založena parcialita tradičního empirického pohledu na skutečnost; zde je patrně souvislost s „věčným“ problémem rozporu teoretických a empirických forem sociologického poznání.⁹

Tato parcialita sociologických proměnných není jistě ničím katastrofálním, avšak pouze v tom případě, je-li pochopena a respektována. Je-li nepostižena a neadekvátně rozšířena, může být základem vědeckých omylů. Tak jako nelze pouze na základě rovnosti objemů dvou těles rozhodnout o jejich shodnosti, nelze v kompa-

⁷ Je evidentní, že ani tato varianta měření sociálních vztahů „skrytých“ v určitých sociologických proměnných není ničím snadným a vyžaduje přinejmenším důkladnou analýzu (omezíme-li se pouze na sociálně vztahovou interpretaci příslušných proměnných), nebo dokonce vlastní gnosologický aparát, který by bylo velmi obtížné ztotožnit s tradičními statistickými postupy. Modely odpovídající povaze nastoleného problému budou svým charakterem odlišné od běžných statistických typů.

⁸ To platí o tradičních statistických procedurách,

ale i o veškerých formách vyhodnocení dat založených na konceptu sociologické proměnné v běžném smyslu, tzn. např. i o kauzálních modelech — viz Blalock [1].

⁹ Nebylo by však správné zkratově spojovat sociologické proměnné s empirickými a sociálními vztahy s teoretickými formami sociologické analýzy; cílem našich úvah je totiž podtrhnout empirickou postižitelnost sociálních vztahů, a tak odmítnout neoprávněnou generalizaci o parcialitě empirických forem sociologického výzkumu.

Stratifikační proměnné	Strukturní vztahy
vlastnictví (ve smyslu sociologické proměnné, tedy vlastnictví užitečných hodnot nebo jejich ekvivalentu)	vlastnictví (ve smyslu sociálního vztahu, tedy vztahu mezi lidmi, třídami, sociálními uskupeními, event. společenskými celky)
profese (složitost povolání, jeho prestiž apod.)	dělba práce a kooperace
příjem, spotřeba	sociální rovnost
věk, etnické a demografické charakteristiky	generační a rodinné vztahy, formy soužití
vzdělání	vztahy mezi fyzickou a duševní prací
participace (účast na moci a správě)	politické zájmy, formy a podmínky jejich uskutečnění
aktivity volného času	sociální vztahy v kontextu životního způsobu (např. přátelství, důvěra, soudržnost, obliba, závist apod.)

rativních sociologických procedurách na základě soustav sociologických proměnných rozhodovat o totožnosti komplexních procesů, jejichž určité stránky dané soustavy proměnných postihují; tak jako nelze z předpokládaného objemu tělesa předpovídat jeho tvar, nelze na základě extrapolovaných hodnot sociologických proměnných, postihujících určité stránky zkoumaného jevu, predikovat jeho celistvou podobu.¹⁰ I přes zjevnou nepřesnost uvedených přírovnání, majících spíše význam názorné analogie, je patrná nezbytnost postižení vztahových momentů zkoumaných společenských procesů.¹¹

Pokusme se v dalším tyto úvahy krátce komentovat v souvislosti se sociální stratifikací a mobilitou.

2. Stratifikace a mobilita jako agregáty sociologických proměnných a jejich pohybu

Zdurazněme na samém počátku těchto úvah, že jde pouze o určitý druh metodologické analýzy problematiky stratifikace a mobility, který však není nikterak zanedbatelný.

Vazba stratifikace na koncept sociologické proměnné, resp. určitého souhrnu takových proměnných, je zřejmá.¹² Tato

skutečnost také výrazně omezuje deskriptivní a explikativní kompetenci stratifikačního členění společnosti. Pojem stratifikace jako takový poskytuje pouze nepřímé prostředky měření soustav sociálních vztahů té či oné společnosti nebo její části. Proto v referenčním rámci stratifikace nelze zkoumané celky komparovat či predikovat.

Pokusme se alespoň v určitém výběru porovnat tradiční sociologické proměnné stratifikačních výzkumů se soustavou sociálních vztahů. zachycenou stratifikací pouze částečně a nepřímo (a tedy s indikacemi, které markantně prokazují omezenou kompetenci stratifikačních otisků společenské skutečnosti). V tomto souhrnu označujeme příslušné sociální vztahy jako vztahy strukturní (jde tedy o konfrontaci stratifikačních proměnných a strukturních vztahů), neboť koncept struktury bývá zpravidla vázán ke kategorii vztahu.

Uvedené schéma naznačuje, které strukturní vztahy stratifikační proměnné nepostihují bezprostředně, i když jsou proti sobě kladeny ty momenty stratifikace a struktury, kterých lze prioritně používat k nepřímým formám měření sociálních vztahů a k interpretačním hodnoce-

¹⁰ Jinými slovy: protiklad sociologických proměnných a sociálních vztahů má zanedbatelný význam rovněž pro validitu komparativních a prognostických sociologických procedur.

¹¹ Na tom nemůže nic změnit ani skutečnost, že prostředky tvorby (resp. získávání) příslušných pri-

márních dat o sociálních vztazích dosud nejsou rozvinuty v dostatečné míře.

¹² Není naším záměrem jakkoliv analyzovat nebo komentovat různé koncepty volby stratifikačních proměnných.

ním distribucí sociologických proměnných. Důležitá je především okolnost, že soustava strukturních vztahů nejenže postihuje závažná sociální místa bezprostředně nepokrytá stratifikačním výzkumem, ale že také představuje základní výkladový a interpretační rámec stratifikačních proměnných i jejich agregací.¹³

To se pochopitelně týká i vztahů mezi stratifikačními proměnnými, jako např. různých typů statusové inkonzistence,¹⁴ další kategorie, vázané skrze sociální stratifikaci na koncept sociologické proměnné, totiž mobility. Sociální mobilita jako agregace individuálních pohybů ve stratifikačních dimenzích nepostihuje empiricky proměnu strukturních vztahů; matice profesionálních drah není prostředkem přímého měření změn v dělbě práce a kooperaci. Je sice pravda, že mobilitních proměnných lze používat jak pro vnitřní, tak pro vnější měření proměn příslušných strukturních vztahů, ale takové nepřímé formy nemohou být obecně považovány za jedinou možnost empirického zachycení pohybů v sociálních vztazích, které jsou podstatné pro výzkum společenské změny.¹⁵

Pokusme se ilustrativně přiblížit smysl vyslovených úvah. Známou hypotézu Lenského o vztahu statusové inkonzistence a preference politické změny (Lenski 1954), korigovanou některými pozdějšími výzkumy (např. Olsen, Tully 1972), by bylo zřejmě správnější formulovat takto: pokud statusová inkonzistence zprostředkovane měří (a potvrzuje) takové sociální vztahy (tzn. vzájemné vztahy určitých sociálních uskupení), které znemožňují sociální pohyb odstraňující danou inkonzistenci, jsou takto změřené vztahy základem

zájmu o takovou politickou změnu, která vytváří předpoklady k negaci a k nahrazení daných vztahů. Jinými slovy: nikoli vztahy mezi hodnotami proměnných, nikoli číselné disproporce samy jsou základem zájmu o politickou změnu, ale sociální vztahy¹⁶ vedoucí k „mobilitě“ sebe samých.

Nebo vezměme k ilustraci výše uvede-ných úvah jako druhý příklad problematiku komparace permeability v různých společnostech. Dosavadní teoretické a typologické pokusy o explikaci empirických indikací tohoto typu (viz např. Svalastoga 1961, 1965) setrvávají v rámci vymezeném konceptem sociologické proměnné a nekládou si otázku souvislostí permeability se soustavou sociálních vztahů a s možnostmi jejich měření (ať přímého, či nepřímého), i když právě permeabilita je založena ve vztazích mezi sociálními uskupeními, které musí být i empirickým fundamentem jejich komparací.¹⁷ To se pochopitelně týká i celé řady dalších komparovaných indikací, a to nejen stratifikačního či mobilitního typu. I když je jisté teoreticky možné odvozovat od intervalů hodnot indexu permeability různé typy společenského uspořádání, jde spíše o konstrukční snahu než o výraz reálných procesů a jejich zákonitostí.

3. Závěr

Interpretační používání i konkrétní empirické postihování sociálních vztahů při stratifikačních a mobilitních výzkumech má v podstatě dvojí účel: jednak poskytuje referenční výkladový rámec stratifikačních a mobilitních indikací (včetně vymezení jejich skutečné kompetence), jednak umožňuje empirické vyjadřování celku sociální

¹³ Jinými slovy: sociální struktura je výkladovým rámcem stratifikačních poznatků.

¹⁴ Právě ve strukturních vztazích je založen základní prostředek explikace a typologie statusových inkonzistencí. Na druhé straně však některé momenty agregace stratifikačních proměnných představují nosnou možnost pro zpracování strukturních vztahů, tedy vztahů mezi vztahy (jistě by bylo možné zavést pojem konzistence čili souladu strukturních vztahů apod.).

¹⁵ Jestliže je sociální mobilita (resp. její intragenerační typ) vázána na změnu určité proměnné na dané populaci v různých časových bodech, tedy přechodem od hodnot $V_{t_1}(P)$ k hodnotám $V_{t_2}(P)$ lze analogicky formulovat sociální změnu (resp. určitou její dimenzi) jako přechod od hodnot $R_{t_1}(X \times X)$ k hodnotám $R_{t_2}(X \times X)$, kde t_1 a t_2 značí časové okamžiky. Instrumentalizace sociálních změn, jejich deskripce a formy zpracování primárních informací o nich však nebudou prostými ana-

logiemi příslušných fází výzkumu sociálně mobilitních procesů.

¹⁶ Ve zmíněném článku Olsena a Tullyho je konstatováno, že pouze určité typy statusové inkonzistence (charakterizované vysokým stupněm dosaženého statusu a nízkým stupněm statusu ascribedvaného) ztelně podporují politickou změnu. Autoři ve svém výkladu setrvávají pouze na úrovni empirického podchycení a ve výkladovém rámci sociologických proměnných. Nebylo by však bez zajímavosti dané zjištění „rozšířit do sociálně vztahové roviny“ analýzy (alespoň interpretačně, nebo dokonce i přímo empiricky, i když je evidentní obtížnost splnění podobného nároku).

¹⁷ Proces „sociální vztahy → permeabilita jako určitá derivovaná indikace souhrnu individuálních pohybů“ nemůže být prozkoumán, aniž klademe úkol empiricky postihnout reálné sociální vztahy, ať již přímými, či nepřímými způsoby.

структуры а зміны. І кдыж вырэшэнні тэго зважанае праблематыкі зўставаа надале адным з цілаў марксістыцкага сацыялагіцкага познанні, і кдыж је нутно мїт на пам'яті Ленінаву мысленку, же лїдє жїлї по тїсеце лет в урчїтых спалецнскых втазїях, анїз о нїх мїлї прїдставу а чїпалї жеїх под-стату, неї мїжнє поважоват tento вїдєцкї ўкол за нереалїзователнї чї попірат жео практїцкоу релеванцї.

Лїтература

- [1] Blalock, H. M. (ed.): *Causal Models in the Social Sciences*. New York 1971.
- [2] Bourbaki, N.: *Obščaja typologija*. Moskva 1958.
- [3] Jackman, R. W.: *Political Democracy and Social Equality: A Comparative Analysis*. American Sociological Review, Vol. 39, s. 29—45, 1974.
- [4] Lenin, V. I.: *Spisy I*, Svoboda, Praha 1951.
- [5] Olsen, M. E., Tully, J. C.: *Socioeconomic Status, Inconsistency and Preference for Political Change*. American Sociological Review, Vol. 37, s. 560—574, 1972.
- [6] Rutkevič, M. N. — Filipov, F. R.: *Socialnyje pemeščeniya*. Moskva 1970.
- [7] Shooster, Ch. N.: *Tests and Prediction: A System Analysis Approach*. Behavioral Science, Vol. 19, p. 2, s. 11—118, 1974.
- [8] Simon, H. A.: *Spurious Correlation: A Causal Interpretation*. Journal of the American Statistical Association, Vol. 49, s. 467—479, 1954.
- [9] Svalastoga, K.: *Gedanken zum internationalen. Vergleichen sozialer Mobilität*. In: Glass, D., König, R.: *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*. Köln, Opladen 1961. *Social Differentiation*. In: Faris, R.: *Handbook of Modern Sociology*. Chicago 1964. *Measurement of Responsibility*. In: Social Science Information, Paris 1972.

Резюме

Харват Ф.: Социальные отношения и социологические переменные: методологическое рассуждение о концептах стратификации и мобильности

В социологическом познании эмпирическое описание общественной реальности связывается с понятием переменной. Под социологической переменной подразумевается изображение определенного выреза популяции во множество величин данной переменной. Социологические переменные не являются средством прямого измерения социальных отношений, которые, формально взятые, представляют изображение исследуемой популяции, или же определенной системы их частей в самой себя. Между тем как концепт социологической переменной имеет своей целью отражение общественной действительности по индивидуальным характеристикам, категория социальных отношений представляет выразительное социальное

качество и является основой для отражения индивидуальной действительности из социальных характеристик.

Эмпирическое отражение социальных отношений при помощи социологических переменных по существу возможно двояким образом, а именно, во-первых, посредством переменных на агрегированной части исследуемой популяции (внешнее измерение), во-вторых, посредством переменных, величины которых являются результатом определенного комплекса социальных отношений (внутреннее измерение).

Интерпретационное использование и конкретное эмпирическое отражение социальных отношений в исследованиях стратификации и мобильности по существу имеет двоякую цель: во-первых, дает референционные рамки толкования индикаций стратификации и мобильности (включая точное определение их действительной компетенции), во-вторых, открывает возможность эмпирического выражения целого социальной структуры и изменения.

Summary

Charvát F.: *Social Relations and Sociological Variables: Methodological Remark on Concepts of Stratification and Mobility*

In sociological knowledge, the empirical description of social reality is connected with the concept of the variable. The sociological variable is conceived as a mapping of a particular segment of the population into a set of values of the given variable. Sociological variables are not the means of direct measurement of social relations which, from the formal point of view, represent the mapping of the examined population — or a particular system of its parts — into itself. While the concept of the sociological variable is aimed at grasping social reality in terms of individual characteristics, the category of social relations represents an expressive social quality, thus providing a basis for grasping individual reality in terms of social characteristics.

In substance, the empirical comprehension of social relations with the help of sociological variables is possible in two ways: on the one hand, by means of variables on the aggregated part of the examined population (external measurement), and, on the other hand, by means of variables whose values represent the result of a particular set of social relations (internal measurement).

In substance, the interpretational use and concrete empirical descriptions of social relations in stratification and mobility research serve two purposes: on the one hand, they provide the explanatory reference frame of stratification and mobility indications (including the delimitation of their actual competence), and, on the other hand, they make possible the empirical expression of social structure and change as a whole.

Slovenský a český národ — národy socialistické

Vyriešenie slovenskej otázky v ČSSR

JURAJ ZVARA
Fakulta Vysokej školy politickej ÚV KSČ, Bratislava

Národ — popri triede — je najvýznamnejšou existenčnou a vývojovou formou ľudskej spoločnosti. Pravda, bezpečnú a progresívnu existenciu spoločnosti môže zabezpečiť jedine *robotnícka trieda* a pod jej vedením socialistický národ a socialistické spoločenstvo národov. Rozhodujúci vplyv na charakter národa má to, ktorá trieda je na čele národa, ktorá je vládnucou triedou. Práve podľa toho delíme národy na kapitalistické a socialistické, prípadne na národy takzvaného prechodného typu, ktoré sa formujú v rozvojových krajinách. Rozlišujeme aj dve ideologie — socialistický internacionalizmus a vlastenectvo a na druhej strane buržoázny nacionalizmus.

Československá socialistická republika je spoločnou vlasťou dvoch rovnoprávných socialistických národov — Čechov a Slovákov. Československý federatívny štát tvoria dva štátoprávne subjekty: Česká socialistická republika a Slovenská socialistická republika. Podľa výsledkov sčítania ľudu k 1. 12. 1970 žilo na území ČSSR 14 357 557 obyvateľov, z toho 9 815 465 v Českej socialistickej republike (ČSR) a 4 542 092 v Slovenskej socialistickej republike (SSR). Národnosti českej je 65 % obyvateľstva, slovenskej 29,2 % obyvateľstva.¹ Československá socialistická republika má jasne dvojnárodný charakter. Národnostné menšiny žijúce na území štátu nereprezentujú ani 6 % obyvateľstva. Počas existencie kapitalistickej CSR to tak nebolo.²

Československý buržoázny štát, ktorý vznikol roku 1918, vychádzal z fikcie existencie „jednotného československého národa“. Napriek *Clevelandskej dohode*

z októbra 1915, ktorá predpokladala federatívne štátne spojenie Čechov a Slovákov, a napriek *Pittsburskej dohode* z mája 1918 a predovšetkým napriek hnutiu slovenského ľudu povzbudeného príkladom *Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie v Rusku roku 1917*, žiadajúceho sociálnu slobodu a národnú štátnosť Slovákov, vznikla *ČSR ako unitárny štát*, v ktorom sa oficiálne neuznávala etnická existencia slovenského národa.

Pravda, podstata *slovenskej otázky* bola hlbšia.³ Popri nej existovala „česká otázka“, „menšinová otázka“ a „československá otázka“. Vládnúca česká buržoázia utláčala politicky, hospodársky, sociálne atď. slovenský národ a národnostné menšiny a viedla ostrý konkurenčný boj so slovenskou buržoáziou a buržoáziou menšín. Každý národnostný celok bol utláčaný dvojnásobne, jednak českou, jednak vlastnou buržoáziou. A aj český, tzv. *vládnuci národ* mal svojich zotročovateľov — českú buržoáziu a medzinárodnú buržoáziu.

V buržoáznej Československej republike vystupovala *národnostná otázka* ako

a) *vnútorná problematika* každého z národov a národnostných menšín, t.j. ako existencia antagonistických tried, a teda existencia vykorisťovaných a vykorisťovateľov vnútri národa, a v dôsledku toho ako existencia antagonizmu a politickej, ekonomickej, sociálnej a kultúrnej nerovnosti medzi príslušníkmi toho istého národa alebo menšiny. Preto išlo o národy a menšiny *kapitalistické*;

b) ako *antagonistické vzťahy* medzi českým a slovenským národom a menšinami.

¹ Okrem toho žije v ČSSR 572 568 osôb maďarskej národnosti (4 %), 85 582 osôb nemeckej národnosti (0,6 %), 66 777 osôb poľskej národnosti (0,5 %) a 58 667 osôb ukrajinskej národnosti (0,4 %).

² Roku 1930 tvorili národnostné menšiny vyše 30 % obyvateľov buržoáznej CSR, z toho Nemci 23,6 %, Maďari 4,3 %, Poľaci 0,8 %.

³ Slovensko počas buržoáznej CSR zostalo na periférii kapitalistického vývinu, bez moderného priemyslu. Vyše 60 % obyvateľstva bolo zamestnané v málo vyvinutom poľnohospodárstve. Pokračovalo vystahovalectvo. Zaostalost Slovenska oproti priemyselne vyspelej českej časti štátu bola mimoriadna.

zapríčené utláčateľskou a rozdeľujúcou politikou buržoázie;

c) ako *antagonistické vzťahy* k okolitým kapitalistickým národom a štátom;

d) ako *vonkajšia problematika*, tj. závislosť celej „československej otázky“ od zoskupenia imperialistických štátov, od medzinárodného kapitálu;

e) ako odraz týchto pomerov v *národnom red-mi* obyvateľstva, ktoré sa buržoázia usilovala formovať v podobe nacionalizmu a šovinizmu, v podobe čechoslovakizmu, ľudáckeho separatizmu a nacionalizmu menšín a ktoré sa naopak komunisti usilovali formovať v podobe proletárskeho internacionalizmu a socialistického vlastenectva;

f) ako odraz týchto vzťahov v politike jednotlivých tried a politických strán.

Celý tento komplex problémov, predovšetkým príčiny uvedené pod bodom d), viedli k tomu, že roku 1939 Československý štát zaniká. Nemecký imperializmus, využívajú vnútornú reakciu v ČSR, tj. fašisticky orientovanú buržoáziu, české a slovenské reakčné sily a predovšetkým fašizmus v radoch nemeckej menšiny, ako aj zradu „západných spojencov“, utvára v českej časti štátu takzvaný „Protektorát“. V slovenskej časti štátu vzniká z milosti Hitlera Slovenský štát ako diktatúra fašizujúcej buržoázie a politického katolicizmu, reprezentovaného Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou.

Buržoázia v Československu, ktorá s obľubou používala *hesla národ*, zradila ako celok. V čase krízy buržoázia nikdy nevedela brániť záujmy národov; vtedy sa plne ukázalo, že jej ide vždy len o vlastné záujmy. Už počas buržoáznej republiky jediné východisko z krízy ukazovala Komunistická strana Československa. A vskutku, v období fašistickej okupácie v rokoch 1939–1945 robotnícka trieda vedená komunistami bola *tou silou*, ktorá sa postavila na čelo národov – Čechov a Slovákov – a napokon v *národnej a demokratickej revolúcii* roku 1945 pozbavila moci fašistickú časť buržoázie.

Výrazom tejto vedúcej úlohy robotníckej triedy bolo tiež slávne Slovenské národné povstanie, ktoré sa začalo koncom augusta 1944. Na jeho základe musela Benešova československá emigračná vláda v Londýne skončiť s koncepciou „čechoslovakizmu“ a obidva národy sa stretli po máji 1945 v novej, *ľudovodemokratickej Československej republike ako rovný s rovným*.

Tieto zásadné zmeny v sociálnom a národnom živote Čechov a Slovákov po roku 1945 boli umožnené tým, že Československo bolo oslobodené od fašistických okupantov Sovietskou armádou, že boj proti fašizmu a za národnú slobodu dostával rozhodujúcu podporu práve zo strany Sovietskeho zväzu.

Vplyv buržoázie a jej reprezentantov bol však aj v novej ľudovodemokratickej republike po roku 1945 veľmi výrazný, najmä v oblasti národných vzťahov. Česká tzv. protifašistická buržoázna reprezentácia spravila všetko, aby sa československý štát neobnovil na základni federácie, ako sa to na sklonku roku 1944 a na začiatku roku 1945 predpokladalo, ale na základni unitárneho štátu s určitou *oblastnou autonómiou* pre Slovensko. V slovenskej časti štátu sa utvorila Slovenská národná rada ako najvyšší zákonodarný orgán a Zbor povereníkov ako jej výkonný orgán. V českej časti v Prahe – sídlil prezident, parlament a ústredná vláda.

České nacionalistické politické strany ovplyvňovali aj po roku 1945 obyvateľstvo v duchu čechoslovakizmu tak, že v decembri 1946 65 % českej verejnosti sa domnievalo, že Česi a Slováci sú *jeden národ* („dve vetvy jedného národa“)⁴ a nechápalo nevyhnutnosť riešiť slovenskú otázku. Slovenská nacionalistická politická strana „Demokratická strana“ urobila v marci 1946 pred voľbami tajnú dohodu so zakázanými slovenskými ľudáckymi a klerikálnymi politickými smermi, legalizovala fašistické podsvetie a vo voľbách v máji 1946 získala na Slovensku 62 % hlasov. Konanie českých a slovenských buržoáznych politických strán ohrozovalo nové vzťahy Čechov a Slovákov, ako aj vývoj

⁴ Výskum názorov na vzťahy Čechov a Slovákov organizoval Ústav pre výskum verejnej mienky v Prahe (pozri časopis *Věřejné mínění* 1947, č. 7).

Takmer 35 % českej verejnosti sa vyslovilo za predmníchovské riešenie vzťahu Čechov a Slovákov.

demokratickej revolúcie. Dokazovalo, že *buržoázia bez nacionalizmu nemôže existovať*, že nevie riešiť národnostnú otázku.

Iba vďaka tomu, že vo voľbách v máji 1946 sa stala celoštátne najsilnejšou stranou Komunistická strana Československa (vyše 40 % hlasov) a spolu so sociálnymi demokratmi mala väčšinu v parlamente, vývoj bol iný. Nová vláda pod vedením komunistov nastúpila okrem iného aj dôsledný kurz zameraný na *riešenie slovenskej otázky*. Od roku 1946 sa začína rozšahla *industrializácia Slovenska*. Slovensko sa začína meniť na politicky a hospodársky vyspelú a rovnoprávnú časť spoločného štátu.

Pravda, socialistickej metóde riešenia národnostnej otázky v Československu sa otvorila cesta až po februári 1948. Vtedy sa pokúsil buržoázny politický blok v Československu o neúspešnú kontrarevolúciu. Bol demokratickým a ústavným spôsobom porazený. Po víťazných voľbách v máji 1948 sa dostáva Komunistická strana Československa — ako reprezentant robotníckej triedy a pracujúcich mas — definitívne na čelo českého a slovenského národa. *Vládnuou ideológiou a politikou sa stáva proletársky a socialistický internacionalizmus*.

Vývoj v Československu od roku 1948 dokázal, že *národnostnú otázku vie riešiť jedine socializmus* — vďaka tomu, že v Československu sa dostáva k moci robotnícka trieda a národný záujem začal vyjadrovať záujem väčšiny národa, to jest pracujúcich mas, a vďaka tomu, že sa v praxi uplatnila skutočne vedecká teória národa a národnostných vzťahov, marxizmus-leninizmus a socialistický internacionalizmus.

Čo bolo príčinou, že sa český a slovenský národ v priebehu budovania socializmu zmenili na *národy socialistické*, ktoré sa dnes už markantne líšia od svojej predchádzajúcej podoby *kapitalistických národov*? A líšia sa vskutku markantne: *svojím politickým charakterom a štruktúrou; ekonomickým základom; triednosociálnou štruktúrou; sociálnym charakterom; obsahom a charakterom národného vedomia*. Rozhodujúcu úlohu zohrali také faktory, ako

1) existencia diktatúry proletariátu (socialistickej demokracie), skutočnosť, že

záujem národov bol odvodený od záujmu ich väčšiny;

2) likvidácia buržoázie *ako triedy* a víťazstvo spoločenského vlastníctva výrobných prostriedkov v meste aj na dedine. Tým zanikol faktor, ktorý utváral rozpory vnútri národov a medzi národmi;

3) politika socialistickeho *rozvoja* českého a slovenského národa a politika *zblížovania*, integrácie obidvoch národov. Socializmus sa spája s národným a národné so socializmom;

4) politika *faktického riešenia národnostnej otázky*, t.j. intenzívne vyrovňovanie sociálnych rozdielov medzi českou a slovenskou časťou štátu, uskutočňované za významnej pomoci českej robotníckej triedy, vedcov a inžinierov;

5) politika *rozvoja národnej štátnosti* slovenského a českého národa a súčasne *rozvoja štátnej jednoty* Československej socialistickej republiky;

6) trpezlivé prekonávanie nacionálnych predsudkov, stereotypov a rôznych mýtov, dôsledkov starej výchovy a propagandy a systematické pretváranie národného vedomia obyvateľstva, ktoré ešte roku 1948 malo z veľkej časti podobu uvedomelého alebo neuvedomelého nacionalizmu, do podoby najhumánnejšieho národného vedomia: *socialistického internacionalizmu a vlastenectva*;

7) príslušnosť ČSSR, českého a slovenského národa, k svetovej socialistickej sústave na čele so Sovietskym zväzom, skutočnosť, že sa český a slovenský národ stali súčasťou sústavy, ktorá reprezentuje svetový predvoj pokroku, mieru, humanizmu, internacionalizmu a socializmu;

8) intenzívne obohacovanie českej a slovenskej národnej kultúry všetkým najpokrokovejším, čo vzniklo v československej, sovietskej, socialistickej, svetovej a všeľudskej kultúre.

V novom sociálnom organizme slovenského a českého národa, ktorý vznikol v období budovania socializmu, sa prejavujú obidve *svetové tendencie* v národnostnej otázke ináč ako v organizme kapitalistických národov. Zbližovanie tu neprotirečí rozvoju, rozvoj vedie k zblížovaniu. Až v podmienkach socializmu — na

Tabuľka 1: Sociálne zloženie ekonomicky aktívnych osôb podľa národností*

Národnosť	Podiel (%) osôb ekonomicky aktívnych v sociálnej skupine			
	robotníkov	inteligencie	družstevných roľníkov	ostatných zamestnancov
Česká	56,3	34,0	8,6	1,1
Slovenská	59,6	29,4	8,5	2,1
Polská	71,1	25,5	1,6	1,8
Nemecká	84,1	13,8	1,4	1,7
Maďarská	58,9	17,9	22,6	0,6
Ukrajinská (v ČSR)	63,7	31,6	3,7	1,0
Ukrajinská (v SSR)	45,5	33,0	13,9	7,6
Spolu	57,5	32,0	9,0	1,5

* Podľa výsledkov sčítania ľudu v ČSSR roku 1970.

základe spoločného socialistického záujmu a vzájomnej pomoci — *naplnil sa zmysel existencie Československého štátu*, ktorý má zabezpečiť obidvom národom rovnoprávny a dynamický vývoj.

Nebudem sa v štúdiu podrobnejšie zaoberať hospodárskym a sociálnym rozvojom Slovenska v období budovania socializmu. Týmito otázkami, ktoré sú základom riešenia slovenskej otázky, zaoberajú sa iní autori. Stačí konštatovať, že ekonomické rozdiely medzi českou a slovenskou časťou štátu sa rýchlo vyrovnávali, že *slovenský národ sa zmenil za 25 rokov na moderný, vysokovypelý národ*. Ak roku 1937 bol podiel Slovenska na celoštátnej priemyselnej výrobe iba 7 % a roku 1948 13 %, roku 1973 bol už 25 %. Poľnohospodárska výroba sa zvýšila na Slovensku o 100 % a jej podiel na celoštátnej produkcii dosahoval roku 1972 33 %. Podiel SSR na celoštátnej tvorbe národného dôchodku bol roku 1972 takmer 27 %.

Nakoľko sa český a slovenský národ a národnostné menšiny zmenili v období rokov 1948–1970 na nové sociálne organizmy, *národy v podobe spoločenstiev pracujúcich*, vidieť na tab. 1.

Pravda, isté rozdiely v sociálnej štruktúre českého a slovenského národa, ako aj menšín zaostávajú. Sú tu aj rozdiely v ekonomickej aktivite (najmä žien), v kvalifikácii, v štruktúre príjmov, výdavkov, v životnej úrovni atď. Ide však o minimálne rozdiely [6]. A v plánoch rozvoja

štátu sa stieranie týchto rozdielov plne rešpektuje. V prvom období po roku 1948 v dôsledku nesprávneho plánovania sa zväčšovali absolútne rozdiely v priemyselnej výrobe, základných formách, v príjmoch atď. medzi českou a slovenskou časťou republiky. Tento trend je však dávno prekonaný [4 : 389–413].

Národ je jav *objektívno-subjektívny*. Jeho charakter podmieňujú historicko-etnické vplyvy a vplyvy existujúcich politicko-ekonomicko-sociálno-kultúrnych pomerov, typ spoločenského systému, v ktorom národ žije. Určujúce sú vplyvy daného typu spoločenského systému.

Jednou zo zásadných predností socialistického systému v Československu bolo *utvorenie objektívnych podmienok na prekonávanie jednej z najťažších sociálnych chorôb, akú zanechal kapitalizmus: nacionalizmu*. Pojem „nacionalizmus“ chápu buržoázni a marxistickí sociológovia ináč. Nacionalizmus ako politickú ideológiu definujú buržoázni sociológovia mnohými definíciami — odlišnými alebo podobnými, napr. W. Jacobson, H. J. Morgentau, Hans Kohn, Florian Znaniecki, B. C. Shafer, H. D. Leswell — alebo náš bývalý „občan“ Eugen Lemberg. Ak ešte nedávno viacerí buržoázni ideológovia hovorili viac o univerzalizme (H. J. Morgentau, A. Toynbée a i.) a tvrdili, že národné úsilie je v 20. storočí pre „ľudstvo tak nebezpečné ako atomová bomba“, — dnes oživa na Západe akási *renesancia nacionalizmu*. Dokonca

známy Brzeziński sa venuje štúdiu nacionalizmu a jeho údajných prejavov v Sovietskom zväze. Aj pri pokuse o kontrarevolúciu v Československu roku 1968 bol vydávaný nacionalizmus za symbol „slobody a demokracie“. Absolútna väčšina buržoázných sociológov však *zúmerne obchádza triedne korene, triednu úlohu nacionalizmu. Marxistickí sociológovia pod pojmom „nacionalizmus“ rozumejú sústavu ideí, pojmov, zásad, hesiel, ideológiu a politiku, ktorá vyjadruje záujmy buržoázie*. Práve takýto nacionalizmus nám v Československu zanechalo panstvo buržoázie — doplnený o špecifický nacionalizmus maloburžoázie, vyznačujúci sa vysokou emocionálnosťou, abstraktným pacifizmom, izolacionizmom, národnou obmedzenosťou a egoizmom, nacionalizmus „malých“, ale tým reakčnejší.

Takýto nacionalizmus tu všade v Československu a v okolitých štátoch kedysi panoval. Mal podobu českú, slovenskú, nemeckú, poľskú, maďarskú, protizidovskú, protisovietskú, rasistickú, klerikálnu, fašistickú, podobu nacionalizmu národa veľkého a malého, nacionalizmu národa a národnostnej menšiny atď.

V záujme nacionalistickej buržoázie sa falšovala minulosť, prítomnosť i budúcnosť národov a národnostných menšín. Autor tejto štúdie sám žil v mnohonárodnostnom prostredí starej Bratislavy a niektorých iných oblastí Československa. Bol vychovávaný doma i v škole v rôznych jazykoch, absolvoval niekoľko typov národných a menšinových škôl v rozličných jazykoch a prežil niekoľko režimov a nacionalistických ideológií. Každá prekrucovala minulosť národa podľa záujmov danej vládnucej nacionalistickej buržoázie. V dejinách Slovenska podľa rôznych týchto záujmov rozhodujúcu úlohu podľa potreby zohrali vždy — alebo Nemci, alebo Maďari, alebo Česi a iní. Dejiny sa vysvetľovali ako dejiny kráľov, osobností, alebo proti sebe stojacich národov. Nikdy nie ako dejiny tried a dejiny pracujúcich mas.

Socialistická revolúcia v Československu skončila tento proces, v ktorého rámci boli národy a národnosti štvané proti sebe. Národné vedomie ľudí sa stávalo doslova chorým.

Oproti viacerým buržoáznym sociológom, ktorí pochádzajú pôvodne z oblastí strednej alebo východnej Európy a dnes na Západe opisujú tieto prejavy nacionalizmu, má autor štúdie výhodu, že je svedkom aj jeho postupného zániku. Vývoj v socialistickej Československu potvrdil, že existuje rozdiel medzi *národným a nacionalistickým*. Že národné vedomie nemožno stotožňovať s nacionalizmom. Že *nacionalizmus je vlastne chorobným stavom národného vedomia*. K nacionalizmu pristupujeme historicky: rozlišujeme jeho reakčnú podobu, obranný nacionalizmus národov, bojujúcich za plnú slobodu proti imperializmu, vlastenectvo ľudových mas a socialistické vlastenectvo.

Socialistická moc naplnila život českého a slovenského národa a ich národné záujmy novým politickým, sociálnym a ideologickým obsahom, ktorý vo svojej podstate znamená nový humanizmus, prekonanie úzkeho rámca národnej obmedzenosti, agresie a nenávisť. V Československu po roku 1948 nastal všestranný rozvoj národného života, do spoločenského života boli začlenené široké masy pracujúcich, sprístupnili sa kultúrne hodnoty, odstránili sa výsady bývalých vládnučích tried, vyrástla nová inteligencia, pochádzajúca z robotníckej triedy a roľníctva.

V tomto procese sa formoval aj nový obsah národného vedomia. Ako správne predvídali V. I. Lenin [2 : 217], národné vedomie a národná hrdosť až vtedy, keď sa zbaví svojho nacionalistického obsahu, predstavuje skutočnú lásku a vzťah k národu. Takéto národné vedomie sa začalo formovať až v socialistickej Československu. Dostalo postupne charakter socialistickeho vlastenectva a rozšírilo sa postupne na všetky skupiny obyvateľstva. Jeho základom je pozitívny vzťah k budovaniu socializmu a socialistického systému, k robotníckej triede, k revolučným a pokrokovým stránkam národnej kultúry, tradícii, dejín národa a jazyka. No nielen to: jeho základom je aj pozitívny vzťah k medzinárodným záujmom robotníckej triedy a k revolučnému hnutiu vo svete.

Takéto národné vedomie sa prestáva viazať len úzko k jednému národu. Prekračuje národné hranice ako vzťah k spo-

ločným záujmom svetovej socialistickej sústavy. Tým sa odstraňuje výlučný, nacionalistický charakter národného vedomia, jeho negatívna tvár. Socialistické vlastenectvo sa spája s proletárskym internacionalizmom. Práve triedna solidarita, pocit internacionalizmu bráni, aby sa národné vedomie premenilo na nacionalizmus. Až toto nové vedomie vyjadruje skutočné záujmy národa: vidí však reálne šance a úlohy národa v spolupráci a jednote s inými socialistickými národmi a s pokrokovým hnutím na svete vobec.

Takéto národné vedomie dostáva širšiu podobu — ako hrdosť nad úspechmi spoločného štátu (popri slovenskom a českom vlastenectve *existuje československé vlastenectvo*, v Sovietskom zväze napríklad sovietske vlastenectvo atď.) a ako hrdosť nad výsledkami celej svetovej socialistickej sústavy (socialistické vlastenectvo).

Je dnes nezmyselné tvrdiť — ako sa to stalo napríklad vo vysielaní bavorského rozhlasu dňa 4. XII. 1917 (pásmo pripravil F. P. Künzel), — že Slováci „žijú ináč, hovoria ináč a myslia ináč; Slováci robia všetko ináč ako Česi...“ [5] Nie, jednota Čechov a Slovákov sa v podmienkach socializmu neobyčajne upevnila. *Česi i Slováci myslia jednotne*: základom ich národných záujmov sú záujmy socialistickej. Dnes, keď sa v krajinách RVHP buduje vyspelá *socialistická spoločnosť*, keď vzniká hlboká *ekonomická integrácia* a integrácia všetkých stránok spoločenského života socialistických štátov a čoraz viac sa prejavujú všetky *prednosti socializmu oproti kapitalizmu*, omnoho rýchlejšie ako prv sa upevňujú medzi obyvateľstvom pocity *socialistického internacionalizmu a vlastenectva*, pozitívny vzťah k socializmu vôbec. O tom svedčia okrem iného aj sústavné výskumy verejnej mienky obyvateľstva na Slovensku. Výskum verejnej mienky na Slovensku uskutočnený roku 1973 na tému „*Súčasný svetonázorový postoje obyvateľstva Slovenska*“ ukázal, že v chápaní predností socializmu oproti kapitalizmu (88,1 %), vedúcej úlohy robotníckej triedy, vedúcej úlohy KSČ, progresívnej funkcie svetovej socialistickej sústavy (85,9 %), vo vzťahu k socialistickému vlastenectvu (92,3 %), v pocitoch istoty do budúcnosti (89,0 %)

atď. je naše obyvateľstvo jednotné [7]. Okrem iného to svedčí aj o tom, že *myslenie obyvateľstva sa opiera o nové socialistické hodnoty*.

Pravda, autor si nerobí ilúzie, že nacionalizmus v Československu je úplne prekonaný. Istá časť obyvateľstva myslí nacionalisticky a podlieha prežitkom a predsudkom nacionalizmu. O sile nacionalizmu svedčilo napríklad aj vystúpenie kontrarevolúcie v Československu roku 1968, ktorá sa opierala najmä o prežitky nacionalizmu v myslení časti obyvateľstva. V krajine predsa žije aj dnes okolo 300 tisíc prislušníkov bývalej buržoázie a okolo 2,5 miliónov bývalej maloburžoázie. Sústavna výchova obyvateľstva v duchu internacionalizmu a socialistického vlastenectva je dôležitou úlohou. Ako hovoril V. I. Lenin, ani v podmienkach socializmu „národnostné antipatie tak rýchlo nevyzmiznú“ [3 : 319].

Riešenie národnostných vzťahov nebolo a nie je ani v podmienkach socializmu ľahkou záležitosťou, aj keď tu národnostné vzťahy majú inú kvalitu. Medzi prejavy, ktoré brzdili pozitívne riešenie slovenskej otázky, patrilo napríklad: podcenenie štátnopolitického postavenia slovenského národa; zužovanie národnostnej problematiky iba na kultúrno-jazykové, alebo úzko ekonomické otázky; podcenenie výchovy obyvateľstva v duchu socialistického internacionalizmu; nedostačujúce rozlišovanie medzi nacionalizmom väčšieho národa a menšieho národa apod. [9 : 371—476].

Po skúsenostiach nadobudnutých práve pri prekonávaní týchto nedostatkov — a pri použití priamo jedinečných skúseností z fungovania sovietskej socialistickej federácie — mení sa ČSSR od 1. januára 1969 na *Československý socialistický federatívny štát*. Československú federáciu tvoria dva rovnoprávne národné štáty: Slovenská socialistická republika a Česká socialistická republika. Obidva národné štáty postupujú v spoločnom štáte časť svojej suverenity spoločnému federatívne-
nemu štátu. Suverenita federálneho štátu a suverenita národných štátov existujú a pôsobia vedľa seba. Toto riešenie rešpektuje tak *všeobecnodemokratický princíp*, to jest podriadenie sa menšiny väčšine,

ako aj *princíp reálneho zabezpečenia rovnoprávnosti obidvoch štátov a zákaz majorizácie predstaviteľov menšieho národa predstaviteľmi národa väčšieho*. Tomu zodpovedá aj *dvojkomorový systém* Národného zhromaždenia (parlamentu), skladajúceho sa zo Snemovne ľudu a Snemovne národov.

V československej socialistickej federácii sa v podstate utvorili tri druhy kompetencie:

a) *výlučná kompetencia federálneho štátu* — taxatívne vypočítaná;

b) *spoločná kompetencia* — obsahujúca oblasť kompetencií, ktoré prislúchajú v taxatívne vymedzenej časti federácii a vo zvyšujúcej časti národným štátom;

c) *výlučná kompetencia národných štátov* [1 : 39–40].

Československá socialistická federácia — ktorá sa rozvíja na základni socialistického spoločenského zriadenia a jednotného socialistického politického a ekonomického systému a na princípoch socialistickej demokracie, za 5 rokov svojej existencie sa plne osvedčila. Nevedla k nijakému od cudzeniu obidvoch národov, ako to očakávali nepriatelia a antikomunisti, ale k ich užšej spolupráci a zblíženiu.

Súčasne s ústavným zákonom č. 143/68 Zb., o československej socialistickej federácii, schválilo Národné zhromaždenie ČSSR aj ústavný zákon č. 144/68 Zb., o *postavení národnostných menšín v ČSSR*. Príslušníkom maďarskej, nemeckej, poľskej a ukrajinskej národnosti zabezpečuje ústavný zákon právo na vzdelanie v materinskom jazyku, právo na rozvoj kultúrneho života, právo používať svoj jazyk v styku s úradmi, právo združovať sa v národnostných spoločensko-kultúrnych organizáciách a právo na tlač a informácie vo vlastnom jazyku.

Tieto práva tu boli už od roku 1948, roku 1968 sa však presnejšie koncipovali. Národnostná politika Komunistickej strany Československa vo vzťahu k štyrom menšinám dosiahla mimoriadne pozitívne výsledky. V ČSSR *neexistuje už menšinový problém*, ako to bolo v podmienkach buržoázneho štátu. Zmenilo sa politické postavenie menšín, ich ekonomický základ,

triedno-sociálna štruktúra a charakter národného vedomia. Obidva národy a menšiny sa významne zblížili. Rozvinulo sa menšinové školstvo (ako súčasť jednotného štátneho školstva), kultúra v jazyku národností, literatúra, umenie, tlač, vysielanie v rozhlasе atď. Slobodne sa rozvíjali jazyky menšín.

Všetky menšiny silno inklinovali k československej socialistickej štátnosti — okrem časti nemeckej menšiny (čo sa rieši čiastočným vystahovalectvom). Súčasne sa na novom základe formovali ich vzťahy k ich pôvodným, dnes už socialistickým národom za hranicami [8].

Významné bolo, že pôvodné národy menšín — v Maďarsku, Poľsku, Nemeckej demokratickej republike — stali sa socialistickými, a teda menšiny tak znútra štátu, ako aj zvonku boli ovplyvňované v socialistickom duchu. Tým tiež zanikol starý revanšizmus (okrem revanšistickej propagandy z Nemeckej spolkovej republiky). Československý socialistický štát uplatňuje voči menšinám politiku, ktorá

1) vedie k ich zblížovaniu s českým a slovenským národom;

2) napomáha rozvoj menšín ako relatívne samostatných národnostných skupín;

3) súčasne nebráni prirodzeným a dobrovoľným vzťahom menšín k ich pôvodným národom, nachádzajúcim sa za štátnou hranicou. Práve takáto politika upevňuje vzťahy príslušníkov menšín k československému socialistickému štátu ako k ich *skutočnej vlasti*.

Takto sa komplexne riešila problematika slovenská, česká, menšinová a československá. Generálny tajomník Komunistickej strany Československa Gustáv Husák mohol oprávnené v roku 1971 konštatovať, že sa „vzťahy medzi národmi a národnosťami v našej krajine v procese socialistickej výstavby vyriešili v duchu leninského chápania národnostnej otázky“. Národnostná otázka v ČSSR neexistuje. Socialistické národy a menšiny a vzťahy medzi nimi — ktoré treba sústavne usmerňovať — ostávajú. A ako potvrdzujú aj skúsenosti ČSSR, jedine socializmus umožňuje celospoločensky riadiť a riešiť národnostné vzťahy.

Literatura

- [1] ČSSR — *federatívny socialistický štát*. Bratislava, SNP 1969.
- [2] Lenin, V. I.: *O národnej hrdosti Veľkorusov*. Zborník o národnej a národnostno-koloniálnej otázke. Bratislava, SVPL 1957.
- [3] Lenin, V. I.: *Výsledky diskuse o sebeurčení*. Zborník o národnostnej a národnostno-koloniálnej otázke. Bratislava, SVPL 1957.
- [4] Pavlenda, V.: *Ekonomické základy socialistického riešenia národnostnej otázky v ČSSR*. Bratislava, VPL 1968.
- [5] *Revue Slovaeki*. Kolín 1971.
- [6] *Statistická ročenka ČSSR*, 1972.
- [7] *Výskum č. 3/73 Kabinetu pro výskum re-rejnej mienky*. Bratislava 1973.
- [8] Zvara, J.: *Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945*. Bratislava, Epoque 1969.
- [9] Zvara, J.: *Řešení národnostní otázky a boj s nacionalismem*. Sociologický časopis, 9, 1973, č. 5.

Резюме

Звара Ю.: Словацкая и чешская нации — нации социалистические

Нации мы делим на капиталистические и социалистические, или же на нации т. наз. переходящего типа. В социалистической Чехословакии постепенно сформировались чешская и словацкая нации и четыре национальности — меньшинства — как социалистические. В условиях буржуазной ЧСР существовал кроме словацкого вопроса также вопрос чешский, чехословацкий и вопрос о национальных меньшинствах. Национальный вопрос проявлялся как неравенство и классовый антагонизм внутри каждой из наций и меньшинств; как антагонизм между чешской и словацкой нациями и национальными меньшинствами; как зависимость ЧСР от империалистических группировок; как отражение этих условий в национальном сознании населения (преобладание буржуазного национализма) и как отражение этих условий в политике отдельных классов и политических партий.

На основе решающего фактора — именно, что возглавления словацкого и чешского народов после 1945 г. и особенно 1948 г. добился рабочий класс, руководимый марксистско-ленинской партией — могли решаться все названные «вопросы» — чешский, словацкий, чехословацкий, равно как и вопрос о национальных меньшинствах. Основное значение здесь имело освобождение Советской армией, национальная и социалистическая революция, образование мировой социалистической системы и переход к построению социализма.

Решающее значение при превращении словацкой и чешской наций в нации социалистические имели такие факторы, как 1. наличие

диктатуры пролетариата; 2. ликвидация буржуазии как класса; 3. политика социалистического развития и сближения чешской и словацкой наций и национальностей; 4. политика фактического решения, т. е. устранения и ликвидация существующих политических, экономических, социальных, культурных и др. различий между чешской и словацкой нациями; 5. политика развития национальной государственности словаков и одновременно развития государственного единства ЧССР; 6. терпеливое преодоление национализма и воспитание трудящихся в духе социалистического интернационализма и патриотизма; 7. принадлежность ЧССР к мировой социалистической системе, проводимый на практике интернационализм, применение всеобщих закономерностей при построении социализма; 8. проникновение социалистического в национальное и национальное в социалистическое.

Обе мировые тенденции в национальном вопросе проявляются в отношениях чешской и словацкой наций в условиях социализма по-другому чем в условиях капитализма. Сближение является условием развития, развитие является условием сближения. Только в условиях социализма наполнился смысл существования чехословацкого государства.

Важные данные о состоянии уравнивания классовой и социальной структуры чешского и словацкого народов дают итоги перечисления населения с 1970 г. Решение национального вопроса на практике в ЧССР дало возможность также успешно преодолеть одну из самых тяжелых болезней, которую оставил после себя капитализм — национализм. В понимании национализма существуют между буржуазными и марксистскими социологами принципиальные различия. Когда-то существовал у нас национализм в чешской, словацкой, немецкой, польской, венгерской, антиеврейской, антисоветской, расистской, клерикальной, фашистской формах, как национализм большинства и меньшинства и т. д. Дело касалось системы идей, понятий, принципов, идеологии и политики, которые выражали интересы правящей буржуазии.

Наш опыт после 1948 г. показывает, что национальное сознание может существовать без национализма, что национализм на самом деле представляет болезненное состояние национального сознания. В процессе построения социализма формировалось новое содержание национального сознания трудящихся масс. Это подтверждает также исследование общественного мнения, проведенное особенно после 1970 г.

Национальный вопрос у нас не существует. Но существуют национальные отношения. Мы их систематично совершенствуем. Одним из средств этого было также конституирование чехословацкой социалистической федерации и также принятие закона конституции № 144/68 Сб. о положении национальностей в ЧССР.

Summary

Zvara J.: The Slovak and the Czech Nation-Socialist Nations

We distinguish nations into capitalist and socialist nations, or those of the so-called transient type. In socialist Czechoslovakia, the Czech and the Slovak nation and four national minorities have gradually developed into *socialist* nations. Under the conditions of bourgeois Czechoslovakia, there existed, besides the Slovak question, also the Czech, the Czechoslovak and the minority questions. The national question manifested itself as inequality and class antagonism within each of the nations and minorities; as antagonism between the Czech and the Slovak nation and the minorities; as antagonistic relations to neighbouring nations and states; as Czechoslovakia's dependence upon imperialist groupings; as a reflection of these conditions in the national consciousness of the population (predominance of bourgeois nationalism), as well as in the policy of individual classes and political parties.

The solution of all the mentioned "questions" — i. e. the Czech, the Slovak, the Czechoslovak, as well as the national-minority question — could be reached only thanks to the decisive factor: the fact that, after 1945, and particularly in 1948, the working class led by the Marxist-Leninist Party fought its way to the head of the Czech and the Slovak nation. Here, the liberation by the Soviet army, the national and the socialist revolution, the rise of the world socialist system and the transition to building up socialism were of basic importance.

The following factors played a decisive role in the transformation of the Slovak and the Czech nation into *socialist nations*: 1. the existence of the dictatorship of the proletariat; 2. the liquidation of the bourgeoisie as a class; 3. the policy of the socialist *development and rapprochement* of the Czech and the Slovak nation and the national minorities; the policy of a *factual solution*, i. e. of equalizing and eliminating the existing political, economic, social, cultural, etc. differences between the Czech nation and the Slovak nation; 5. the policy of developing the Slovaks' national sovereignty and, simultaneously, the state unity of the Czechoslovak Socialist Republic; 6. the patient overcoming of nationalism and the education of working people in the spirit of socialist internationalism and patriotism;

7. the appurtenance of the Czechoslovak Socialist Republic to the world socialist system, internationalism in practice, the application of general laws in building up socialism; 8. the fact that the socialist has permeated through the national, and vice versa.

Under the conditions of socialism, both the world tendencies concerning the national question manifest themselves in the relations between the Czech and the Slovak nation differently than under the conditions of capitalism. *Rapprochement is a condition of development, development is a condition of rapprochement*. It is only under the conditions of socialism that the existence of the Czechoslovak state has sense.

Significant data concerning the state of equalizing the class and social structures of the Czech and the Slovak nation are supplied by the results of the 1970 census. In the Czechoslovak Socialist Republic, the practical solution of the national question has made it possible successfully to overcome one of the most serious social diseases left to us by capitalism — i. e. *nationalism*. There are fundamental differences in the conceptions of nationalism worked out by bourgeois and Marxist sociologists. In this country, nationalism once existed in the Czech, Slovak, German, Polish, Hungarian, anti-Semitic, anti-soviet, racist, clerical and fascist forms, as nationalism of the majority and of the minority, etc. It was a system of ideas, concepts, principles, slogans, an ideology and a policy expressing the interests of the ruling bourgeoisie.

The experience we have gained since 1948 testifies to the fact that national consciousness may exist without *nationalism* — that, in fact, nationalism represents a pathological state of national consciousness. In the process of building up socialism, the national consciousness of the working masses has been supplied with a new content. This was confirmed also by public-opinion surveys carried out especially after 1970.

In the Czechoslovak Socialist Republic, the national question has ceased to exist. There exist, however, national relations. These are being systematically improved. One of the means to this end was the constitution of the *Czechoslovak socialist federation*, as well as the passing of the Constitutional Bill No. 144/68 concerning the position of national minorities in Czechoslovakia.

Úvod

Řízení je atributem společenské činnosti, jejímž základem je dialektika vztahů mezi přírodou, člověkem a společností. Člověk jako *střed* těchto vztahů je *subjektem* řízení a zároveň i jeho objektem, vytvářejícím je a podřizujícím se mu v zájmu dosažení svých cílů. Společenská forma řízení vzniká současně se vznikem práce a člověka. V každém jednotlivém pracovním procesu člověk stanoví *cíl* své práce, vypracovává její *program*, v procesu pracovní činnosti kontroluje a reguluje svou činnost v zájmu dosažení cíle.

Analogicky probíhá tento *cyklus řízení* v celospolečenské oblasti: na základě ekonomických a *politicko-sociálních cílů* je vypracován *plán*, který podléhá společenské kontrole a regulaci. Zákonitosti přírodní a společenské jsou využívány v zájmu dosažení určitých společenských cílů.

Řízení tak plní výrazně *negentropickou funkci* proti entropickým, živelným zákonitostem přírodním.¹ Přitom *nepoznané společenské síly působí stejně entropicky jako síly přírodní* — slepě, násilně, ničivě. *Teprve pochopení jejich povahy umožňuje zvládnout je negentropickou silou řízení* a změnit je z démonických vládů v ochotné služebníky.

Cyklus řízení probíhá vždy v určitém *ekonomickém a sociálním systému*, který je spjat se *systémem přírodním*, z něhož čerpá *prostřednictvím výroby* energetické a materiální prostředky své existence. Produkty společenské výroby se objektivizují *ve spotřebě výrobní jako technické produkty* zpětně ovlivňující mnohonásobením efektů pracovní síly dynamiku společenské rozšířené reprodukce a *ve spotřebě osobní (hmotné a kulturní)*, která je základem

rozšířené reprodukce lidských sil. Ta je zároveň podmíněna všeobecným *životním prostředím*, jehož základními prvky jsou jak prvky ryze přírodní, tak společenské, závislé na rozsahu výroby a spotřeby. Společenské rysy životního prostředí, v němž rozhodujícími elementy jsou charakter práce a charakter využití volného času, určují i určitý *životní způsob lidí*. Zároveň s výrobou probíhá „subjektivizace“ jejich produktů ve formě stoupajících hmotných a kulturních potřeb člověka. Tyto potřeby vyvolané výrobou (hmotnou a kulturní) podněcují rozvoj *zájmů* jednotlivců a společenských skupin, v nichž je obsažen aspekt hodnocení vztahů mezi spotřebními kvalitami a životními potřebami. Aspekt hodnocení má svou určitou, historicky určenou *kritériální funkci*, posuzující stupeň racionality a efektivnosti výrobní a spotřební činnosti. Tak jsou rozvíjející se potřeby individuální a společenské zdrojem *motivací* k další činnosti jednotlivce i společnosti vcelku. Určujícím faktorem rozvoje celé struktury cílů a zdrojů výroby i spotřeby i s ní spjatých zájmů je charakter mocenské, třídní struktury společenského systému, která je opět určena vztahem určitých tříd k výrobě a konkrétně pak k *vlastnictví výrobních prostředků*.

Vlastnictví výrobních prostředků je určujícím pro charakter společenského systému i jeho řízení.

1. Principy kapitalistického řízení

Kapitalistický společenský systém vytváří na základě rychlého rozvoje jemu vlastní manufakturní dělby a kooperace práce rozsáhlý systém řízení dílen a podniků. V souladu s *dvojakým* charakterem kapitalistického výrobního procesu, který je jednak společenským pracovním procesem

¹ „V řízení a komunikaci vždy bojujeme proti tendenci k narůstání entropie“. (Wiener, N.: *The Human Use of Human Beings. Cybernetics and*

Society, Elve and Spottiswoode, London 1959, s. 27–29.)

ke zhotovování určitého výrobku, jednak zhodnocovacím procesem kapitálu, *má i kapitalistické řízení dvojaký charakter.*

Rozdělení výrobního pochodu na jeho elementy umožňuje na základě specializace pracovních funkcí rozšiřující se kooperace podstatně zvýšit její produktivitu a současně se stává stimulem vzniku a rozvoje jak technologie jako vědy, tak vědeckých metod řízení. Na tomto základě kapitál rozvíjí především materiálně technickou stránku výrobních sil a vyvolává nikdy předtím nevidaný progresivní převrat v celé ekonomické struktuře.

Jako specifická funkce kapitálu nabývá současně kapitalistické řízení tyto znaky:

1. Z hlediska společenských motivací jsou společenské *cílové funkce řízení podřízeny zájmům vládnoucích vlastníků výrobních prostředků* — buržoazie, což určuje i všeobecnou *cílovou funkci kapitalistického řízení* — maximalizaci zisku.

2. Z toho vyplývají i specificky kapitalistické kritériální funkce racionality a efektivnosti výroby a řízení. *Základním kritériem efektivnosti se stává maximalizace zisku při minimalizaci mzdy*, přičemž touto měrou, kterou si kapitál vytváří rezervní armádu nezaměstnaných, snaží se maximalizovat nadhodnotu, vytvářející část neplacené práce i za cenu *úplného zničení dělníka*. Pokud se možnosti zisku zmenšují, snaží se kapitál maximalizovat zisk expanzí do jiných zemí, vyvoláváním válek a podobně.

Pojetí racionality řízení výroby je v tom smyslu chápáno jako zabsolutnění rozvoje výroby a ignorance rozvoje člověka, výroba pro člověka se přeměňuje v samoučel — *výrobu pro výrobu.*

3. *Antagonismus mezi prací a kapitálem podmiňuje i despotický charakter kapitalistického řízení.*

Kapitál na základě dělby práce důsledně odděluje jak funkce duševní práce, tak ostatní duchovní potence od dělníka a uzurpuje je v zájmu svých cílů — přinucení k nadpráci a přivlastňování všech produktivních sil.

4. *Kapitalistické řízení přeměňuje dělníka v odlidštěné „kolečko“ průmyslového*

mechanismu výrobních a společenských funkcí kapitálu. Kapitálový vztah, který je panstvím zpředmětnělé práce (kapitálu) nad živou prací, zosobňuje věci a zvěčňuje osoby; dělníci neovládají kapitál, ale jsou jím ovládáni, vykořisťováni předpokládá odcizení a *převrácení pracujícího člověka ze subjektu v objekt řízení.*

5. *Kapitalistický systém řízení vystupuje vůči mase bezprostředních výrobců v odcizené podobě jako síla cizího vlastnictví výrobních prostředků, uzurpovaných duchovních potenci výrobního procesu vědy a všech produktivních sil.* Odcizení je specifickým produktem kapitalistického společenského systému, v němž „zhodnocování světa věcí roste přímo úměrně se znehodnocováním světa lidí“.²

Práce produkuje zboží, v němž se zpředměťňuje, avšak *tento produkt se proti ní staví jako moc nezávislá na výrobcí a zotročující ho.* Vznik i zánik odcizení je *historicky spjat s existencí soukromého vlastnictví*, jež samo je nutným důsledkem odcizení práce, která je neustále reprodukuje, a naopak je jím stále reprodukována. Odcizení pak je základem všeobecné frustrace a narušení mentální rovnováhy člověka.

6. *Kapitalistický systém řízení je svým rozsahem omezen rámcem vlastnictví jednotlivých kapitalistických podniků či monopolů,* které omezuje jejich dispoziční moc na jednotlivé vzájemně si konkurující podniky či monopoly. Řízení jednotlivých výrob je atomizováno a omezeno na tyto výroby, rozdělování a přivlastňování se naopak nemůže dít jinak než v rámci celospolečenském, prostřednictvím trhu, kde princip kooperace ustupuje principu tvrdého a nemilosrdného ničivého konkurenčního boje: „Je to darwinovský boj o individuální existenci, přenesený s umocněnou zběsilostí z přírody do společnosti. . . Rozpor mezi společenskou výrobou a kapitalistickým přivlastňováním se tu pak jeví jako protiklad mezi organizací výroby v jednotlivé továrně a mezi anarchií výroby v celé společnosti.“³ Přes rozsáhlou kritiku ze strany behavioristických teoretiků, přes nejružnější modifikace kapitalistických

² Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy*, Praha, NPL 1961, s. 62.

³ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 19. Praha, NPL 1966, s. 236.

systémů řízení zůstávají jejich základní rysy zachovány. Ideální formou organizace řízení zůstává pro kapitalismus *byrokratický centralismus*, za něhož „plně rozvinutý byrokratický mechanismus vyhlíží ve srovnání s jinými organizacemi přesně tak jako stroj v mechanické výrobě“.⁴ Kritiky jednotlivých stránek kapitalistického systému řízení i různé snahy o jeho zdokonalení zůstanou neúčinné, dokud nebude kapitalismus likvidován jako vývojově nižší společenský systém a nahrazen systémem vyšším — socialismem.⁵

2. Principy socialistického řízení

Základem vzniku socialismu jako první, přechodné fáze komunistické společnosti, je zrušení soukromého a nastolení celospolečenského vlastnictví výrobních prostředků a vznik celospolečenského národohospodářského plánování. Budování socialismu a komunismu je v podstatě uvědomělou, cílevědomou, plánovanou a celospolečensky řízenou společenskou činností.

Ridící činnost se uskutečňuje na základě *celospolečenského systému plánovitého řízení*, který se skládá ze tří vzájemně spjatých součástí.

1. V rámci společenské mikrosféry vzniká *systém vědecké organizace práce a racionalizace*.

Tento systém se zrodil v první socialistické zemi — SSSR, jeho základní principy byly formulovány V. I. Leninem a teoretiky sovětské racionalizační školy „NOT“.⁶

Socialistická racionalizace je jednak *vědeckou, praxeologickou disciplínou*, jejímž cílem je vnášet výsledky celého systému věd o člověku a podmínkách jeho práce do výrobní a řídicí praxe, jednak *velkým lidským hnutím* za neustálé zdokonalování výroby a jejích podmínek ve všech sférách práce fyzické, duševní, vědecké a řídicí.

2. V rámci společenské makrosféry vzniká *systém socialistického celospolečenského plánování*, které je mohutným nástrojem *vědeckého předvídání* objektivních

trendů vývoje společnosti a *subjektivního ovlivňování* jejich rozvoje.

3. V období budování vyspělé socialistické společnosti, kdy vývoj socialistické ekonomiky přechází od převážně extenzivních k *intenzivním faktorům růstu*, vzniká na základě potřeby podstatně zvýšit efektivnost výroby v socialistických zemích *systém hospodářských reform* jako další prvek socialistického systému řízení. Hospodářské reformy soustřeďují pozornost k ekonomickým základům socialistického společenského systému a fungování jeho ekonomického mechanismu.

V socialismu přes obrovský rozvoj výrobních sil není dosud dosaženo *úrovně plného komunismu*, společnost je nucena rozdělovat životní prostředky na základě jejich cenového ohodnocení podle množství, kvality a společenské užitečnosti práce — prostřednictvím trhu. Existence trhu a s ním spjatého působení zákona hodnoty v socialismu podmiňuje i existenci takových kategorií finančního styku, jako je úrok, úvěr, a existenci chozrasčotního hospodaření vůbec.

Trh za socialismu není živelným trhem drobných výrobců zboží ani konkurenčním trhem monopolů. Je trhem, jehož požadavky jsou ovlivňovány plánem. Plánovanému trhu odpovídají plánované ceny, které nenapodobují „svobodný trh“, ale reflektují pohyb zdrojů zachycených plánem. Na základě využití leninského principu *organického spojení materiálních a finančních aspektů plánu*⁷ využívá socialistický systém řízení hodnotových zákonitostí cestou rozvíjení *ekonomických stimulů* (prostřednictvím jednotných systémů odměňování, cenové tvorby a finančního stimulování).

Ekonomické reformy napomáhají vytváření ekonomického mechanismu zabezpečujícího soulad direktivních funkcí centralizovaného plánování s operativně hospodářskou samostatností jednotlivých výrobních článků ekonomiky. Reformy napomáhají též rozvoji *stimulace* jednotlivých vý-

⁴ Weber, M.: *Essays in Sociology*. New York 1964, s. 214.

⁵ Kutta, F.: *The Social Conditions of Solving the Crisis of the System of Organization and Management*. VII. World Congress of Sociology, Varna, September 14th—19th 1970.

⁶ Kutta, F.: *V. I. Lenin i naučnaja organizacija truda*. In: *Mirovaja socialističeskaja sistema, voploščenijsje iděj Lenina*. Moskva, SEV IEMSS, 1970, s. 632—638.

⁷ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 31. Praha, SNPL 1955, s. 517.

robně hospodářských jednotek k neefektivnějšímu plnění národohospodářského plánu.

Socialistické plánování, racionalizace a hospodářská reforma tvoří jediný, komplexní systém socialistického řízení, jehož efektivní působení je podmíněno vytvořením nové, *socialistické struktury systému politických, hospodářských a sociálních institucí*.

Vládnoucí třídou se stává *dělnická třída*, jejíž zájmy jsou totožné se zájmem všech pracujících, a společenský zájem uskutečnění jejího historického úkolu — vybudování socialismu a komunismu — se stává základem cílových funkcí celého společenského systému.

Zároveň hegemon a avantgarda dělnické třídy — *komunistická strana* — se stává hegemonek funkcí institucionálního systému.

Kapitalistický stát jako nástroj diktatury kapitálu proti práci je zničen a je vybudován nový, *socialistický stát*, plnící prostřednictvím svých orgánů, na základě politických směrnic strany své funkce vnitropolitické, zahraničně politické, ekonomické, právní, obranné a výchovné.

Dělnická třída vytváří různé *masové organizace pracujících*, především Revoluční odborové hnutí, Svaz mládeže a různé zájmové organizace, které od počátku existence socialismu spolu s ostatními politickými stranami sdruženými v jednotnou frontu rozvíjejí politickovýchovnou a zájmovou činnost a napomáhají rozvoji účasti pracujících na řízení.

Spolu se vznikem socialismu se od základů mění všechny rysy, principy a funkce řízení.

Především se diametrálně mění *cílové funkce společenského systému a jeho řízení*. Princip maximalizace zisku a z něho vyplývající princip „výroby pro výrobu“ je nahrazen novým principem *uspokojování hmotných a kulturních potřeb celé masy pracujících*.⁸

Neustálé uspokojování rostoucích hmotných a kulturních potřeb pracujících je závislé na *pozdvížení společenské produktivity práce na její vyšší stupeň* proti kapitalismu.⁹

Z toho vyplývá i vznik *nové kritériální funkce racionality a efektivnosti, optimalizace životních a pracovních podmínek člověka jako základu růstu společenské produktivity a efektivnosti práce*.

Optimalizace je zároveň metodickým cílem, *principem i metodou* pronikající veškeré *socialistické plánování spolu s principem komplexnosti a systémovosti přístupu*. Optimalizací všech faktorů růstu je dosahováno *dynamické rovnováhy vyvíjejícího se socialistického systému cestou udržování proporcionality všech jeho součástí*.

Dalším principem socialistického řízení vůbec a plánování zvláště, který vytyčil V. I. Lenin, je *princip priorit a metoda hlavního článku řízení*.¹⁰

Metodu hlavního článku a princip priorit vyvodil Lenin z gnoseologických kořenů dialektického materialismu a teorie poznání, v němž jen poznání podstatných faktů a uchopení podstatných jevů může vést k pravdivému poznání skutečnosti. Podle principu priorit a metody hlavního článku je třeba *hlavní úsilí soustředit na hlavní článek celého obrovského řetězce historických společenských souvislostí a stanovit systém priorit*, jejichž řešením zajistíme rozvoj společenského rozvoje vcelku. Prvním praktickým příkladem použití metody hlavního článku a priorit byla realizace prvního plánu elektrifikace Ruska (GOELRO), v němž rozvoj celého sovětského společenského systému vycházel ze zajištění rozvoje jeho hlavního článku v dané etapě rozvoje — energetické základny velkého strojírenského průmyslu. Všeobecným, základním principem socialistického řízení, který vytyčil V. I. Lenin na základě zkušeností z organizace komunistické strany bolševiků, je princip demokratického centralismu.

⁸ „...nejúplnějším uspokojování hmotných a kulturních potřeb lidí je nejvyšším cílem společenské výroby za socialismu“. (Brežněv, L. I.: *Zpráva o činnosti ÚV KSSS XXIV. sjezdu KSSS*, Praha, Svoboda 1971, s. 45.

⁹ V tom smyslu V. I. Lenin doplnil Marxovu definici komunismu: „Ve srovnání s kapitalistickou

produktivitou práce znamená komunismus vyšší produktivitu práce dobrovolných, sjednocených dělníků, využívajících pokročilé techniky“. (Lenin, V. I.: *Velká iniciativa, Spisy*, sv. 29, Praha, SNPL 1955, s. 68.

¹⁰ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 31, Praha, SNPL 1955, s. 512; sv. 32, s. 139–40, sv. 33, s. 424–5.

Demokratický centralismus je přímým protikladem centralismu byrokratického, který vládne v kapitalistickém řídicím systému.

Princip demokratického centralismu vyžaduje sladění centrálního plánování s decentralizovaným a respektování místních specifických podmínek při systémovém centrálním řízení a rozhodování. Demokratický centralismus zároveň zajišťuje jednotu schůzového demokratismu, široké účasti mas pracujících na řízení a výrobní kázně pracovníků, která je v průmyslovém výrobním systému nezbytná.¹¹

Základní principy socialistického řízení, vytyčené V. I. Leninem se dále rozvinuly v průběhu budování socialismu. Tak např. princip hlavního článku a priorit se rozvinul v teorii optimálního plánování v *princip cílového plánování* (propracování celé soustavy či „stromu cílů“), *princip mnoho-variantnosti* (navrhování a zkoumání řady možných plánovacích variant), *princip postupného plánování* apod.

3. Tvorba a rozvoj sociálního plánování

Pojem sociálního plánování je možno chápat v dvojím slova smyslu:

1. jako určitou *součást* společenského plánování, která se principiálně zaměřuje na sociální stránky objektivní reality společenského vývoje;

2. jako pojem *nadřazený, cílový, zahrnující systémové, proporcionální, optimální postavení všech stránek společenské existence* plánem. Národohospodářské plánování v tomto pojetí vystupuje jako plánování ekonomické základny širšího plánování sociálních procesů.

Protože stránka ekonomická a sociální v objektivní realitě není oddělena, lze tyto „dvě stránky jedné mince“ v metodice plánování oddělovat jen na základě analytické abstrakce jednotlivých prvků společenského systému, jejichž cílové, syntetické spojení může teprve postihnout reálný společenský rozvoj.

Proto v podnikové mikrosféře představuje sociální plánování jen další rozvinutí všeobecné racionalizační teorie a praxe a jakékoli odtrhování sociálního plánování

od plánování technicko-organizační a výrobní stránky by vedlo k ekonomickým ztrátám.

Podobně je tomu v makrosféře, kde vzájemné propojení technických, ekonomických a sociálních stránek vystupuje vždy v bezprostřední podobě.

Proto i dlouhodobé cílové funkce společenského systému lze formulovat jen „jazykem“ ekonomicko-politicko-sociálním.

Dosažení těchto cílů prostřednictvím využití společenských zdrojů vychází v prvních fázích budování socialismu z *priority technicko-organizačních a ekonomických stránek společenského vývoje*.

Tyto priority, z nichž nejvýraznější je *budování těžkého průmyslu a jeho jádra - strojírenství*, jsou diktovány nutností vybudovat co nejdříve materiálně technickou základnu socialismu, a především ty její části, které zajišťují technický rozvoj jako základnu růstu produktivity všech oblastí lidské práce fyzické, duševní a řídicí.

Proto také v této počáteční etapě socialistického rozvoje převládá národohospodářský princip plánování. Cíle národohospodářského plánování se stanoví technicko-ekonomickým „jazykem“ zdrojů, struktura národního hospodářství se buduje na základě výrobně technologických zvláštností produkce energetických, surovinových a technických zdrojů (tj. s rozdělením na výrobní oblasti a odvětví). Základem sestavování plánů jsou oborové a odvětvové projekty výroby produktů (určité procento růstu výroby ve srovnání s dosaženou úrovní), které jsou mezioborově sladovány bilancováním jejich energetických, materiálových a pracovních zdrojů.

Rozvoj sociální stránky společenské existence je zajišťován *nepřímo*, prostřednictvím plánování pracovní síly, pro jejíž rozvoj jsou vytvářeny objektivní podmínky prostřednictvím vědecké, školské, kulturní a sociální politiky.

Takový systém národohospodářského plánování má své plně opodstatnění a účinnost v prvním období převážně extenzivního růstu, kdy nutnost plného uspokojování hmotných potřeb celé masy pracujících vyzdvihuje do popředí rychlý růst

¹¹ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 33. Praha, SNPL 1962, s. 42–50; sv. 36, s. 571.

akumulace prostředků pro rozvíjející se průmysl a rostoucí hmotnou výrobní a osobní spotřebu.

Rozvoj vědeckotechnické revoluce a její spojování s vymoženostmi socialismu vyzdvihuje ve fázi budování vyspělé socialistické společnosti nutnost přechodu k nové, vyšší fázi rozvoje socialistické reprodukce, založené na vyšších principech intenzivního růstu, „vztahujících do hry“ všechny sociálně ekonomické faktory růstu.¹² To podmiňuje i nutnost postupného přechodu ke komplexnímu, systémovému dlouhodobému, optimálnímu plánování sociálních procesů v jejich celospolečenském kontextu.¹³ Rostoucí úloha intenzivních faktorů růstu, jejichž všeobecným základem je rozvoj vědy a techniky, vyzdvihuje – spolu s nutností postihnout plánem všechny stránky společenské existence – prvořadý význam plánování a řízení společenského inovačního procesu. Tento proces je v období vědeckotechnické revoluce charakterizován trojjediným cyklem inovací:

1. cyklem věda (základní-aplikovaný výzkum) – technika – výroba, který představuje „materializaci poznání“ v nové technice;

2. cyklem věda jako souhrn poznatků – systém výchovy, vzdělání a kvalifikace pracujících, který představuje realizaci vědění jako mohutné intelektuální síly, přeměňující se v rukou dělnické třídy a všech pracujících v mohutnou materiální sílu;

3. cyklem věda – systém řízení – efektivní využití všech zdrojů společenského růstu.

Trojjediný společenský inovační cyklus se promítá v období vědeckotechnické revoluce do systému plánování a řízení společenských procesů a stimuluje nové požadavky na jeho zdokonalení.

Jelikož doba realizace velkých vědeckých objevů dosahuje v průměru délky produktivního věku jednoho lidského pokolení (20–30 let), dostává se do popředí nutnost

systémového, komplexního postižení plánovaných parametrů v jejich dlouhodobém výhledu.

Plánování zdrojů musí vycházet ze systémového propracování společenských sociálních cílů v jejich vzájemných technických, ekonomických, kulturních a politicko-výchovných vazbách.

Tou měrou, kterou se všestranný rozvoj člověka stává hlavním faktorem veškerého společenského rozvoje, roste úloha plánování a řízení všech podmínek jeho všestranného rozvoje, a to:

a) rozvoje národního hospodářství jako ekonomického základu společenského rozvoje,

b) rozvoje vědy a techniky jako „materializovaného poznání“.

c) kulturně politického a zdravotního rozvoje jako základu kulturně technického a kvalifikačního rozvoje.

d) rozvoje životního prostředí jako všeobecného základu rozvoje lidských sil.

e) proporcionálního rozvoje hmotné a kulturní stránky spotřeby, souhrnné ústící v rozvoj socialistického životního způsobu.

Spojení vědeckotechnické revoluce s vymoženostmi socialismu přibližuje společenské dostižení „uzlového bodu“, na němž „... s tím, jak se rozvíjí velký průmysl, nezávisí již vytváření skutečného bohatství tolik na pracovní době a množství vynaložené práce, jako na síle činitelů, kteří se za pracovní doby uvádějí do pohybu – jejichž powerfull effectiveness (mohutná účinnost) sama není nijak úměrná bezprostřední pracovní době, kterou stojí jejich výroba, ale závisí na celkovém stavu vědy a na pokroku technologie, čili na použití této vědy ve výrobě“.¹⁴

V souvislosti s přibližováním socialistické společnosti k tomuto „uzlovému bodu“ cestou mohutného rozvoje výrobních sil a produktivity práce zdokonalují se i globální ukazatele a prostředky řízení.

V prvních obdobích budování socialismu převládá ukazatel produktivity živé práce

¹² Kutta, F. – Toms, M. – Hájek, M.: *Ekstenzivní i intenzivní rost socialistické ekonomiky a metody jeho izměření*. Moskva, Institut ekonomiky AN SSSR i Ekonomičeskij institut CAN. 1972.

¹³ „... s rozvojem vědeckotechnické revoluce se stává stále zřejmější nezbytnost systémového, komplexního pojetí a řešení rozvoje společnosti vcelku... národohospodářské plánování tu vystupuje

jako organická část sociálního plánování v širokém smyslu, jako projektování jeho ekonomické základy“. (Fedorenko, N. P.: *K voprosam o postrojenii sistemy optimalnogo perspektivnogo planirovanija narodnogo chozajstva*, Věstník AN SSSR 5/1971, s. 67).

¹⁴ Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin 1956, s. 592.

(v mikrosféře množství produkce na 1 dělníka, v makrosféře národní produkt na 1 pracovníka). V dalším období přechodu k intenzivnímu růstu se ukazuje, že tento ukazatel může růst za současného snižování efektivnosti v důsledku zvyšování výrobní spotřeby. Proto se v ekonomické oblasti dostává do popředí nutnost konstrukce agregovaných ukazatelů efektivnosti spjatých se sledováním spotřeby jak živé, tak minulé, zhmotnělé práce.¹⁵

Zároveň však řada ukazatelů konstruovaných na základě hodnotových ekonomických kategorií používaných na nižším stupni vývoje socialismu začíná v nižších člancích řízení ztrácet svou vypovídací schopnost z hlediska celospolečenské efektivnosti.

Tak např. kategorie zisku se v podniku dostává do rozporu s rostoucími náklady na antidevastační opatření, zlepšování pracovních podmínek a různých „investic do člověka“, které se jeví jako „ztráta“ ekonomického zisku.

Do systému plánování se tak vnucuje nový pojem *sociální efektivnosti*, který charakterizuje efektivnost v jejím celospolečenském sociálně ekonomickém vyjádření.

Systém socialistického plánování se v období vědeckotechnické revoluce obohacuje o další mohutné nástroje dosahování ekonomické rovnováhy a proporcionality.

Po vzniku národohospodářského plánování ve dvacátých letech v SSSR se na Západě rozvinula velká diskuse vyvolaná apologetickými zájmy Missesovými, věnovaná podmínkám dosažení ekonomické rovnováhy v socialismu.¹⁶

Pareto a Barone v této diskusi ukázali na možnost vyjádřit podmínky ekonomické rovnováhy v socialistickém národním hospodářství systémem simultánních rovnic. Hayek a Robbins vystoupili proti tomuto názoru asi v tomto smyslu: jelikož řešení obrovského množství simultánních rovnic obrazyjících souhrn jevů objektivní reality je prakticky neřešitelným výpočetním problémem, zůstává i problém ekonomického kalkulu v socialismu neřešitelným.

Oscar Lange v argumentaci proti nim tehdy navrhoval *zavést do socialistického hospodářství tržní mechanismus* tak, aby na základě arbitrárního stanovení cen podle nabídky a poptávky bylo možno řešit ony simultánní rovnice cestou empirického procesu pokusů a omylů. Těsně před svou smrtí Oscar Lange napsal: „Kdybych dnes znovu zamýšlel napsat tehdejší svůj článek, můj úkol by byl značně snazší. Moje odpověď Hayekovi a Robbinsovi by zněla: Zaprogramujme systém simultánních rovnic do elektronického počítače a dostaneme odpověď v necelé vteřině. *Tržní proces se svou těžkopádnou metodou pokusů a omylů je zastaralým. Může být chápán jako kalkulační zařízení předelektronického věku.*“ (Podtrženo F. K.)¹⁷

Vědeckotechnická revoluce ve spojení s vymoženostmi socialismu vytváří nové možnosti postižení reálných společenských jevů cestou *automatizace a kybernetizace informační soustavy*, sběru a zpracování informací, což je nezbytným základem podstatného zdokonalení celého systému socialistického řízení.

Zároveň tou měrou, jak se rozšiřují negentropické funkce socialistické soustavy řízení proti entropickým tendencím tržního mechanismu, jsou zpočátku zákonitosti působení zákona hodnoty využívány metodou ekonomické stimulace a později, v procesu postupného „odeznívání“ těchto zákonitostí, si musí socialistické řízení vytvářet nové, vyšší sociální ukazatele a stimuly.

Konstrukce agregovaných sociálních ukazatelů bude odrážet interakci různých stránek společenské existence. Čím více se budou hodnoty jednotlivých ukazatelů přibližovat technicko-organizační a ekonomické stránce společenské existence, tím „snadnější“ bude jejich exaktní vyjádření formou matematické formalizace, jejímž základem je objektivní existence všeobecných formalizačních ekvivalentů (např. ve sféře sociálních zdrojů ukazatelé struktury příjmů a úspor). Avšak velká část *sociálních ukazatelů bude matematicky neformalizovatelná* (např. celá sféra ukazatelů

¹⁵ Gatovskij, L. M. — Kutta, F. — Maier, H. a kol.: *Ekonomické otázky vědeckotechnického rozvoje*. Výzkumná publikace EÚ CSAV, Praha — Moskva — Berlin 1973.

¹⁶ Misses, L.: *Die Wirtschaftsführung im sozia-*

listischen Gemeinwesen. Berlin, Archiv für Sozialwissenschaften 1920.

¹⁷ Lange, O.: *O socializme i gospodarce socialistycznej*. Warszawa, PWN 1966.

motivací) vzhledem k *neexistenci objektivních všeobecných ekvivalentů a mnoho-
rozměrnosti jejich charakteristik.*

Jestliže vůbec všechny systémy centralizovaného plánování jsou založeny na kombinaci algoritmického a heuristického zpracování, pak pro sociální ukazatele se prosazují především principy heuristického zpracování praxeologickými a sociologickými metodami (přímé dotazy, expertízní metody, psychologické testy atd.). Konstrukce sociálních ukazatelů musí vycházet z *rozboru sociální struktury*, v níž informační systém sociálních ukazatelů musí postihovat její podstatné, relevantní **společenské** souvislosti, aniž by ovšem ignoroval její podstatné stránky. Tak např. *nerespektování třídní podstaty sociální struktury, v níž životní způsob vládnoucí dělnické třídy je rozhodujícím faktorem vývoje*, vede přes nejrozsáhlejší matematicko-kybernetické zpracování k mrtvým a falešným stratifikačním schématům, vyzdvihujícím na přední místo tu „vzdělání“, tu „kulturu“, tu „motivaci“, nepostihujícím však reálné společenské souvislosti.

Pokusme se nastínit obecné rysy sociálního makroplánování tak, jak se rýsují v současné teorii sociálního řízení. Vyjděme přitom z principů teorie optimálního plánování.¹⁸

Vzhledem k systémové povaze problematiky přechází systém plánování k *cílovému principu*, v němž plánované *parametry středně a krátkodobých plánů se podřizují dlouhodobým cílovým funkcím socialistického společenského systému*. Z hlediska délky časového horizontu se plány dělí na:

1. *Dlouhodobé prognózy*, které zahrnují alternativy vědeckotechnických, ekonomických a sociálně politických forem společenského rozvoje v rozsahu přibližně 20–30 let (časový horizont potřebný pro realizaci velkých vědeckých objevů a délka produktivní práce jednoho lidského pokolení).

2. *Generální perspektivy* socialistického rozvoje (systém generálních programů a perspektivní plán), které vymezují cíle a

zdroje budování rozvinuté socialistické společnosti v rozsahu přibližně 15 let.

3. *Střednědobé pětileté plány*, vymezující konkrétní sociálně ekonomický rozvoj většinou na 5 let (doba obratu souhrnného společenského produktu).

4. *Krátkodobé roční plány*, které konkretizují vztahy mezi cíli a zdroji střednědobých plánů v období jejich bezprostřední realizace.

Cílové funkce se formulují již v prvním, prognostickém, cílovém stadiu plánování. Na všech ostatních stupních tvorby plánu se konkretizují podle faktických změn podmínek společenského systému.

Prognózy musí cílově zahrnout všechny stránky společenského systému a respektovat tyto výchozí společenské faktory:

1. Existenci třídního boje mezi silami socialismu a kapitalismu a ekonomické soutěžení dvou protikladných společenských systémů třídně rozděleného světa. Tento faktor má zásadní vliv na strategii a taktiku budování socialistické společnosti, která musí v průběhu uskutečňování technické, ekonomické, kulturní a sociální politiky uvažovat řadu z toho vyplývajících vnějších faktorů (faktor válečného nebezpečí, nutnost vzájemné internacionální pomoci mezi zeměmi socialistické soustavy i pomoci zemím bojujícím proti imperialismu atp.).

2. *Nutnost postupující integrace* a mezinárodní dělby práce celé socialistické světové soustavy.

3. *Rozvoj vědeckotechnické revoluce* a proces jejího spojování s přednostmi socialismu.¹⁹

Na rozdíl od jednorozměrové ziskové cílové funkce kapitalismu jsou cílové funkce socialismu *mnohorozměrné* a tvoří celý cílový systém či „strom cílů“ rozvoje socialistické soustavy.

Vzhledem k neurčitosti dat narůstající s prodlužováním časového horizontu plánování je třeba při stanovení cílových funkcí na všech úrovních plánu volit *princip po-*

¹⁸ Fedorenko, N. P.: *Sověršenstvovat systém socialistického plánování*. Moskva 1971, Ekonomika i matematičeskije metody, s. 483–517.

¹⁹ Kutta, F.: *Problemy socialnoj i ekonomičeskoj prognostiki*. In: *Obščije principy upravlenija so-*

cialističeskoj ekonomiki i osobennosti ich primeněnija v otdělných stranach. (Materiály mezinárodního symposia ekonomů členských zemí RVHP, část III. Moskva. AN SSSR, 1972, s. 76–98.)

stupného plánování, na jehož základě je systém cílů upřesňován a sladován při „rozpisu“ cílových funkcí krátkodobého a střednědobého plánu vzhledem k plánům delšího časového horizontu a naopak. To platí samozřejmě obecně i ve vztahu cíl-prostředek, reprezentovaném v plánovací praxi celým systémem zdrojů pro uskutečnění cílů.

Nejobecnější cílová funkce *všestranného uspokojování hmotných a kulturních potřeb pracujících* se konkretizuje v parametrech *rozvoje socialistického životního způsobu jako komplexu společenských potřeb, způsobu jejich utváření a uspokojování*, který je pro sociální plánování *integrovanou cílovou funkcí*. Základem rozvoje socialistického životního způsobu je *rozvoj životní úrovně jako stupně uspokojování hmotných a nehmotných potřeb*. Sociální stránka plánování tak v rozšířené reprodukci společenských sil zdůrazňuje *moment proporcionality spotřeby*, která je zároveň prostřednictvím systému společenských motivací mohutným stimulem rozvoje.

Jestliže kapitalismus v tom smyslu plodí disproporcionalitu spotřeby různých skupin sociální struktury a zvláště pak obecnou disproporci mezi narůstáním hmotné spotřeby nad hranici přirozených potřeb člověka a stagnující spotřebou kulturní, pak jedním z hlavních cílů socialistického sociálního plánování je čelit této entropické tendenci k „masové konzumní společnosti“ a uvědoměle řídit proporcionální rozvoj všech stránek životní úrovně.

Prvním komponentem a všeobecným prostorem rozvoje socialistického životního způsobu je rozvoj *vnitřních proporcí životního časového fondu*, v němž určitá část představuje předem *pasivní stránku* prosté reprodukce lidských sil (čas spánku), zbytek se dělí na *pracovní čas a volný čas*.

V *pracovním čase* uskutečňuje člověk základní podmínku své společenské existence — výrobu hmotného a kulturního bohatství, svou práci prostřednictvím tech-

niky jako „zpředmětněného vědění“ využívá a mění přírodu, a tím i sebe sama. Výrobní proces je zároveň *školou společenské kázně* a tou měrou, kterou na poli své kvalifikace člověk absorbuje společenské vědění, stává se pro něho tento výrobní proces polem fyzickokulturní, praxeologické činnosti, experimentálním a tvůrčím způsobem se rozvíjející vědou. V pracovním čase se zároveň realizuje *výrobní spotřeba*.

Volný čas, který K. Marx příznačně nazývá „disposable time“, je svou přirozenou podstatou prostorem pro rozšířenou reprodukci fyzických a intelektuálních sil člověka. Ve volném čase dochází k realizaci osobní spotřeby a uskutečňuje se v něm estetická, vědecká a jiná výchova jedinců i odpočinkový proces odstraňování únavy z výdaje pracovní síly. Rozvoj všech třídních společností se uskutečňoval na základě „krádeže cizí pracovní síly“ (K. Marx), a tak i skvělý duchovní a estetický rozvoj antiky a velké renesance byl založen na uzurpací duchovních stránek výrobního procesu a „disposable time“ pro úzkou vrstvu vládnoucích na úkor porobených. Mezi pracovním a volným časem existuje přímá zpětná vazba, neboť lidské vědění, absorbované a rozvinuté ve volném čase, se ve společenském inovačním cyklu materializuje jednak ve výrobních prostředcích, jednak v kulturně technické a kvalifikační úrovni pracujících a realizace těchto vazeb se děje v interakci pracovního a volného času.

Rozsáhlá buržoazní sociologická publicistika o volném čase, která od sebe odděluje pracovní a volný čas a staví je proti sobě, jen obráží *imanentní rozpor kapitalismu, rozpor mezi volným časem a nadbytečnou pracovní dobou* produkující nadhodnotu přivlastňovanou příživnickými vrstvami buržoazie.²⁰ Socialismus spolu s realizací „práce pro sebe“ odstraňuje tyto antagonismy a poprvé v historii vytváří prostor *pro rozšířenou reprodukci společenského bohatství i lidských sil všech členů společnosti*.

²⁰ „... volný čas existuje v protikladu k nadbytečné (podtrženo F. K.) pracovní době a díky tomuto protikladu, čili všechen čas jedince se fluxuje jako pracovní doba a jedinec je tak degradován na pouhého dělníka, podřazen práci. Velmi doko-

nalé stroje nutí proto dělníka pracovat nyní déle, než pracuje dříve.“ (Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin 1956, s. 596).

Rozvoj proporcí mezi pracovním a volným časem je přímo závislý na principech ekonomie času, růstu společenské produktivity práce a efektivnosti výroby. V procesu materializace vědeckých poznatků závislých na kulturně technické a kvalifikační úrovni člověka se snižují jednotlivé elementy výrobní spotřeby (energie, suroviny, technika).

Tim se na jedné straně snižuje pracovní doba nutná k jejich produkci, na druhé straně se rozšiřuje volný čas a prostor pro rozšířenou reprodukci lidských sil, která zpětně reprodukuje tento proces tvorby společenského bohatství (hmotného i kulturního) na stále vyšších úrovních.²¹ Tak se postupně volný čas stává měřítkem společenského bohatství.²²

Stanovení optimální proporce mezi pracovním a volným časem na základě všestranné, komplexní analýzy společenského rozvoje je základním úkolem „cílového stadia“ sociálního plánování. Správné určení této proporce je i modifikujícím faktorem veškerého ekonomického a sociálního rozvoje.

Druhým komponentem a všeobecnou podmínkou rozvoje socialistického životního způsobu je *rozvoj životního prostředí*, který je kromě rozvoje všech odvětví výroby základní podmínkou rozvoje člověka. Charakteristickým rysem kapitalistického společenského systému je dravá exploatace životního prostředí ve všech jeho částech. Socialismus spolu s materiálně technickou základnou přebírá všechny katastrofické důsledky této exploatace – nevyhovující podmínky *pracovního prostředí* a všeobecné znečištění hlavních složek *přírodního prostředí* (voda, půda, vzduch). Navíc sám rozvoj velkého průmyslu v období extenzivního růstu vede k dalšímu znečišťování prostředí a využívání přírodních zdrojů těžbou. Koncentrace devastací ve velkých městech vede k „útku“ obyvatelstva do přírody. Živelnost realizace rekreačních aktivit a vznik „rekreačních měst“ dále devastuje přírodu. Proto *přechod od prosté exploatace přírodního pro-*

středí k jeho ochraně a tvorbě je další cílovou funkcí sociálního plánování.

Základem zdokonalování pracovního prostředí je *systém socialistické komplexní racionalizace, která uvědoměle vytváří optimální pracovní podmínky rozvoje člověka.*

Zdokonalování *přírodního prostředí* je založeno na celém systému opatření spjatých s celkovou vývojovou koncepcí samého hlavního zdroje devastací – výroby a dopravy. Tak např. těžiště řešení problematiky čistoty ovzduší je ve změně palivové a energetické základny národního hospodářství. Řešení problému narůstání hluku závisí na progresivních změnách v samé projektové přípravné investici a vývoji strojirenských výrobků. Odstranění devastace půdy závisí na postupné rekultivaci devastovaných ploch, na řešení problému průmyslových odpadů cestou jejich komplexního využití kombinovanými formami výroby.

Odstranění možnosti dalších devastací je závislé na *proniknutí sociálního plánování do oblastí využívání volného času* a zvláště na plánovitěm vytváření podmínek pro rekreační aktivity (zakládání chráněných přírodních oblastí, společenská výstavba rekreačních oblastí, přechod od individuální k hromadné dopravě apod.). Sociální plánování musí brát v úvahu komplexní systém činností spjatých s vytvářením životního prostředí, jako je zřizování státních rezervací, výstavba měst, budování parků atd.

Další komponenty životního způsobu lze členit podle jednotlivých stránek společenské existence, daných rozvojem výrobních sil, výrobních vztahů a nadstavbových prvků. V systému výrobních sil vychází sociální plánování z rozvoje jejich lidské stránky jako systému prvků demografických, změn ve struktuře práce a obecně pak *změn v obsahu a charakteru práce.*

Konstrukce cílových funkcí se tu zakládá na komplexním rozboru vývojových tendencí

1. v natalitě obyvatelstva,
2. v kvalitativních změnách makrostruk-

²¹ Kutta, F.: *Rezervy rosta proizvoditelnosti truda*. Moskva, Izdatelstvo inostranno literatury 1962.

²² „Vskutku bohatý je národ, pracuje-li se místo dvanácti hodin šest. *Wealth (bohatství)* není velení doby nadpráce, nýbrž *disposable time* (volný čas)

pro každého jedince a celou společnost mimo čas vynaložený v bezprostřední výrobě“ (Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1956, s. 594).

tury práce (mezisektorové, meziodvětvové přesuny pracovní síly).

3. v kvalitativních změnách mikrostruktury práce (rozvoj vzdělání, kvalifikační a profesionální struktury).

Tyto změny jsou na jedné straně spjaty se změnami v ostatních, materiálně technických stránkách výrobních sil.²³ Na druhé straně je rozvoj kvalitativních stránek těchto změn spjat s rozvojem všech komponent životního způsobu v oblasti výrobních vztahů a nadstavby, které jsou určující pro charakter práce.

Tvorba cílových funkcí v oblasti výrobních a mezilidských vztahů vychází z komplexního rozboru a postižení tendencí *vývoje sociální struktury*. Vazba mezi sociální strukturou a výrobními silami je dána společnými východisky rozboru demografického vývoje obyvatelstva a struktury pracovní síly.

Rozbor základních komponent a podmínek rozvoje socialistické sociální struktury zahrnuje:

1. změny v dělbě práce a vyrovnávání rozdílů mezi prací fyzickou a duševní,
2. sblížování dvou forem socialistického vlastnictví a vyrovnávání životních podmínek mezi městem a vesnicí,
3. změny v třídní struktuře společnosti, sblížování tříd a vrstev sociální struktury – vyrovnávání rozdílů mezi nimi.

Na tomto základě se rozvíjí socialistická *humanizace mezilidských vztahů*, jejímiž rysy jsou:

1. formování kvalitativně vyšší soustavy etických hodnot, norem morálky a spoluzítí;
2. rozvoj účasti pracujících na výrobním a společenském řízení, růst společenské angažovanosti a socialistického kolektivismu, zvyšování souladu mezi individuálními a společenskými zájmy;
3. pronikání systému socialistických morálních hodnot do všech oblastí a komodit společenského života a sociální struktury (rodina, národnostní skupiny, pracovní kolektivy, zájmové skupiny atd.).

V souvislosti s rozbohem rozvoje socialistických mezilidských vztahů je třeba

provádět i podrobný rozbor negativních stránek vztahů daných existencí a postupným potlačováním buržoazních a maloburžoazních přežitků a protisocialistických projevů.

Z nadstavbových prvků socialistické společnosti je třeba analyzovat především:

1. *vývoj politických prvků*, které jsou zároveň součástí cílových funkcí i systému zdrojů sociálního plánování; jedná se o rozvoj avantgardy dělnické třídy – komunistické strany, socialistických rysů hospodářské, vědeckotechnické, kulturní a sociální politiky a s ním spjatý rozvoj funkcí socialistického státu, rozvoj světónázorového uvědomění a politických znalostí všech členů společnosti;

2. *vývoj kulturních prvků* a jejich všeobecných základů – kultury fyzické (rozvoj sportu), kultury estetické (rozvoj umění), rozvoj celého systému socialistické výchovy;

3. *vývoj prvků soustavy socialistického práva*, právních norem a sankcí a jejich sepětí se systémem socialistické výchovy a funkcemi socialistického státu.

Důležitou složkou konstrukce cílových funkcí a zároveň prostředků a zdrojů sociálního plánování je *rozvoj společenských motivací a stimulů*. Vznik a rozvoj motivací (individuálních i společenských) je určen rozvojem všech stránek společenské existence. Ze systému motivací pak vyplývá možnost konstrukce ekonomických a morálních stimulů společenského růstu. Systém ekonomických a morálních stimulů se mění v závislosti na *rozvoji struktury spotřeby* (hmotné a kulturní) a naopak, prostřednictvím těchto stimulů je možno uvědoměle regulovat rozvoj pracovního úsilí, vzdělání a kvalifikace pracujících i rozvoj struktury spotřeby samé.

Základem konstrukce a vývoje *ekonomických stimulů* je *racionalizace mzdových a platových soustav*, přičemž progresivně odstupňovaný jednotný systém odměňování, založený na socialistických principech odměny podle množství, kvality a společenské užitečnosti práce, umožňuje podněcovat pracující k zvyšování kvalifikace (základní mzda), zdokonalování kvality vý-

²³ Kutta, F.: *The Influence of Technical Development or Change in Work Functions and the Main*

Tendencies of Change in Personnel Structure. Praha, Academia 1966.

roby (prémiový systém) a celkovému zvyšování produktivity práce (systém normování výkonu a tvorby mezd prostřednictvím mzdové politiky).

Mohutným ekonomickým stimulem, který hraje jak úlohu evidence, tak úlohu stimulatoru vývoje struktury spotřeby, je *cenový systém*.

Celkový trend vývoje socialistické spotřeby směřuje v oblasti výrobní spotřeby k jejímu neustálému snižování na jednotku produkce, v oblasti osobní spotřeby pak od uspokojování základních krátkodobých potřeb (strava, oděv, obuv atd.) k dlouhodobým a stále náročnějším potřebám (kultura bydlení, mechanizace domácnosti, automobil — druhé bydlení (rekreace), uspokojování kulturních, duchovních a sociálních potřeb atd.), přičemž dochází ke „kumulaci potřeb“, a tím ke stálému rozšiřování spotřeby. Jestliže sama hmotná výroba má tendenci plodit hmotnou spotřebu, pak funkcí ekonomických a morálních stimulů je sladovat zájmy jednotlivců a všech nižších výrobních článků se zájmy celospolečenskými, regulovat optimální proporce uvnitř spotřeby hmotné a stimulovat potřeby vyšší (kulturní a sociální). *Vytváření hmotných a morálních stimulů, objektivních kritérií jejich konstrukce a způsobů jejich využití je důležitou stránkou sociálního plánování a řízení.*

Z uvedeného neúplného a dosud nedostatečně klasifikovaného přehledu je zřejmé, že v sociálním plánování máme co činit s dialektikou vztahů mezi cíli a zdroji sociálního rozvoje. Postižení této dialektiky ohromného množství proměnných, neekvivalentních společenských veličin je možné jedině na základě „postupné aproximace“ výsledků bádání celého systému celospolečenských disciplín. *Proto je vytvoření komplexního systému optimálního sociálního plánování a řízení a jeho praktické komplexní použití otázkou budoucnosti.*

Obrovská efektivnost takového systému, který je uskutečnitelný jedině v socialistické a komunistické společnosti, zařadí tento systém mezi největší vědecké objevy historie.

Vytvoření kompletního systému optimálního sociálního plánování a řízení se stává cílovou funkcí především společenskovědní fronty, přičemž dílčí výsledky vědeckého

bádání v této oblasti jsou postupně zaváděny do plánovací a řídicí praxe ještě před dovršením prací na komplexním systému optimálního plánování sociálních procesů.

To určuje i strategii a taktiku zavádění principů optimálního sociálního plánování do praxe.

Především je nutno široce rozvíjet *konstrukci cílových funkcí tohoto systému na základě rozvoje sociální prognostiky*, jejímž cílem je *vypracování vědecky zdůvodněných modelů socialistického životního způsobu v dlouhodobé perspektivě*.

Aby sama prognóza byla reálným (i když velmi obecným) obrazem budoucnosti, musí *konstrukce budoucích vývojových trendů vycházet z analýzy a logického rozvinutí jednotlivých perspektivních prvků budoucnosti vykrystalizovaných v současné praxi či verifikovaném vědeckém poznání.*

Na základě této prognózy je možno přistoupit k hledání „přístupových cest“ k její postupné realizaci formou *konstrukce systému generálních programů*.

Generální program — na rozdíl od prognózy je zaměřen na kratší, konkrétněji postižitelné období — *propracovává dialektiku cílů a zdrojů v určité podstatné, klíčové části (subsystému) celkového společenského systému.*

Snaha po komplexním postižení vnitřních i vnějších společenských vazeb těchto programů vede ke konstrukci *síť celospolečenských vazeb*, na jejichž základě je možno vytvořit *perspektivní plány sociálně ekonomického rozvoje.*

Vytváření systému optimálního sociálního plánování je tedy samo společenským procesem se svou vlastní cílovou funkcí, je důležitým „generálním programem“, jehož plnění je závislé na:

1. postupujícím spojování výsledků vědeckotechnické revoluce v systému člověk-věda-technika,
2. zdokonalování technické a informační základny plánování (kybernetizace informačního systému),
3. zdokonalování systému člověk-práctechnika.

Technický rozvoj sám (tzv. „automatizace řízení“) může jen znásobit intelektuální lidské síly. Proto tzv. „automatizace

плánování a řízení“ je jen jednou stránkou realizace budoucího systému sociálního plánování, druhou její stránkou je *intelektuální rozvoj člověka*, který na všech stupních plánování a řízení bude hlavním a rozhodujícím faktorem tvorby plánu a jeho realizace, tvůrčím faktorem rozhodování v celé výrobní a řídicí sféře.

Резюме

Кутта Ф.: Принципы системы управления социальными процессами

Управление является атрибутом общественной деятельности, основой которой является диалектика общественных отношений между природой — человеком — обществом. Оно выполняет негеггеловскую функцию против стихийных закономерностей природы.

Цикл управления является нераздельной частью трудового и производственного цикла, расширенного общественного воспроизводства, происходящего во вполне определенной экономической и социальной системе, которая придает управлению определенное содержание и определенный характер, зависящий прежде всего от характера экономической общественной системы.

Поэтому и принципы управления различны в капиталистической и социалистической системах.

Принципы капиталистического управления определяются его целевой функцией — **достижением максимальной прибыли** в условиях двойного характера производственного процесса. Это обуславливает и специфически капиталистическую **критерийную функцию эффективности**. Производство для человека превращается в самоцель производства для производства. Антагонизм между трудом и капиталом обуславливает также **деспотический и отчужденный** трудящемуся человеку характер управления, и превращение человека из субъекта в объект манипуляции. Частная форма собственности является основной возникновения и углубления отчуждения и также причиной ограниченной распорядительной власти собственности над отдельными, взаимно конкурирующими предприятиями или монополиями. Результатом является углубляющееся противоречие между развитием планового управления внутри предприятий и рыночной стихийностью в пределах целого общества. Несмотря на обширную библиографическую критику, идеальной формой капиталистической организации и управления остается еще Макс Вебером правильно распознанный бюрократический централизм, приходящий во все более острое столкновение с потребностями общественного развития. Этот конфликт переходит в глубокий кризис капиталистического управления, который можно будет решить только путем устранения всей

капиталистической системы и замены ее новой, социалистической.

Принципы социалистического управления основываются на целевой функции **удовлетворения материальных и культурных потребностей** трудящихся, которые являются создателями общественного богатства на основе общественной собственности на средства производства.

Построение социализма и коммунизма является сознательной, целенаправленной и планомерно управляемой общественной деятельностью, опирающейся на большую трудовую и общественную инициативу всей массы трудящихся.

Социализм создает для себя целую систему планового управления, состоящую из этих подсистем:

1) **система единого всеобщественного планирования** как мощное орудие научного предвидения и реализации будущих целей;

2) **система социалистической организации труда и рационализация**, которая, с одной стороны, является научной дисциплиной, применяющей в управленческую практику результаты ряда научных дисциплин, с другой стороны, является большим народным движением социалистического соревнования;

3) **система народнохозяйственных реформ**, сосредоточивающая внимание на экономических основах социализма и работе его экономического механизма.

Эта «трехъядерная» система подвергается новой критерийной функции эффективности — **оптимизации жизненных и трудовых условий человека** как условия роста общественной производительности и эффективности труда. Оптимизация является основой развития пропорциональности. Основные принципы социалистического управления исходят из ленинских принципов приоритетов и метода главного звена, из принципа отношения между коллективным трудовым усилием и индивидуальной ответственностью руководителей, из принципа демократического централизма, пронизывающего все плановое управление при социализме, объединяющего директивность центрального плана с широкой инициативой всех управляемых общественных звеньев.

Нераздельной частью социалистической системы планового управления является **социальное планирование**, включающее системное, пропорциональное отражение всех сторон общественного существования.

На первых фазах социалистического развития преобладает **народнохозяйственный принцип** планирования основ социализма, связанный с воздействием на развитие социальной стороны при посредстве социальной политики.

В высшей фазе строительства развитого социалистического общества, связанной с соединением результатов научно-технической революции и достижениями социализма, приобретает первостепенное значение комплексное отражение управляющим процессом всего общественного инновационного цикла. Дело идет

о взаимно связанном планировании и управлении:

а) народного хозяйства как экономической основы общества;

б) науки и техники как «материализованного познания»;

в) культурно-политического, квалификационного и здоровья сохраняющего развития трудящихся;

г) развития жизненной среды;

д) пропорционального развития материальной и культурной стороны потребления. Таким образом, целевой функцией планирования социальных процессов становится общее развитие социалистического образа жизни. Вся система управления пронизывается принципом долгосрочной целенаправленности, выраженный дополнением и развитием системы планирования в систему долгосрочных прогнозов, генеральных программ и долгосрочных планов, на которые опираются средние- и краткосрочные планы.

Управление постепенно обогащается системой социальных показателей, при создании которых находят себе применение новые принципы их эвристической обработки при помощи прагматических и социологических методов.

Развитие социалистического образа жизни можно планировать и им можно управлять путем воздействия на развитие его компонентов, к которым относятся:

1) развитие пропорции рабочего и свободного времени на основе принципов экономии времени;

2) развитие жизненной среды и обеспечение оптимальных условий всестороннего развития человека в рабочее и свободное время;

3) развитие социальной структуры, включающее изменения в разделении труда и изменении в содержании и характере труда, сближение форм социалистической собственности, изменения в классовой структуре и выравнивание различий между классами и слоями социальной структуры;

4) развитие надстроечных элементов общества, к которым относится развитие политической сознательности, физической и духовной культуры на основе развития социалистической системы воспитания и развитие социалистического права;

5) развитие и формирование общественных мотиваций и стимулов как экономических (система зарплат и цен), так и моральных, способствующих развитию как трудовой инициативы, так созданию социалистического общественного климата взаимной помощи и всеобщественной материальной и культурно-политической кооперации.

Формирование и развитие системы планирования и управления социальными процессами само по себе является общественным процессом, одной из кардинальных генеральных программ общественного развития, выполнение

которой зависит от комплексного развития познания в рамках всего общественнонаучного фронта.

Summary

Kutta F.: Principles of the System of Management of Social Processes

Management is an attribute of social activity based on the dialectics of relations among nature, man and society. It fulfills a negentropic function as against the elemental laws of nature.

The cycle of management is an integral part of the working production cycle, of expanded social reproduction taking place in a quite specific economic and social system; this impresses upon management a specific content and character depending primarily upon the character of the economic social aspect.

This is also why the principles of management are different in the capitalist and in the socialist system.

The principles of capitalist management are determined by its goal function — i. e. the maximization of profit under conditions of the dual character of the production process. This also underlies the dual character and the specifically capitalist *critical function of effectiveness* wherein the worker is devaluated to the extent to which the self-expansion of capital is taking place, and production for man is changing into an end in itself — production for production. The antagonism between labour and capital also underlies the *despotic character of management alienated to the working man, the transformation of man from a subject of manipulation into its object*. The private form of ownership represents the basis of the origin and growth of alienation, as well as the cause of the owners' limited disposition power over individual mutually competing enterprises or monopolies. The result is a growing contradiction between the development of planned management within enterprises and the elemental nature of the market within the scope of the whole society. In spite of large-scale behavioural criticism, it is bureaucratic centralism — correctly conceived already by Max Weber — that continues to be the ideal form of capitalist organization and management. An increasingly acute conflict is arising between bureaucratic centralism and the needs of social development. This conflict leads to a deep crisis of capitalist management which can be solved only by eliminating the entire capitalist social system and by replacing it by a new, socialist one.

The principles of socialist management are based on the goal function of satisfying material and cultural needs of working people who are the creators of social wealth on the

strength of the all-social ownership of production means.

The building up of socialism and communism is a conscious, purposeful and planned social activity relying on a great working, social initiative of the mass of working people.

Socialism creates a whole *system of planned management* consisting of the following subsystems:

1. *the system of uniform all-social planning* as a powerful instrument of scientific forecasting and realization of future goals;

2. *the system of a socialist scientific organization of work and rationalization* which is, on the one hand, a scientific discipline introducing the results of a number of scientific disciplines into managerial practice, and, on the other hand, a vast popular movement of socialist competition;

3. *the system of economic reforms* drawing attention to the economic foundations of socialism and to the functioning of its economic mechanism.

This „triune“ system is governed by a new criterional function of effectiveness — *the optimization of man's living and working conditions* as the conditions of the growth of social productivity and effectiveness of work. Optimization underlies *the development of proportionality*. Fundamental principles of socialist management are based on Lenin's *principles of priorities and the method of the main link, the principle of the relation between collective working efforts and the leaders' individual responsibility, the principle of democratic centralism penetrating through all planned management* under socialism which unites the directivity of the central plan with the broad initiative of all managed social units.

One of the integral parts of the socialist system of planned management is *social planning* involving the system, proportional comprehension of all the aspects of social existence.

In the early phases of socialist development, it is the *economic principle* of planning the foundations of socialism, connected with influencing the development of the social aspect by means of *social policy*, that prevails.

At a higher stage of building up a developed socialist society linked with *the association of the results of the scientific and technological revolution with the achievements of socialism*, the complex involvement of the whole social-innovation cycle in the management process is acquiring first-rate significance. The issue raised here is that of interconnected planning and management of

a. national economy as the economic basis of society,

b. science and technology as “materialized knowledge”,

c. the cultural-political, qualification and health development of the working people,

d. the development of the living environment,

e. the proportional development of material and cultural aspects of consumption.

Thus the *general development of the socialist way of life* becomes the goal function of planning social processes. The entire system of management is imbued with the *principle of long-term goal-direction* expressed by completing and developing the system of planning into a system of *long-term prognoses, general programs and long-term plans*; to these, medium and short-term plans are subordinated.

Step by step, management is enriched by the *system of social indices*. In their creation, new principles of heuristic processing by means of praxeological and sociological methods are applied.

The development of the socialist way of life may be subjected to planning and management by means of a form of affecting the development of its components, involving

1. *the development of the proportion between working time and leisure time* on the basis of the principles of the economy of time,

2. *the development of the living environment* and the provision of optimum conditions for the all-round development of man both in his working time and his leisure time,

3. *the development of the socialist social structure* involving changes in the division of labour and changes in the content and character of work, the rapprochement of the forms of socialist ownership, changes in the class structure and the liquidation of differences among classes and strata of the social structure.

4. *the development of the society's super-structural elements* including the development of political consciousness, of physical and mental culture on the basis of the development of the socialist educational system, and the development of socialist law,

5. *the development and creation of social motivations and stimuli* (both economic — e. g. wage and price systems — and moral) promoting the development of working, initiative as well as the creation of the socialist social climate of mutual help and of an all-social material and cultural-political cooperation.

The creation and development of the system of planning and management of social processes is, by itself, a social process, one of the general programs of social development whose fulfilment depends on the complex development of knowledge within the scope of the entire social-scientific front.

Rozvoj civilizace, životní úrovně i kultury obyvatel té které země je v současné době nemyslitelný bez cílevědomého rozvoje průmyslu. Řídit průmyslové podniky vědecky je dnes také obecně platným požadavkem. Jeho aktuálnost je mimořádná tam, kde jsou výrobní prostředky zespolčenštny a kde tedy správné zaměření rozvoje průmyslu i úspěch či neúspěch jednotlivých průmyslových podniků není jen věcí soukromé firmy, nýbrž celé společnosti.

Je proto logické, že socialistická společnost mobilizuje všechny vědy — od matematiky a kybernetiky až po psychologii a průmyslovou sociologii —, aby svými poznatky pomáhaly zvědečtit, a tedy i zefektivnit řízení průmyslových podniků.

Sociální analýzy v průmyslových podnicích byly v Československu prováděny již od roku 1945, kdy byly tyto podniky znárodněny. V jednom z největších podniků, v plzeňské Škodovce, byla hned po válce vytvořena sociologická laboratoř, která provedla řadu úspěšných výzkumů.

Dnes se sociální analýzy provádějí nejen v jednotlivých podnicích, nýbrž i v celých odvětvích (např. ve stavebnictví, strojírenství) a na základě požadavku VIII. všedoborového sjezdu „vytvářet komplexní programy sociální péče“ se činí opatření směřující k sociálním analýzám celostátního rozsahu. Federální vláda ČSSR proto přijala v r. 1973 usnesení závazné pro celou Československou republiku, jímž je stanovena povinnost podniků vypracovat vlastní plán péče o pracovníky. Federální ministerstvo práce a sociálních věcí je povinno organizačně i metodicky zajišťovat realizaci usnesení vlády v celostátním měřítku. Tím se sociální analýzy stávají v každé organizaci — zejména v průmyslových podnicích — *běžnou metodou řízení*. Úkoly vyplývající z toho pro společenské

vědy vůbec a průmyslovou sociologii zvláště jsou mimořádně široké a náročné.

Aby byly získány dostatečné teoretické i metodické podklady, byly již v některých podnicích provedeny komplexní sociální analýzy a byla zahájena experimentální praxe sestavování komplexních programů sociální péče o pracovníky. Stalo se tak asi ve 24 československých průmyslových podnicích různých odvětví. Příkladem takové kompletní sociální analýzy průmyslového podniku, kterou provedla v r. 1973 katedra ekonomické sociologie a psychologie fakulty řízení Vysoké školy ekonomické v Praze, může být sociální analýza kolektivu pracovníků podniku Elektro-Praga v Hlinsku.

Analýza kolektivu pracovníků podniku

Podnik, který byl zvolen k provedení sociologicko-psychologické analýzy, představuje podnik střední velikosti, s výrobním programem spotřebního elektrosortimentu (vysavače, mixéry, infrazářiče, grily apod.). Výrobky jsou moderní, vysoce kvalitní, známé v Československu i v řadě zemí, do nichž Elektro-Praga exportuje.

Podnik má svoji historii: Vznikl po první světové válce, v době hospodářské krize 1929–33 se zhroutil, za fašistické okupace byl využíván hitlerovskou armádou k výrobě elektroinstalace k protiletadlovým bateriím, po roce 1945 byl podstatně rozšířen a rozvíjí uvedený výrobní program.

Byl vybrán proto, že umožňuje analýzu vlivů technických inovací na sociální rozvoj, že je vhodný i z hlediska kombinace práce mužů a žen, že je situován ve městě střední velikosti, kde je lépe možno analyzovat i vztahy mezi podnikem a komunitou.

Vzorek, který byl vybrán a zkoumán, činil 1062 respondentů, z toho 50,19 %

Tabulka A-18¹: Podávání zlepšovacích návrhů podle provozů

Provoz	ano	byl realizován
1. Ekonomický úsek, odbyt	9,0	7,0
2. Galvanika, lakovna	16,9	16,9
3. Provoz 03	24,0	15,0
4. Obrobná	12,9	12,9
5. Automaty	25,3	21,3
6. Navijárna	11,2	9,0
7. Lisovna	20,0	18,3
8. Nástrojárna	40,8	37,7
9. Montáž, elektrodlina, zařizovací oddělení	24,0	23,1
10. Technické útvary	61,7	52,8
11. Pomocná zařízení	13,8	11,3
12. OTK	23,8	19,8

mužů, 48,33 % žen, z toho 77 % ženatých či vdaných. Průměrný věk byl 36,04 let.

Sociální analýza se orientovala zejména na tyto oblasti:

- Technické inovace a jejich vliv na sociální strukturu podniku.
- Zlepšování pracovních podmínek a péče o zdraví pracujících.
- Základní postoje k podniku a k vykonávané pracovní činnosti a iniciativa pracujících.
- Vztahy mezi podnikem a komunitou.

Jakých metod a technik výzkumu bylo použito?

Již předvýzkum ukázal na nezbytnost velmi konkrétního vytyčení cílů výzkumu, což je nutno vyjádřit i ve formulaci pracovních hypotéz. Mlhavost pracovních hypotéz orientuje terénní práci do nereálné šíře a znemožňuje sociotechnické závěry.

Technika dotazníku se ukázala být schůdnou, zachycuje však okruh subjektivních postojů dosti schematicky a bylo tedy nutno použít ještě další techniky. Byla uplatněna metoda statistická a monografická.

Vedle dotazníku pracoval tým s dokumenty podniku a o podniku, realizoval řízený rozhovor s mistry a řízený rozhovor s částí zaměstnanců podniku. Byla provedena obsahová analýza podnikového časopisu Kontakt.

Výzkumný tým se seznámil s podnikem a provozy, uspořádal diskuse s vedoucím štábem podniku i nadřízené hospodářské jednotky — VHJ Prago-Union.

Hlavní výsledky výzkumu

Ad A.

Výzkum vazeb mezi technickými inovacemi a sociální strukturou podniku probíhal v mnoha rovinách. Jednou z nich byla například analýza sociálních skupin (věkových, kvalifikačních, skupin pracovníků konkrétních provozů) a jejich podíl na inovačních procesech, zejména na podávání zlepšovacích návrhů.

Při studiu podaných a realizovaných zlepšovacích návrhů vyniká aktivita technických útvarů (zlepšovací návrhy podalo 61,7 % pracovníků, realizovány byly u 52,8 %) a dále nástrojárna (zlepšovací návrhy podány 40,8 % pracovníků, realizovány u 37,7 %). U ostatních provozů se počet pracovníků, kteří podali zlepšovací návrhy, pohybuje kolem 1/5.

Pokud jde o vliv kvalifikace na podávání zlepšovacích návrhů, je zde přímá závislost (1 % hladina významnosti).

Ukazuje se, že nejsou příliš velké rozdíly mezi absolventy odborné školy a ÚSO, je však podstatný rozdíl mezi vyučenými a nevyučenými. Z těch, kteří podali zlepšovací návrh, je v kategorii:

¹ Tabulky jsou číslovány podle *Sociální struktura socialistického podniku*; sociologicko-psychologický rozbor kolektivu pracujících se zřetelem k sociál-

nímu plánování a řízení podniku. Závěrečná zpráva výzkumu. Praha 1973, nepublikováno.

Tabulka A 19: Podávání zlepšovacích návrhů podle kvalifikace

Kvalifikace	Podal v %	Nepodal v %	Neuvedeno v %
Ukončil ZDŠ	25,7	73,7	0,6
Vyučen	36,7	62,4	0,9
Ukončil odbornou školu	40,2	59,1	0,7
Ukončil ÚSO	40,6	53,4	0,6
Celkem	25,6	73,7	0,7

ukončil ZDŠ 97,8 % neukončil 1,4 %
 vyučen 71,4 % nevyučení 27,5 %
 ukončil odbornou školu 38,4 % neukončil 58,3 %
 ukončil ÚSO 29,4 % neukončil 68,1 %*

Z tohoto vztahu vyplývá, že absolutně největší část zlepšovacích návrhů podali vyučení dělníci, i když relativně jich podávají méně než absolventi odborných škol a ÚSO.

Podávání zlepšovacích návrhů souvisí také s věkem pracovníků, jak patrné z tabulky A-20.

Také tento vztah je významný na 1 % hladině. Ukazuje, že s věkem až do 60 let roste počet podaných zlepšovacích návrhů, že však nejvíce je jich realizováno ve věkové skupině 40–49 let, která je zřejmě z tohoto hlediska nejproduktivnější. Největší vzestup aktivity v této oblasti nastává po 30. roce věku pracovníků.²

Ad B.

Druhá oblast výzkumu se týkala pracov-

Tabulka A-20: Podávání zlepšovacích návrhů podle věku

Věk	Podal v %	Realizován v %
do 19 let	6,5	5,2
20–29 let	13,2	10,5
30–39 let	33,2	27,1
40–49 let	32,5	29,9
50–59 let	34,2	27,9
nad 60 let	21,0	15,8
Celkem	25,8	21,6

niho prostředí a jeho vlivu na sociální skupiny i jednotlivce při práci.

Význam pracovního prostředí zákonitě vzrůstá s rozvojem procesů vědeckotechnické revoluce. Specifická váha rušivých faktorů fyzického pracovního prostředí (hluk, horko, prach apod.) je v podmínkách vysokého tempa a komplikovanosti spojené s novou technikou mnohem větší než při práci s tradičním technickým vybavením (viz např. růst objemu kontrolních funkcí a nutnost soustředění pracovníka). Tato pravda se však ještě nestala plně obsahem veřejného mínění: v našem průzkumu například projevilo 50,93 % respondentů přesvědčení, že zlepšení pracovního prostředí by vedlo k větší spokojenosti pracovníků, avšak 49,07 % respondentů ještě necítí toto zlepšení jako významné. Přitom však rostoucí náročnost na hygienu vyjádřili respondenti zcela jednoznačně: dosavadní umývárny nepovažuje za uspokojivé 21,4 % respondentů, za nepříliš dobré je považuje 41 % a za vyhovující 31,1 % respondentů. Tyto postoje jsou ovšem ovlivněny i tím, že inovace a zavádění nové techniky zlepšují pracovní prostředí: v relaci k této skutečnosti se dosavadní umývárny začínají považovat za nedostačné. To vyplývá ze skutečnosti, že nejvíce kritických hlasů pochází z technicky nejvyspělejších provozů, ale souvisí to přirozeně i s kvalifikací – nejkritičtější se vyjadřovali vyučení dělníci.

Více než polovina zaměstnanců využívá služeb závodní jídelny, která nabízí několik druhů jídel (včetně dietních) za mimořádně nízkou cenu (značnou část připlácí

* Rubrika „neudal“ není uvedena.

² Citovaná práce, s. 90–92.

Tabulka B-22: Vztahy v pracovních skupinách

Mezilidské vztahy v pracovních skupinách		
přátelské	414	— 38,31 %
s občasnými rozpory	526	— 48,79 %
spíše lhostejné	90	— 9,09 %
odměřené až nepřátelské	36	— 3,36 %
neodpovědělo	5	— 0,45 %

podnik). Jídelna je velmi čistá, esteticky upravena (vykládaná dřevem, stylové lustry). Pouze 2,5 % respondentů využívajících jejich služeb bylo nespokojeno.

Do sociálního prostředí patří i zdravotní služby. Zdravotní středisko (včetně zubního) pracuje přímo v podniku, veškeré služby jsou bezplatné. Sociální analýza prokázala vysokou prestiž povolání lékaře a odbornou autoritu konkrétního specialisty. Kritické připomínky se týkaly způsobu jeho jednání s některými pacienty a nevhodné stanovených ordinačních hodin vzhledem k časovému rozložení směn. Závěry výzkumu umožnily správnou úpravu ordinační doby.

Vedle fyzického pracovního prostředí se výzkum týkal i sféry stále významnější — sociálně psychického pracovního prostředí; šlo v podstatě o problematiku sociálního klimatu v pracovních kolektivech.

Tabulka B-22 ukazuje, že vztahy mezi pracovníky jsou převážně přátelské nebo jen s občasnými rozpory.

Sociální analýza dále prokázala, že vztahy ve skupině považují za přátelské častěji muži než ženy a také spíše ti pracovníci, kteří jsou spokojeni se svým pracovním zařazením.

Ad C.

V oblasti postojů k podniku, práci a k rozvoji iniciativy zachytila sociální analýza rovněž celou řadu vazeb, z nichž upozorníme jen na některé.

O vazbě mezi vztahem k práci a vztahem k podniku vypovídají následující údaje vyjadřující korekci odpovědí o volbě jiného podniku a volbě jiného povolání: Z respondentů, kteří by dnes volili opět totéž povolání, by z podniku odešlo 32,65 %. Z těch, kteří by volili spíše jiné než své dnešní povolání, by z podniku odešlo již

40,66 %. A konečně z těch, kteří by dnes volili určitě jiné povolání, by z podniku odešlo dokonce 59,11 %.

Jak je zřejmé, přání odejít do jiného podniku (s vyšším příjmem, blíže k bydlišti apod.) se projevuje nejintenzivněji u těch, kteří nezvolili optimální povolání nebo nevykonávají práci, která by je plně uspokojovala. Charakter práce je tedy významným faktorem potenciální fluktuace. Mnohdy je možné řešení v rámci podniku samého — cestou překvalifikace, změnou profese, změnou charakteru práce cestou technických inovací apod. Sociální analýza umožňuje přesněji poznat například nejméně atraktivní profese i změřit váhu potenciální fluktuace v každé z nich.

Vedení podniku Elektro-Praga Hlinsko věnuje systematickou pozornost vytváření podmínek pro rozvoj široké iniciativy pracovníků. Z toho nevyplyvá, že neexistují již další rezervy v tomto směru: sociální analýza umožňuje posoudit, v jakém směru a jakými metodami iniciativu dále rozvíjet. Tak například značné možnosti — vedle široce rozvíjeného soutěžení — dává využití pravidelných výrobních porad organizovaných odbory za účasti mistrů. Zde může každý pracovník posuzovat dosavadní metody práce, výsledky výroby, zlepšování pracovního prostředí, může podávat jakékoli návrhy i kritizovat nedostatky. Vedení podniku je povinno na příští výrobní poradě věci vysvětlit, dát zprávu o realizaci iniciativních návrhů apod. Výzkum ukázal, že výrobní porady a podnikový časopis *Kontakt* jsou hlavními informačními prostředky, kde se pracující podniku dovídají o perspektivách výroby, výstavby, zlepšení životní úrovně, technických inovacích v podniku atd.

Ad D.

Vztahy národního podniku Elektro-Praga a komunity (zejména města Hlinska) byly závěrečnou částí sociální analýzy.

Podnik je sociálním systémem a tvoří tedy jen článek systémů vyšších, jejichž je subsystemem. Řečeno praktičtěji — při řešení celé řady vnitřních problémů podnik zákonitě naráží na omezení, která není možno řešit v rovině vnitropodnikového řízení, nýbrž jen v rovině jiných stupňů řízení. Jde předně o horizontální linii —

místní národní výbor, městský národní výbor, ONV, KNV, spolkové a zájmové organizace v místě, orgány občanské aktivity apod. Jde dále o vertikální linii — vyšší stupeň řízení oboru, VHJ, ministerstvo. V prvé rovině se nejčastěji jedná o problémy dopravy do zaměstnání, byty, služby, školy, zdravotnictví, vytváření podmínek kulturního využití pracovníků apod. V druhém případě jde obvykle o otázky technického rozvoje, mzdových a premiových řádů, investic, vyhodnocování sou-
těži apod.

Obtížnost získávání příslušných informací a provádění žádoucích rozborů vztahu podnik-komunita tkví právě v tom, že zde nutně dochází k překračování hranic mezi mikrosférou a makrosférou a že tedy metody sociální analýzy podniku jsou neadekvátní realitě, jež má být poznána. Podnik prakticky může zahrnout do metodiky výzkumu své sociální analýzy zjišťování úsudku vlastních zaměstnanců o pověsti podniku v komunitě, avšak provést průzkum veřejného mínění ve městě či okrese sám podnik ani VHJ či ministerstvo nemůže. Zde by byl adekvátní výzkum veřejného mínění organizovaný např. ONV. Ten by umožnil analyzovat hodnocení toho kterého podniku komunitou v korelaci ke všem dalším podnikům ve městě či okrese. Takové poznání by bylo jistě významné a užitečné i z hlediska náboru pracovních sil, hodnocení flukтуаčních tendencí, umožnilo by posoudit, který podnik je v komunitě pro pracovníky nejatraktivnější a proč, jaké jsou faktory této atraktivnosti a na čem se zakládá dobré jméno podniku i u těch, kteří v něm nejsou zaměstnání apod. Teprve taková zjištění by přinášela i objektivnější představu o stylu a metodách řízení zkoumaného podniku, objektivizovala by i výroky vlastních zaměstnanců, kteří vždy v jisté míře trpí určitým „podnikovým subjektivismem“.

Jednou z oblastí, kde se zájmy podniku a komunity výrazně stýkají, je oblast volného času. Vytvářet podmínky pro realizaci volnočasových aktivit pro zaměstnance je úkolem podniku, pokud však jsou zaměstnanci i obyvateli města, má totožný

úkol i komunita a vzniká praktická potřeba koordinace. Podobně je tomu v oblasti služeb, vzdělání apod. Pracující Elektro-Praga Hlinsko vykazují vysokou aktivitu ve prospěch komunity a celé společnosti. Výzkum například ukázal, že ze svého volného času věnují na veřejnou činnost:

mistři	47,62 % volného času
vedoucí oddělení.	
odborů, úseků a	
provozů	44,71 % volného času
administrativní	
pracovníci	44,71 % volného času
předáci	44,44 % volného času
vyučení dělníci	32,69 % volného času ³

Volný čas se redukuje i dojížděním, zrychlením a zkvalitněním dopravy má proto i aspekt osvobodování pracovníka pro tvůrčí činnost.

Dojíždění je významným sociálním problémem. Ze zkoumaného vzorku 55,53 % pracovníků bydlí v Hlinsku. 47,34 % dojíždí. Proto též většina dochází do práce pěšky (53,53 %), takže 52,88 % nepocituje problémy s dopravou. Z dojíždějících naprostá většina používá autobusu (42,12 %). S ní je vysloveně nespokojených 17,53 % dojíždějících. Kritika dopravy je tedy v podstatě kritikou autobusové dopravy.

Rozdělení volného času zřetelně ukazuje, že ženy věnují jeho největší část na práce v domácnosti, dále na osobní záliby a nákupy. Naproti tomu stavba nebo údržba domu je téměř zcela záležitostí mužů.

Vedení podniku již zřídilo vlastní prodejnu potravin v objektu podniku, která šetří čas zaměstnaných žen, a její služby stále rozšiřuje (např. prodej polotovarů, urychlujících práci žen v domácnosti). Je zřejmé, že na tomto poli odkryla sociální analýza i řadu dalších rezerv. Tak se například ukázalo, že podnikový časopis věnoval oblasti služeb až dosud malou pozornost, ačkoli by mohl inspirovat řadu iniciativních kroků ve směru zlepšení služeb (informace o nových službách, soutěž na vyřešení konkrétních problémů aj.).

³ Citovaná práce, s. 234.

Tabulka D-2: Preference ve volném čase

Pořadí preference	Reálně	Hypoteticky
1. osobní záliby	31,82 %	33,95 %
2. četba	18,27 %	15,77 %
3. TV	13,54 %	4,82 %
4. posezení s nejbližšími	8,44 %	10,30 %
5. sport	8,35 %	9,93 %
6. procházky	3,53 %	6,40 %
7. veřejná činnost	2,97 %	2,33 %

Spokojenost s možnostmi kulturního využití, které poskytuje bydliště, uváděli zkoumaní zaměstnanci v těchto stupních a %:

zcela spokojen	6,31 %
naprosto ne	38,78 %
jen částečně nebo neví	
a neuvedeno	55,02 %

Tyto výsledky svědčí jednak o nedostatečném vybavenosti komunity, jednak o rychle rostoucí životní úrovni a nárocích zejména mladých lidí, kteří při srovnání s velmi širokou škálou možností poskytovaných podnikem pro kulturní a zájmové využití tím více pocítují nedostatky, pokud jde o péči města při vytváření podmínek zejména pro zábavu ve večerních hodinách.

Velmi zajímavé údaje vyplynuly ze sociální analýzy preferencí ve volném čase (viz tabulka D-2).

Jak je zřejmé z tabulky D-2, reálně i hypoteticky stojí na prvním místě osobní záliby. Rozšířování tohoto souhrnného pojmu umožnily interviewy a analýza volných otázek. V absolutních počtech odpovědí je vnitřní struktura položky „osobní záliby“ vyjádřena takto:

1. zahrádka	176
2. ruční práce	161
3. automobilismus	78
4. chata	51
5. hudba	42

Všechny položky této škály představují aktivní formy odpočinku. Připojíme-li k nim ještě dvě další aktivní formy odpočinku (sport, procházky) z předchozí ta-

bulky a na druhé straně spojíme-li do bloku pasivní formy odpočinku (televize, posezení, četba), jeví se tento trend vývoje:

Reálný volný čas: Hypotetický volný čas:

Aktivně:	Pasivně:	Aktivně:	Pasivně:
43,70 %	30,25 %	50,28 %	30,89 %

Zatímco pasivní formy odpočinku zůstávají prakticky na stejné úrovni, aktivní formy by respondenti rádi výrazně zvýšili.⁴

* * *

Je přirozené, že uvedené výsledky představují pouze malý zlomek rozsáhlé sociální analýzy kolektivu podniku Elektro-Praga Hlinsko. Závěrečná zpráva formulovala dva komplexy doporučení:

1. Doporučení pro hospodářské i odborové řídicí orgány, zobecňující metodické poznatky výzkumného týmu, a tím umožňující aplikaci zkušeností při provádění analýz v desítkách a stovkách dalších podniků.

2. Konkrétní doporučení pro řídicí štáb podniku Elektro-Praga Hlinsko, dávající možnost využít výsledků výzkumu v každodenní řídicí praxi v podniku. Tyto závěry byly probrány na společné konferenci výzkumného týmu s aktivem vedoucích pracovníků podniku.

Závěrů ze sociální analýzy se přirozeně využívá i v procesu výuky vedoucích hospodářských pracovníků na fakultě řízení VŠE Praha.

Резюме

Когоут Я.: Социальный анализ как метод управления социалистической промышленностью

Управление социалистической промышленностью представляет управление огромным экономическим комплексом — несправедливого с экономикой хоть самой большой фирмы. Научность управления промышленностью социалистического общества является делом всего общества. Составной частью управляемой реальности являются также социальные группы, коллективы работников, отдельные лица. Обеспечить научность также субъективной стороны управления невозможно без социаль-

⁴ Sociální struktura socialistického podniku, s. 245.

ного анализа. Тот стал методом управления национализированной промышленностью в ЧССР еще с конца второй мировой войны. (Социологическая лаборатория на национальном предприятии Шкода, г. Пильзен.)

VIII Всепрофсоюзный съезд поставил задачу разработать на нескольких десятках предприятий Комплексные программы социальной заботы, исходным этапом которых является социальный анализ. Равным образом правительственное постановление № 66 с 1973 г. об обязательной заботе организаций о работниках возлагает на промышленные предприятия задачу развивать социальные анализы.

Кафедра экономической социологии и психологии факультета управления Высшей экономической школы в Праге провела социальный анализ коллектива трудящихся в. п. Электропрага Глинско в 1973 г.

Некоторые важные установления и их оценка использованы в процессе управления на предприятии.

Summary

Kohout J.: Social Analysis as a Management Method in Socialist Industry

The management of socialist industry represents the management of a huge economic

complex, incomparable with the economy of a private enterprise, however big it may be. In socialist society, the scientific character of industrial management is a matter of the whole society. Social groups, workers' collectives and individuals also form a part of the managed reality. The scientific character of even the subjective aspects of management cannot be ensured without social analysis. This has become a method of managing nationalized industry in the Czechoslovak Socialist Republic since World War II. A sociological laboratory was established in the National Enterprise Škoda, Pilsen.

The VIIIth General Trade-Union Conference set the task to elaborate, in several dozens of enterprises, Complex Social-welfare Programs whose initial stage is social analysis. Also the Governmental Decree No. 66/1973 concerning the organizations' obligatory care of their workers enjoins on industrial enterprises the development of social analyses.

In 1973, the Department of Economic Sociology and Psychology, Faculty of Management, School of Economics, Prague, carried out a social analysis of the collective of workers in the National Enterprise Elektro-Praga, Hlinsko. Some relevant ascertainties have been made, evaluated and applied in the process of management within the enterprise.

Dynamika společenského rozvoje. přinášející změny v obsahu a v charakteru práce, institucionalizace veřejného života, prohlubující se vzájemná závislost lidí uvnitř společnosti i společností navzájem a propojování všech národů světa objektivním společným zájmem na zachování míru vta-hují do celkového dění v minulosti nebývalé množství lidí a vyvolávají výraznou sociologizaci veškerého myšlení. Je to patrné nejen ve vědě, spjaté s procesy vědeckotechnického rozvoje, a ve filosofii, ale také v umění, zejména v literatuře, v dramatu a ve filmu. Svěrázným způsobem se sociologizuje i uvažování lidí v rámci jejich individuálního života.

Všeobecná sociologizace myšlení je výrazem toho, že se lidé zabývají v daleko větší míře než dříve souvislostmi svého života s životem celých společností. Pídi se nejen po informaci, ale také po zobecnění společenské a individuální zkušenosti, po zobecnění, o něž by mohli opírat svá rozhodnutí a na jejichž základě by mohli utvářet a plánovat svůj život, preferovat určité hodnoty.

Věc však není tak jednoduchá. To, co se jeví jednotlivému člověku jako souhrn vlastních rozhodnutí a vlastní volby životních hodnot, závisí ve skutečnosti na hodnotovém systému dané společnosti, na jeho struktuře a převládajících hodnotových orientacích společnosti jako celku.

Tyto hodnotové systémy, jejich struktura a hodnotové orientace jsou ve svém souhrnu výslednicí historického působení mnoha faktorů (hospodářských, politických, kulturních, náboženských, geografických, psychologických aj.). Hodnotové systémy, jejich struktura a hodnotové orientace lidí však nejsou mechanickou výslednicí působení těchto faktorů. Ony samy jsou produktem konkrétních výrobních poměrů, v nichž rozhodující význam má dialektika

společenských vztahů (uspořádání vlastnických a na nich závislých politických poměrů) a vztahů této společnosti k přírodě (její přetváření a přivlastňování společností v procesu společenské výroby). Tato dialektika determinuje hodnotové systémy, jejich strukturu a hodnotové orientace každé konkrétní společnosti.

Postavení ve společenských vztazích však není u všech lidí stejné; rozdílná je i jejich konkrétní účast ve vztazích dané společnosti k přírodě. Z rozdílnosti postavení lidí ve výrobních poměrech pramení rozdělení společnosti na třídy a sociální skupiny, v jejichž rámci probíhá individuální lidský život. Tyto konkrétní podmínky života lidí v rámci třídy nebo sociální skupiny modifikují hodnotový systém společnosti, zejména jeho strukturu i hodnotové orientace platné ve společnosti, jako celku a sankcionované nejen morálně, ale i právně.

V současné době přistupuje k faktorům, které dosud spoluvytvářely hodnotové vědomí společností, vědeckotechnický rozvoj, který nejen dynamizuje působení ostatních faktorů, ale i dialektiku společenských vztahů a vztahů společnosti k přírodě, čímž zasahuje vlastní determinaci hodnotových systémů, jejich struktury a hodnotových orientací společnosti.

Sociologie jako věda, která má blízko ke společenské i individuální praxi, zahrnuje do svého badatelského úsilí stále výrazněji právě hodnotovou problematiku. Zpravidla zkoumá chování a jednání lidí jako projevy jejich hodnotových orientací v jednotlivých sférách života — v práci, ve veřejném životě, v kultuře, v aktivitách volného času — a v nejrozmanitějších vztazích: od vztahů v profesionální sféře přes vztahy v neformálních skupinách až po vztahy rodinné.

Při těchto výzkumech respektuje rozdílnost postavení lidí ve výrobních (společenských) poměrech, a to zvláště v jednotlivých oborových disciplínách, jako např. při výzkumech kulturních aktivit ve volném čase, vzdělávání a aspirací, při výzkumech mládeže atd. Sociologie zde shromažďuje množství cenných informací. Velice často se v nich však ztrácí její současné úsilí o syntézu tam, kde chce výsledky svého bádání vztahovat k základním společenským procesům, které jsou skutečným zdrojem vytváření hodnotových systémů, jejich struktury, společenských i individuálních hodnotových orientací.

Dobrat se teoretického uchopení těchto procesů je stále nesnadnější, protože v praxi narůstá množství zprostředkování mezi nimi a způsobem konkrétní lidské existence. Samotné zprostředkování je reflektováno rostoucím množstvím vědních disciplín, které společenská praxe vyvolává logicky v život, jak je to patrné ze vzniku celé řady odvětvových a mezinárodních disciplín.

Při zkoumání hodnotových orientací, jak se projevují v jednání a chování lidí, sociálních tříd a skupin, spolupracuje sociologie především s psychologii. Přenechává jí zejména zkoumání a objasňování motivací konkrétních projevů hodnotových orientací.

Psychologie se však soustřeďuje především na daný skupinový nebo individuální systém motivační struktury. Zkoumá její vznik a vývoj a jeho proměny ve vazbě na sociální příslušnost skupiny nebo jedince a jejich individuální nebo skupinové sociokulturní prostředí v rámci určitého společenského systému, jímž ohraničuje svoje teoretické úsilí.

Závěry psychologů o rostoucí dezintegraci člověka v současné etapě vědeckotechnického rozvoje vedou často k představám, že vnitřní integrita lidské osobnosti je čistě psychologickou záležitostí a že její narušení tkví svými kořeny v narušení biologické rovnováhy lidského života. Žádoucí změna se pak očekává od „rozumného“ zvládnutí vědeckotechnických procesů, tedy od úpravy vztahů společnosti a člověka k přírodě.

Sociologie opírající se o tyto závěry se zde dostává do nebezpečí jednostrannosti,

pokud jde o interpretaci vědeckotechnického rozvoje v jeho nežádoucích důsledcích, které přináší rozvoj výrobních sil a které se projevují v devastaci přírodního prostředí i v „devastaci“ přírodního základu člověka. Právě tyto důsledky upoutávají stále více pozornost k naléhavosti řešení vztahů společnosti a člověka k přírodě a zesilují tendence odsouvat do pozadí hledání a nalézání hlubších společenských základů samého vědeckotechnického rozvoje a jeho podstatných souvislostí s dějinným pohybem.

Má-li sociologie — aniž by ztrácela ze zřetele, že člověk je bytostí přírodně historickou — přispět svými specifickými prostředky k řešení, která povedou k překročení společenských bariér ve využití vědeckotechnického rozvoje, k integraci lidské osobnosti, nebo jinými slovy k osvobození člověka, musí především respektovat skutečnost, že člověk je bytostí přírodně historickou. To je také hlavní důvod, proč sociologie ve svém metodologicko-teoretickém úsilí stále více překračuje své hranice směrem k teoretické reflexi hlubinného dějinného pohybu, která je schopna analyzovat současné společenské procesy jako celostný přírodně historický proces, tedy k filosofii.

Filosofie se v současné době skutečně pokouší analyzovat nový stupeň vědeckotechnického rozvoje a jeho působení na společnost a člověka a podat teoreticky zdůvodněnou prognózu jejich vzájemného vztahu. Avšak tradiční nemarxistická filosofie se pokouší společenské důsledky vědeckotechnického rozvoje řešit spíše na základě vlastních myšlenkových předpokladů anebo se při analýze soudobých společenských procesů sama dostává do závislosti na sociologizujícím a psychologizujícím výkladu.

V prvním případě jde o negativní závislost na myšlenkové látce „dodané předchůdci“ (Engels). Tato myšlenková látka, její obsah i formy, váže filosofické myšlení o společnosti na současném stupni jejího rozvoje k minulým metodologickým přístupům a teoretickým vývodům, jímž podřizuje novou skutečnost. Tak se prohlubuje oddělování myšlenkové látky od jejího objektivního základu, společenských poměrů. Imanence tohoto myšlení ve své

vnitřní konzistenci nenalézá místo pro reflexi skutečného společenského pohybu a jeho podstatných souvislostí, protože jej nazírá nehistoricky, abstraktně. Teoretické návraty, které neznamenají jen osvojení myšlenkových předpokladů soudobé filosofie proto, aby mohly objevovat nové zákonitosti společenských procesů, zůstávají na úrovni analogií nedostačujících k teoretickému zvládnutí reality současného světa. Tomuto typu filosofie ve skutečnosti uniká povaha základů buržoazních společenských poměrů, které nemůže pochopit, stejně jako nemůže pochopit socialistické společenské poměry.

V druhém případě filosofie přiznává, že sama technika a technologické procesy nejsou dostatečnou základnou pro teoretickou reflexi podstatných společenských souvislostí, a tím méně pro individuální lidský rozvoj, a zdůrazňuje, že se řešení problému musí ujmout filosofie. Obrací se proto zdánlivě k samým pramenům lidského bytí, k tzv. biologické podstatě člověka a jí odpovídajícím „přirozeným“ potřebám, které konfrontuje s potřebami vznikajícími a uspokojovanými na současném stupni dosažené životní úrovně.

Teoretické otázky, které kladé současná průmyslově vyspělá buržoazní společnost, zejména ty, jež jsou spjaty s hodnotovou problematikou, však nelze řešit teoreticky, a tím méně prakticky jen z myšlenkové látky „dodané předchůdci“ nebo z „biologické podstaty“ člověka, protože obojí znamená ignorování jeho společenské a individuální autenticity, existující v historicky konkrétní podobě, v historicky konkrétním časovém úseku a v konkrétních společenských podmínkách.

Tak zůstává ve skutečnosti sama tradiční filosofie v obou krajních případech v zasetí logiky věcné podoby rozvoje výrobních sil. Nazírá je spíše v jejich technologické povaze, která tenduje k tomu, akcentovat *přirodně* historické vazby člověka a nikoli vazby *historicko-přirodní*, tedy konkrétně společenské. Avšak právě tyto vazby představují *hodnototvorný* základ hodnotových systémů a jejich struktury, který determinuje hodnototvorné orientace lidí. Konkrétní společenské poměry rozhodují o tom, co si má člověk představovat jako svůj

vlastní lidský svět, v čem má spatřovat humanizaci své osobnosti.

Vztah společnosti a člověka k přírodě, který se realizuje jako přivlastňování a přetváření přírody, zdánlivě překryl v soudobých třídních společnostech dialektiku výrobních sil a výrobních vztahů; a zejména soukromovlastnický charakter výrobních vztahů, určující strukturu společnosti a koneckonců také její hodnotový systém, jeho strukturu a hodnotové orientace.

Dosud se živelně prosazovala jakoby neomezená možnost stále hlubších a dalších zásahů do přírody. Tím se vyvolávalo zdání, že ve společnosti jako celku převládá jen jeden zájem — stále více ovládat přírodu — a že tento univerzální dlouhodobý zájem řeší problém soukromovlastnických výrobních vztahů a s ním antagonismus vlastníků a nevlastníků výrobních prostředků. Toto zdání se utvrzovalo jednak politickou „demokratizací“ uvnitř kapitalistických států, jednak spotřebitelskou kulturní „homogenizací“ jejich občanské společnosti. Rovnost a svoboda občanské společnosti jsou však bytostně nepřátelské lidské individualitě. Měří její jedinečnost univerzální abstrakcí lidských schopností a sil vynakládaných v abstraktní práci, která objektivně produkuje kapitálové vztahy. Nové jevy, které s sebou přináší vědeckotechnický rozvoj, představují jen nepodstatné modifikace v rámci buržoazních výrobních vztahů. Samy tyto modifikace jsou odvozeny od faktu, že se dialektika cyklu potřeba — výroba — spotřeba realizuje v první řadě jako vztah potřeby a výroby. Výroba se objevuje primárně ne pro uspokojování potřeb a potřeba jako stimul výroby a spotřeby. Akcent je na spotřebě, která není uspokojováním potřeb, ale právě jen spotřebou. Uzavírá se sama v sobě ne proto, že by naplněním potřeby sama v sobě „uhasínala“, ale tím, že je sama sobě cílem. Poněkud zjednodušeně řečeno, neplatí cyklus potřeba — výroba — spotřeba, ale východiskem cyklu i jeho uzavřením je spotřeba.

Potřeba člověka se neutváří ve sféře výroby, která produkuje „předmět pro subjekt“ a vytváří tak „subjekt pro předmět“. Potřeba člověka se vytváří mimo sféru výroby (mimo sféru tvoření vůbec — to platí zejména o kultuře). Tuto funkci

na sebe vzala oblast reklamy a nově vzniklá sféra prestiže. Tyto oblasti ve skutečnosti „modifikují“ projevy kapitálu jako společenského vztahu a budí zdání, že kapitálový vztah nefunguje jako vztah mezi lidmi, že je pouze sumou bohatství a že celý problém je v jeho spravedlivějším rozdělování. Ve skutečnosti ani toto řešení není východiskem opravdové humanizace člověka, neboť kapitálový vztah objektivně, nezávisle na přání reformátorů, uzavírá jednotlivce v kruhu „spotřeba — spotřeba“. Právě proto, že se kapitál sám nejeví jako vztah mezi lidmi, ale vyjevuje se prostřednictvím věcí, zrychlování technologického pohybu akceleruje také produkování iluzí, že se člověk sám k sobě a k ostatním lidem může dostat prostřednictvím přivlastňování věcí. Možnosti, které dává člověku rozvoj vědy a techniky, vedou k jeho deformaci, k potlačování jeho „lidských smyslu“ orientací na vlastnictví.

Individuální vlastnický vztah je však v zajetí spotřební spirály jen v podmínkách soukromovlastnických výrobních poměrů, protože je od kapitálového vztahu odvozený. Vlastnický vztah jako individuální vztah k věci jako k předmětu vlastní potřeby existuje i v socialistické společnosti, kde je odstraněno soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Tento zásadní rozdíl ve způsobu vlastnictví, který zakládá nový hodnotový systém a mění staré hodnotové struktury a hodnotové orientace lidí, není tradiční filosofie schopna pochopit. Nemůže jej proto zprostředkovat ani sociologii jako rozhodující teoreticko-metodologické východisko konkrétních výzkumů chování a jednání lidí a jako předpoklad jejich vědeckých závěrů.

Z nepochopení podstaty výrobních vztahů, které jsou společenským základem hodnotových systémů jednotlivých společností, pak dochází při výzkumu k metodologickému a teoretickému posunu v interpretaci porovnávaných dat získaných výzkumem v kapitalistické a v socialistické společnosti nejen v sociologii, ale i v ekonomii a v kultuře. Tento posun zamlžuje právě to nejpodstatnější, z čeho odvíjejí rozdílné společenské systémy kvalitativně odlišné hodnotové systémy a hodnotové orientace a s nimi spjaté způsoby života.

Pokud filosofie nedává sociologii možnost překračovat vlastní teoreticko-metodologické hranice směrem k těmto hlubším vrstvám determinant konkrétního společenského pohybu v jeho kvalitativním určení, přestává pro ni mít význam jako teoretický fundament, zprostředkující dějinný základ přírodně historického procesu. Právě v něm se utvářely a přetvářely vlastnické poměry až do jejich současné dvojí podoby. Tato odlišnost je nejvlastnějším, kvalitativně rozdílným znakem dvou společenských systémů a také nejvlastnějším zdrojem odlišujícím marxisticko-leninskou filosofii a sociologii od filosofie a sociologie nemarxistické. Základní rozdílnost dvou společenských systémů je také zdrojem odlišnosti hodnotových systémů, což se zračí na jedné straně ve formulování požadavku „nové kvality života“ a na straně druhé v utváření a rozvíjení „socialistického způsobu života“.

„Nová kvalita života“ v podmínkách, v nichž působí kapitálový vztah, který realizuje na základě růstu společenského bohatství ve stále širších vrstvách svou základní tendenci ke zmnožování, zvětšování sebe sama a proniká do individuálního života lidí tak, že nahrazuje lidské vztahy vztahy k věcem (sociologicky je tato tendence nazývána rozpadem tradičních hodnot, zánikem protestantismu apod.), nemůže změnit zvěcnění lidských vztahů. Determinantou spotřební orientace a od ní odvozené hodnotové orientace společnosti není ani rozvoj vědy a techniky, ani dynamika vývoje výrobních sil. Není jí však ani „lidská přirozenost“. Touto hlavní determinantou jsou základní společenské vztahy, v nichž lidé žijí a produkují svou společenskou a individuální existenci a spolu s tím také konkrétní hodnotový systém, jeho strukturu a svoje vlastní hodnotové orientace.

Od vzniku třídních společností spočívaly hodnotové systémy na soukromém vlastnictví výrobních prostředků jako na základním východisku, z něhož se odvíjely hodnotové orientace lidí. V různých historických epochách měly přirozeně různou podobu, rozdílná zprostředkování a také jejich filosofické reflexe se měnily. Avšak soukromovlastnické vztahy a jim odpovídající hodnotové orientace se v průběhu

tisíciletí zafixovaly ve vědomí lidí do té míry, že se účta k soukromému vlastnictví jeví jako „přirozená vlastnost“ člověka. Překonat — teoreticky i prakticky — spotřební hodnotové orientace vyrostlé na půdě soudobé podoby soukromovlastnických vztahů lze pouze za předpokladu, že budou změněny společenské výrobní poměry, které jsou jejich nositeli a v jejichž rámci k tomu dozrály výrobně technické podmínky. Teprve pak je možno uskutečnit „novou kvalitu života“, znamenající osvobození člověka realizací jeho návratu k sobě samému, což je pouze jiný výraz pro uskutečňování socialistického humanismu.

Tohoto úkolu se podjala socialistická společnost. Svou společenskou praxí vytváří zcela nový hodnotový systém, jehož vrcholnou hodnotou není soukromé vlastnictví, ale zájem člověka jako kolektivní a zároveň individualizované bytosti. Tento hodnotový systém objektivně sjednocuje hodnotové orientace jednotlivých společenských tříd a sociálních skupin, homogenizuje společnost, ne rozevíráním spotřební špirály, ale na základě společných zájmů a společných perspektiv. Nové hodnotové orientace socialistické společnosti mění celé společenské vědomí a jeho prostřednictvím zpětně působí na svou ekonomickou základnu (v podobě aktivizace lidí a rozvíjení jejich tvořivosti). Procesy spjaté s hodnotovou přeorientací společnosti se manifestují jako vznikání a rozvíjení socialistického způsobu života. Tato socialistická praxe pak opět prohlubuje marxisticko-leninskou teorii společnosti a člověka, je základem jejího dalšího rozvoje. Tím, že marxismus-leninismus odvozuje hodnotové vědomí od výrobního způsobu, a zejména od způsobu vlastnictví, dochází k vyjádření skutečného zájmu individua jak ve společenské praxi, tak v teoretické reflexi.

Metodologie filosofického a sociologického pochopení a poznání objektivní determinace hodnotového vědomí společnosti, jejich tříd, sociálních skupin a jednotlivců je skryta v reálném procesu utváření a přetváření základních, ekonomických vztahů společnosti a v jejich adekvátní teoretické reflexi, která ovšem překračuje tradiční přístupy ke zkoumání hodnotové

problematiky. Analyzuje ji jako základní vrstvu společenského a individuálního vědomí ve spojení se základními životními projevy společnosti. To znamená, že teorie na jedné straně hledá a nachází objektivní základ hodnotového systému a hodnotových orientací i jejich struktury ve společenském bytí, na druhé straně sama vstupuje do společenské praxe jako činitel, který ji skutečně spoluutváří. Vyjadřuje tedy dialektickou jednotu teorie a praxe v dile člověka, jimž je bezesporu věda i technika, a je zároveň schopna ukázat člověku, jak a proč skoncovat s nadvládou věcí, které dosud — z historické perspektivy dočasně, i když po tisíciletí — člověka ovládaly. A zde tedy končí, řečeno s Marxem, prehistorie člověka a začíná skutečná lidská historie.

Резюме

Гулакова М.: К проблематике исследования ценностных ориентаций

Динамика общественного развития вызывает выразительную социологизацию мышления. Это явно не только во связанной с процессами технического развития науке и в философии, но также в искусстве, особенно в литературе, в драме и в фильме. Социологизация проникает также в рассуждения людей в рамках их индивидуальной жизни. Люди требуют информации и обобщения исторического, общественного и индивидуального опыта, на основе которого могли бы формировать и стабилизировать свои ценностные ориентации и на который могли бы опираться свои жизненные решения.

Социология обычно изучает, как проявляются ценностные ориентации в поведении и действиях людей в отдельных сферах общественной жизни, принимая во внимание социальную и возрастную структуру общества. Однако во множестве зачастую ценных информации теряется ее одновременное усилие дать синтез там, где она хочет результаты своих исследований отнести к основным общественным процессам, которые являются действительным источником формирования ценностных систем, их структуры и общественных и индивидуальных ценностных ориентаций. Изучая мотивацию ценностных ориентаций, социология обращается к психологии — но та сама ограничивает свое теоретическое усилие данной системой групповой или индивидуальной мотивационной структуры и прежде всего обращает внимание на нежелательные последствия научно-технического развития в нарушении биологического равновесия человеческой жизни. Именно эти последствия научно-технического развития все больше привлекают внимание к неотложному решению отношения общества к природе и усиливают тенденцию оттеснять

на задний план поиски и нахождение более глубоких общественных основ самого научно-технического развития.

Однако социология не должна упускать из виду, что человек является естественно-историческим существом. Поэтому она обращается, как ко своей более глубокой теоретической основе, к философии, которая в настоящее время стремится к тому, чтобы анализировать новую ступень научно-технического развития и его воздействия на общество и дать теоретически обоснованный прогноз их взаимного отношения.

Однако традиционная (немарксистская) философия пытается решить современные общественные проблемы или на основе собственных идейных предположений, или она приходит в зависимость от социологизирующей и психологизирующей трактовки. Этой философии на деле ускальзывает характер буржуазных общественных условий и они ей непонятны также, как ей остаются непонятными социалистические общественные условия. Сама традиционная философия на деле остается в плену логики вещественной формы производительных сил, она смотрит на них скорее в их технологической природе, которая приводит к акцентированию естественно-исторической связи человека, а не связи историко-естественной, т. е. конкретно-общественной. Именно эти связи представляют, однако, ценностноформирующую основу, из которой вырастают ценностные системы, их структура, и которая детерминирует ценностные ориентации людей.

Поскольку философия не дает социологии возможность выйти из ее собственных методолого-теоретических рамок в направлении на более глубокие слои детерминантов конкретного общественного движения в его качественном определении, постольку перестает философия иметь значение для социологии как ее теоретический фундамент, опосредствующий историческую основу естественно-исторического процесса.

Теоретико-методологической основой социологического изучения ценностной проблематики является марксистско-ленинская философия, которая опирается на формирование новой ценностной системы посредством социалистической общественной практики, являющейся также основой новых ценностных ориентаций людей. Процессы, связанные с ценностной переориентировкой общества, выявляются как появление и разрывание социалистического образа жизни. Эта социалистическая практика, в свою очередь, вновь углубляет марксистско-ленинскую теорию общества и человека и является основой дальнейшего развития. Она выражает диалектическое единство теории и практики в творчестве человека, которым, бесспорно, являются наука и техника, и она одновременно способна показать человеку, как и почему следует покончить с господством вещей, которые пока что — с точки зрения исторической перспективы, временно, хотя и на долгие тысячелетия — овладели человеком. Итак, сказать с Марксом, здесь оканчивается

доисторическое время человека и начинается действительно человеческая история.

Summary

Huláková M.: On Problems of Studying Value Orientations

The dynamics of social development accounts for a marked sociologization of thinking in general. This is evident not only in science linked with the processes of scientific and technological development, and in philosophy, but also in the arts, especially in literature, in dramatic art, in film art. The growing sociologization also manifests itself in the reasoning of people within the scope of their individual lives. They call for information and for generalizations of both social and individual historical experience on which they could found and stabilize their value orientations and which might provide the basis for their vital decisions.

As a rule, sociology studies the ways in which value orientations manifest themselves in the people's behaviour and activities in particular areas of social life, with a view to the social and age structure of society. However, its present efforts aimed at achieving a synthesis wherever it is desirable to relate its research results to fundamental social processes representing the actual source of the formation of value systems, of their structure, as well as of social and individual value orientations become lost in a multitude of frequently valuable information.

In examining the motivation of value orientations, sociology turns to psychology — psychology itself, however, is limiting its theoretical efforts by the given system of group or individual motivation structure and draws attention, first of all, to the undesirable implications of scientific and technological development rooted in the derangement of the biological balance of human life. It is just these implications of the scientific and technological development that increasingly direct attention to the urgency of solving the relation between society and nature, and strengthen the tendency to shift the search for and the discovery of more essential social bases of the scientific and technological development itself into the background.

Sociology, of course, cannot, lose sight of the fact that man is a natural and historical being. This is why it turns to philosophy as its more fundamental theoretical basis: at present, philosophy is striving to analyse the newly attained level of scientific and technological development and its impact upon society, and to present a theoretically substantiated prognosis of their interrelation.

However, traditional (non-Marxist) philosophy is trying to solve contemporary social problems either on the strength of its own intellectual assumptions, or by becoming dependent upon an interpretation orientated

sociologically and psychologically. In fact, this philosophy fails to grasp the nature of the foundations of bourgeois social conditions: these remain unintelligible to it — in the same manner as do socialist social conditions. Traditional philosophy itself actually remains captured by the logic of the objective form of the development of productive forces, contemplating upon them rather in their technological nature, which leads to the accentuation of man's *natural*-historical bonds and not of his *historical*-natural ones — i. e., concretely, social ones. It is, however, these very relations that represent the *value-forming base* wherefrom value systems and their structure have their rise and which determines the people's value orientations.

Insofar as philosophy fails to provide sociology with the possibility of exceeding its own methodological and theoretical limitations to engulf more profound layers of the determinants of concrete social motion in its qualitative determination, it loses its significance for sociology as its theoretical foundation mediating the historical basis of the natural-historical process.

Marxist-Leninist philosophy provides the theoretical and methodological basis of sociological research in the area of value problems. This philosophy rests on the creation of a new value system by the socialist social practice which also supplies a basis for the people's new value orientations. The processes connected with the value re-orientation of society manifest themselves as the rise and development of the socialist way of life. This socialist practice subsequently contributes to a more profound elaboration of the Marxist-Leninist theory of society and man, and forms the basis for its further development. Thus it expresses the dialectical unity of theory and practice — indubitably involving science and technology —, being simultaneously capable of showing man how and why he should put an end to the rule of things that have hitherto — from the historical perspective, however, only temporarily — gained the upper hand over man. And this is where, to quote Marx, man's prehistory ends to be replaced by genuine human history.

Význam ideologického boje mezi socialistickou a buržoazní filosofií, mezi marxismem-leninismem a různými verzemi technokratismu, scientismu (také v sociálně demokratickém a revizionistickém pojetí), rychle stoupá dnes také v souvislosti s rozvojem vědeckotechnické revoluce. Právě na poli interpretací společenskopolitické úlohy současné přírodní a společenské vědy a techniky se odehrává jedna z nejdramatičtějších bitev.

Klíčovou otázkou marxisticko-leninského hodnocení procesu vědeckotechnické revoluce je konkrétní posouzení povahy, tj. zvláště hybných sil tohoto procesu, jeho ekonomických a třídních předpokladů i důsledků. Hlavním ekonomickým, politickým a ideologickým úkolem je uvolnit plný prostor pro rozvoj těchto reálných hybných sil, tj. konkrétně pro osvobození dělnické třídy z pout zhodnocovacího procesu kapitálu za kapitalismu, v socialismu pak pro další prohloubení její vedoucí úlohy ve svazku se všemi skupinami a vrstvami pracujících, především pak s vědeckotechnickou i společenskovědní inteligencí.

Jde o sféru neobyčejně závažnou z hlediska dalšího vnitřního rozvoje obou systémů, z hlediska zápasu socialismu s kapitalismem ve světovém měřítku i z hlediska vnitřního rozvoje socialistické společnosti. Právě proto vyžaduje proces vědeckotechnického rozvoje důsledný třídní a stranický přístup, jak na to upozornilo zasedání ÚV KSČ o vědeckotechnickém rozvoji, jímž lze postihnout organickou souvislost procesu sociální socialistické revoluce, výstavby rozvinuté socialistické společnosti a procesu vědeckotechnické revoluce.

Různé skupiny buržoazních ideologů, sociální reformisté i revizionisté využívají procesu vědeckotechnické revoluce k apologetickým cílům. S odvoláním na určité

koncese, které jsou dělnické třídě a pracujícím poskytovány za kapitalismu, se snaží zakrýt fakt vykořisťování, nerovnosti v pracovních podmínkách a příjmech, neexistujících záruk životní úrovně, rychlé intenzifikace práce, nervového a psychického přetížení pracujících, nezaměstnanosti, nevyužívání intelektuálních a morálních kapacit, prohloubení byrokratické manipulace, nejistoty vzhledem k budoucnosti a dalších hlubokých rozporů současného kapitalismu. Šíří dojem o neomezené adaptabilní schopnosti kapitalismu, o jeho možnosti plně ovládnout a rozvinout proces vědeckotechnického rozvoje. Ubezpečují, že kapitalismus je jediným systémem, který tento proces může zvládnout a který jej také úspěšně zvládá. Formují nové verze konvergenčních a evolucionistických teorií, namířených proti reálnému socialismu a orientacím mezinárodního dělnického, komunistického a obecně demokratického hnutí.

Buržoazní ideologové, reformisté a revizionisté usilují o to zatlačit velké téma sociální revoluce a výstavby socialistické společnosti do pozadí ve prospěch tématu revoluce postindustriální, technotronické, vědeckotechnické. Fetišizovaná podoba vědeckotechnické revoluce vystupuje jako proces určující charakter současné epochy lidských dějin, jako mystická síla schopná vyřešit nadále všechny společenské problémy a rozpory, nebo naopak beznadějně komplikující dosavadní východiska. Proti marxisticko-leninskému závěru o vedoucí ekonomické úloze dělnické třídy, o rozhodujících producentech společenského bohatství, spoutávaných procesy zhodnocování kapitálu, se obracejí koncepce, které vědu ve spojení s technikou charakterizují jako rozhodující výrobní sílu průmyslové společnosti. Vedle optimistické a pesimistické verze buržoazních interpretací se

projevuje zvláštní sociálně reformistická varianta spojení optimistických nadějí a kritické distance v podobě reideologizovaného „demokratického socialismu“ a revizionistická absolutizace výrobních sil při současném přehlížení výrobních vztahů a abstraktní kontrapozice humanismu a technokracie (prosazující se údajně nejen v kapitalismu, ale také v socialismu).

Všechny tyto koncepce jsou modifikoványými formami obhajoby panství třídy buržoazie a výrazem odporu vůči ideologii a politice prosazování historické úlohy dělnické třídy ve společnosti. Jde o koncepce, které přehlíží historickou úlohu lidových mas, zejména dělnické třídy, jako bezprostředních producentů základu společenského bohatství v jeho věcných, látkových a sociálně kulturních podobách. Tyto koncepce se snaží podat nový důkaz životnosti idealistického a metafyzického světového názoru, vydávajícího vědu a techniku „an sich“ za rozhodující stimul dalšího rozvoje. Jehož zprostředkování do rovin materiálních je přehlíženo, popřípadě vědomě bagatelizováno. Idealisticky je zkreslována skutečnost, že věda je zevšeobecněnou vědeckou prací, která má relativně autonomní zákonitosti vnitřního rozvoje a která zpětně působí na společenský rozvoj. Přehlíží se, že jde o proces, který se neodehrává pouze ve vědecké rovině a není redukovatelný na technické převraty. Přehlíží se, že jde o proces *společenský*.

G. W. Hegel ukázal na hranice metafyziky v této oblasti. Jestliže se spokojujeme s kategoriemi, jako „velký vliv“ ve vztahu vědy a společnosti (výslovně filosofie a společnosti), „pak si představujeme obě v nějaké vnější souvislosti a vycházíme z hlediska, že obě jsou samostatné. Zde však musíme tento vztah pojímat podle jiné kategorie, nikoli podle kategorie vlivu, vzájemného působení. Touto kategorií je jedna všech těchto rozličných útvarů...“¹ Vyjasnění ekonomických, třídních, sociálně politických předpokladů a podmí-

nek procesu vědeckotechnické revoluce umožňuje zjistit vědeckými prostředky sociální podmínky, charakter a dosah tohoto procesu, a tím dosáhnout podstatného účinku, tj. uvolnění sociálně politických hybných sil tohoto procesu.

Vědeckotechnická revoluce je stránkou, mimořádně významnou a podstatnou stránkou hlubšího procesu, procesu sociální, socialistické revoluce. Pouze v kontextu podstatných přeměn všech základních stránek života společnosti, za inspirující a rozhodující role dělnické třídy v čele pracujících a pod vedením politického avantgardního subjektu se tomuto procesu uvolňuje plný prostor a současně se stává „svým jiným“ *společenského pokroku*, je jím podstatně ovlivněn. Jak zdůraznil H. Schliwa, „jádro dějinné hybné síly jednoty vědy a socialistického humanismu nespočívá jen a především v důsledném využívání přírodních věd a techniky, ale především v praktickopolitickém užití marxismu-leninismu jako světového názoru a společenské vědy.“²

Technokraté nejružnějšího zaměření vycházejí z reakční ideologie technokratismu. jedné z odrůd elitismu, buržoazní teorie o vyvolencích a pasívním davu. Elitismus nachází inspirace v nejružnějších podnětech biosociálních, v privilegiích vzdělání, v mocenských pozicích atd. Technokratismus odvozuje své elitistické nároky z rostoucí prestiže vědy a techniky ve společnosti. Jde o krajně reakční ideologii, která přispívá k zahalování faktu byrokratické manipulace mas v zájmu monopolního kapitalismu a současně tuto manipulaci pomáhá prohloubit.

Prudký vědeckotechnický rozvoj v posledních letech přináší ve vzájemném působení ekonomiky, politiky, základny a nadstavby, státních a společenských forem a metod řízení společenského vývoje v různých společensko-ekonomických formacích mnoho nového. Kvalitativní změny v oblasti vědy a techniky novým způso-

¹ (Hegel, G. W.: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. I. Bd., Leipzig 1971, s. 145). Při jiné příležitosti zdůraznil Hegel: „Protikladem rozdílného není jakési jiné, ale své jiné. Obvyklé vědomí považuje rozdílnost za navzájem lhostejné... Tak např. anorganickou přírodu nemůžeme posuzovat pouze jako něco jiného než organickou, ale jako nutné jiné organické přírody. Mezi oběma je vzájemný podstatný vztah a jedno z obou existuje jen

tehdy, jestliže ze sebe vyloučí druhé, a právě tím se na ně vztahuje.“ (Hegel, G. W.: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, par. 119, Zusatz 1).

² Harald Schliwa: *Gesellschaftliche Bewusstheit und Humanismus in der wissenschaftlich-technischen Revolution*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie, Sonderheft, 1973 s. 37.

bem aktualizují otázky buržoazní státnosti a buržoazní demokracie a dávají nové podněty dělnickému a komunistickému hnutí v rozvinutých kapitalistických zemích.³ Současně však je rozvoj socialistického, obecně demokratického hnutí a zvyšování vlivu socialistického systému ve světě významným impulsem pro buržoazní politiku kapitalistické racionalizace i pro činnost buržoazních apologetů. Proto stoupají nároky na komplexnost a dlouhodobost, efektivnost, na programové založení řízení, tj. na osvojování si jeho vědeckého základu.

Buržoazní ideologové si přitom uvědomují, že řešení existujících konfliktů nebude snadné. Jsou si v jisté míře vědomi jejich výbušného rázu i nových, nevidaných hrozeb, jestliže nedojde k dílčím řešením dlouho před rokem 2000. Rozhodujícím problémem je, jak spoutat rychle rostoucí politický potenciál lidových mas, označovaný pomlouvačně za iracionální.

Buržoazie ponechává v ještě menší míře než kdykoli dříve ekonomické, politické a ideologické procesy náhodným vlivům. Podněcuje a umožňuje překotný růst řídicího aparátu ekonomického i bezprostředně politického typu, rozvíjí moc ekonomické i politické byrokracie v rámci a v zájmu buržoazních vlastnických vztahů. Je orientována snahou sledovat ve stále větší míře procesy v ekonomice a technice z hlediska zabezpečení svých třídních zájmů vcelku. Tím se aktualizuje problém „prvotnosti“ politiky, úlohy státu, povahy a rozsahu jeho funkcí.

Apologetická interpretace sociálních změn a rozporů v kapitalismu má vytvořit iluze o jakýchkoli zásadních strukturních změnách v tomto systému. Za základní změnu je označováno zejména údajně postupné formování tzv. postindustriální společnosti (vedle rozvoje celosvětových styků a formování tzv. „komunální“ společnosti). Aby se mohl v ještě vyšší míře prosadit princip výkonu, univerzalizmu a

funkční specifičnosti, které jsou industrialismu připisovány, mají být dosavadní a nové role jasněji definovány a popsány — za pomoci intelektuálních institucí, od technik po university.

Postindustrialisté neskrývají, že i vedoucí země kapitalismu. Spojené státy, které jsou údajně sebevědomým blahobytným národem, jsou společností, v níž bují ne-spravedlnost a uznávané normy tu nejsou snadno prosazovány. Poukazují na rasové rozdělení, na rostoucí propast mezi „chudými a bohatými“, na rostoucí násilí a kriminalitu, na růst „extrémních“ nálad, na konflikty, pokud jde o výklad tzv. světové odpovědnosti, atd. Přitom je však příznačné, že obcházejí základní rozpor kapitalismu a jeho důsledky v různých oblastech života společnosti a jako základní sociální rozpor budoucnosti se snaží zformulovat „možný konflikt mezi relativně malou skupinou přepracovaných (overworked) techniků a „decision-makerů“ a velkou skupinou spotřebitelů, kteří jsou pro výrobní systém nutní jen okrajově“(!).⁴

Řada postindustrialistů vystupuje demagogicky proti současným podobám centralizované státní moci a propaguje systém tzv. participačního pluralismu, i když vůči němu má řadu výhrad. Poukazuje dokonce na to, že státní aparát se zcela odcizil prostému občanu, což údajně brání, aby jej občan rozvíjel a řídil jako svůj vlastní aparát.

Metafyzický idealismus a apologetika promítající se v technologickém determinismu vedou buržoazní ideology k závěru, že základní příčinou neuspokojivé situace v sociální a politické sféře je pomalé přizpůsobování struktur novým nárokům vytvářeným technikou (technotronikou) a technologií. Současně se však zdůrazňuje, že velké změny ve filosofii a v hodnotových strukturách jsou „stejně závažné jako velké technické převraty“, z čehož pak vychází filosofie „osy vědění“. Z téhož idealistického zdroje pak prýští i závěry o vý-

³ Nová informační kybernetická technika, komunikační prostředky atd. nemění pochopitelně nic podstatného na tendenci, již ukázal K. Marx v *Kapitálu*, na vnitřní despoticke povaze kapitalismu. Byrokraticko-centralistická podstata kapitalistické organizace společnosti je spjata se základním ekonomickým rozparem, který je nadále, v poslední době i za pomoci vědy a techniky, prohlubován. Proces zespolčenšťování ekonomiky, který vědecko-

technickou revoluci ovlivňuje, vede za vlády soukromého vlastnictví, monopolů „k reprodukci společenských antagonismů v ještě širším měřítku a se zvýšenou palčivostí“, vyostřuje dosavadní rozpor a vytváří nové. (*Dokumenty moskevské porady komunistických a dělnických stran*, Praha, Svoboda 1969, s. 97; s. 19.)

⁴ Perloff, H. S.: *The Future of the US Government*. Ed. by H. S. Perloff, N. Y. 1972, s. 4.

znamu výchovy mas ke schopnosti adaptovat se vůči produkci „inovátorů“, tj. o výchově jako prostředku ke změně „make-up“ širokých lidových vrstev, jak se ve slovníku reklamy označuje manipulační strategie.

Postindustrialisté jsou oddanými stoupenci buržoazního systému. Proto se chovají blahovonně k mýtu o kapitalistovi jako velkému inovátorovi. Většina buržoazních ideologů nadále aktivně šíří mýtus vytvořený s pomocí Weberovy představy o motivačních dispozicích kapitalistů jako spojení protestantismu s „duchem“ kapitalismu. Inovační vlastnosti podnikatele a ochota podstoupit riziko je odvozována z motivační dispozice šetřit, tvrdě pracovat a zavádět inovace založené na puritánských ctnostech, kombinovaných s racionalismem, schopností kalkulace, rozšafností apod. Podnikatelé jsou charakterizováni jako lidé, kteří staví „pocit osobního naplnění“, dobře, perfektně udělané práce atd. nad zájem hromadit peníze pro svou osobní potřebu, dosáhnout společenského uznání či prestiže.⁵

Postindustrialisté tato základní hodnocení přejímají, avšak odvracejí se od některých vnějších podob liberalismu a novějšího pluralismu. Sporným bodem se stává povaha či rozsah role státu vůči soukromým kapitalistickým podnikatelům. Stát se má starat o rovnováhu, o vzájemné „spravedlivé“ vztahy v různých sférách podnikání podle principu, že jeho odpovědnost začíná tam, kde sociální náklady a příjmy se podstatně odlišují od soukromých nákladů a příjmů (zamoření vzduchu a vody, doprava, sociální služby vůbec atd.). Podle technokratů má vystupovat stát jako nezávislý rozhodčí, který je soudcem nad soupeřícími racionalizačními koncepcemi neoliberálními (založenými na filosofickém pragmatismu a existencialismu a razícími program sociálního tržního hospodářství) a dirigistickými (spojenými s teoriemi Keynesa, s modernizačními „autokraciemi“, tj. soustředujícími hlavní pozornost na zabezpečení trvalého růstu poptávky a spotřeby veřejné i parazitní).

Mezi třídními zájmy monopolů, bur-

žoazie, manažerů „ziskových“ a „veřejných“ podniků („korporací“), byrokracie státu, předáků „organizované práce“ a jiných účastníků „partnerských“ vztahů pochopitelně vznikají rozpory. Tyto rozpory hodlá technokrat zmírnit, či vůbec eliminovat. Eliminován by měl být nerovnoměrný růst, nespravedlnosti v konkurenčních pozicích či v distribuci příjmů a naopak prosazovány by měly být národní, „agregované“ úvahy nad úvahami parciálními.⁶

Prostředky, jimiž má být tohoto cíle dosaženo, jsou však trapně nedostatečné: spočívají ve zvýšeném dohledu na dodržování „pravidel hry“, tj. ve vynucování většího respektu k právnímu řádu, k soustavě zákonů (to se má týkat i monopolů a tzv. „multis“ – mamutích nadnárodních korporací, které jsou mocnější než většina států světa) a ve zdokonalování „sociálního učení“, výchovy, osvěty různých partnerů pluralitní soustavy.

Postindustrialisté jsou ostatně nuceni uznat, že monopoly zatím jednájí svévolně, že ovlivňují všechny stránky života společnosti. Pokoušejí se však tyto skutečnosti zamlžit tvrzením, že rychle roste neformální základna hry, tj. že přistupují další a další hráči. Skupina hráčů, jimiž jsou státy, si ponechávají svou vůdčí arbitrážní roli prý spíše v mimořádných podmínkách (válek): do hry však vstupují další organizace náboženského či ideologického charakteru a vzrůstající počet mezinárodních institucí zastupujících zájmy hráčů velkých i malých. Navíc pak i otevřeně tvrdí, že v „některých situacích soukromé podniky a neziskové skupiny mohou projevit větší pružnost, inovační kapacitu a přizpůsobivost než státní jednotky a měla by jim k tomu být dána příležitost“.⁷

Jak jsme uvedli, technokraté zachovávají odstup jak vůči klasickému liberalismu, tak i vůči pluralismu (o tom dále). Zejména se však ostře obracíjí proti tzv. „klasickému dědictví“, představovanému koncepcemi Locka a Rousseaua, ale i Jeffersona, autorů Federalist Papers atd. Základní obsah soustavy označované jako „American Dream“ se údajně nekryje

⁵ McClelland, D. C.: *Industrialization and Society*. Ed. by Bert F. Hoselitz and Wilbert E. Moore, Unesco-Mouton 1966, s. 76.

⁶ Moore, W. E.: *Industrialization and Society*. Cit. dílo, s. 359.

⁷ Perloff, H. S.: Cit. dílo, s. 18.

s požadavky postindustriální společnosti, zejména s potřebami „relativně mírové a uspořádané společnosti“. Politická ideologie „amerického snu“ je odvozována od klasického „polis“, z rousseauovského typu a má rysy jeffersoniánského, republikánského modelu. Je založena na primárním souhlasu občanů, který dal vznik politické společnosti a ta prostřednictvím sekundárního kontraktu zformovala stát. Stát je považován za výraz lidové moudrosti (konkrétně moudrosti a vůle nezávislých farmářů). Poskytuje právní rámec, infrastrukturu pro rozhodující cíle systému, tj. pro reprodukci podmínek iniciativy jednotlivce, zejména iniciativy podnikatelské (odvozeně tudíž pro snahy korporací). Je spravován prostřednictvím delegační mašinérie nejlepšími a nejmoudřejšími lidmi, vládou většiny, která vždy odráží veřejný zájem. Optimální zárukou dobrého fungování a nejlepší cestou k podpoře moudrosti je tudíž neustále zjišťovat mínění lidu a jeho vůli. Aby mohla být „přirozená“, „nezrušitelná“ práva osob, zvláště právo vlastnictví a rovných příležitostí, uchována a rozvíjena, je stát budován jako decentralizovaný, to znamená, že důraz je kladen na federální státy a místní orgány. Předpokládá se, že pozice presidenta a jeho vlády umožňuje překonávat konflikty vznikajících skupinových zájmů a vytvářet politiku v zájmu veřejnosti.

Tento romantický model silně svým ideologickým vlivem modifikovali liberálové, ostře jej však kritizovali zejména představitelé skupinových teorií, pluralisté. Industrialisté a postindustrialisté jej pak označili za „beznadějný anachronismus“⁸ zejména v konfrontaci s velkými koncentrovanými systémy vzniklými „industrializací“. Technokraté, vystupující jako andělé spásy, hodlají „dalekosáhle“ změnit zděděnou státní filosofii, definovat „zcela odlišné“ filosofické principy, „radikálně“ změnit strukturu autority atd.

Jak jsme uvedli, straní různě modifikovaným typům liberálně pluralistickým, i když ani v nich nevyklučují konflikty a napětí. Tvrdí, že tyto modely mají větší kapacitu absorbovat nutné změny (jsou méně nákladné, pokud jde o udržování sys-

témů) a snadněji produkuje nutné inovace (jsou účinnější při rozhodování o vývoji). „Partnerství“ monopolů, místních správních orgánů na různých úrovních státu, tzv. organizované práce atd. vede údajně k bezprostřednímu naplňování potřeb a zájmů různých skupin a institucí, uspokojuje bezprostředně a rovnoměrněji nejrozmanitější potřeby a zájmy neustále ve společnosti vznikající. Ve skutečnosti jde však o systém, který povyšuje požadavek vzájemného přizpůsobování jednotek, jež „zůstávají samy sebou“, na stěžejní princip proto, aby dosáhl přizpůsobování všech existující dominantní moci, tj. monopolům. Pomocí ideologie státu jako ecology of games (prostředí zabezpečující hry) se poměrně úspěšně zakrývá, že jde o byrokraticko-centralistický aparát, sloužící koneckonců monopolistickým zájmům.

Sami buržoazní kritici „demokratického elitismu“ ostatně poukazují na to, že tyto teorie jsou „netrpělivé“ (přes proklamovanou „přívětivou“ soutěž), pokud jde o mýty a sentimenty obyčejného člověka, alergické vůči lidu (vůči tzv. grass-roots democracy), vůči tezí o jeho důstojnosti. Ve skutečnosti, jak dokázali již mnozí, přejímají existující strukturu moci a elitistického rozhodování. Jen na první pohled vypadá tato koncepce jako „čistě vědecká“, nadřazená všem ideologiím. Ve skutečnosti však je založena na ideologii, která hluboce nevěří většině obyčejných mužů a žen a klade důraz na odpovědnost uznaných elit za udržení hodnot občanství a demokratických pravidel hry.

Brzezinski a zejména Bell, který se výslovně hlásí k sociálně poněkud konzervativní, jak říká, zato však technologicky nesporně inovativní elitě, technokratům, jsou si vědomi, že „nevyhnutelnost“ technokratismu, tj. vlády založené na kritériích optimalizace, maximalizace a funkční efektivity, je v rozporu s populismem a s politickým „cítěním“ vůbec. Ve skutečnosti nemíní výtky vůči sociálnímu konzervatismu vážně. Technokraté jsou podle jejich mínění nositeli disciplinovaného, soustředěného, intelektuálního úsilí, o němž se v idealistickém světovém názoru předpokládá, že je hlavní hybnou silou vývoje.

⁸ Perloff, H. S.: Cit. dílo, s. 11.

Jsou schopni formovat rozhodujícím způsobem údajný základ sociální akce, tj. nepřesněji definovat hodnoty, jež společnost hledá, a přispět k tvorbě odpovídajícího rámce pro jejich realizaci. Technokraté o sobě tvrdí, že jsou připraveni respektovat existující demokratické procedury (přesněji, že jako poměrně nejracionalnější doporučují právě koncept pluralistický). Demokratismus či pluralismus jsou však jen tzv. „zpětnovazebním mechanismem“, nemají fakticky větší samostatnou hodnotu, jsou instrumentem osvěcovacího působení elity techniky a vědění vůbec.

V tomto ohledu nepřinášejí pluralisté do politického myšlení buržoazní společnosti nic podstatně nového. Ve skutečnosti jen dále vyostřují a propracovávají závěry učiněné na základě Moscových, Pareto-vých, Veblenových a Mannheimových podnětů (Dahlem, Sartorim, Lasswellem a dalšími), závěry, že klíčová politická, ekonomická, sociální rozhodnutí jsou „vždy činěna úzkými menšinami“, že „existuje přirozená dělba práce“ mezi elitami moci a zájmy „neelit“ atd.⁹

Postindustrialisté zdůrazňují vážnost situace, která by údajně vznikla, kdyby se vedoucí úlože „tvořivé elity“ neuvolnil dostatečný prostor. Z hlediska uchování liberální demokracie poukazují zejména na nebezpečí „extrémismu“, zvláště levicového.¹⁰

Technokraté si podržují své sympatie k liberalismu zejména proto, že se vždy odvracel od „zvráceného egalitarismu“, tj. že byl vždy v jádru ideologií duchovního aristokratismu, na niž mj. elitisté navázali. Nevyhovuje však jejich pojetí organizovanosti, kázně, cílevědomosti, zkrátka „efektivit“. Z téhož důvodu adresují řadu výtek pluralitní ideologii. Především jí vytýkají, že nezabezpečuje takový ekonomický růst (vysokou úroveň vynucených úspor, která je tu prý politicky nemožná), který by umožnil obstát v soutěži se socialistickým systémem (opak je ovšem pravdou, protože monopoly vyhrocojí princip byrokratického řízení do krajnosti). Vytý-

kají pluralismu, že není dostatečně efektivní, že neposkytuje prostor pro demokratickou kontrolu, že je smířlivecký, korupční, nákladný, že otevírá velký prostor spontánním konfliktům, růstu pocitu hořkosti u určitých částí společnosti, že vede k oslabování autority systému atd. Největší nedostatky nevidí v „partnerských vztazích“ samých, ale „v nedostatku pevných motivů“ špičkových vůdců, v nedostatku ukázněnosti v jejich řadách vzhledem k centrálním institucím a zvláště pak v problematické ochotě „veřejnosti“ k disciplíně, k občanské oddanosti a participaci, zejména v ekonomických podnicích.

Technokratické řešení právě spočívá v posílení autority centrálních politických institucí opírajících se o „koalici blahobytu, občanských práv a intelektuálních univerzit“. o podstatné rozšíření výchovy, sociálního „učení“ (samozřejmě v rámci státně monopolistického kapitalismu).

Základním smyslem je další omezení buržoazní demokracie a posílení procesů přímé i nepřímé manipulace mas.

*

Technokraté, inspirovaní postindustrialismem, se pokoušejí vyvolat dojem, že jim nic více neleží na srdci než problém udržení a prohloubení existujícího systému jako systému, „v němž by měl mít každý hlas v rozhodování, které se dotýká jeho života“. Hovoří dokonce o potřebě rozšířit participaci na další vrstvy (sociálně znevýhodněných atd.). Tvrdí však, že se klasické buržoazní demokracie zmýlili, když vyslovili závěr, že hlavní hrozbou pro existenci demokracie je zmenšení schopnosti mas čelit tlakům, které vyvíjí menšinová tyranie vládnoucích elit vůči svobodě. S velkými obavami poukazují na hrozbu, kterou údajně pro „demokracii“ znamená rozvinutí nejruznějších forem politické aktivity mas. Postindustrialisté rozhodně požadují, aby byl zastaven proces revolučního uvědomování mas, který ohrožuje základní liberální svobody, budování partnerských vztahů a zejména jejich elitis-

⁹ Dahl, R.: *Power, Pluralism and Democracy: A Modern Proposal*. Ref. předložený v r. 1964 na zasedání PSA v Chicagu, s. 3; Lasswell, D.: *The Comparative Study of Elites*. Lasswell, Lerner et al., Stan-

ford 1952, s. 7; Sartori, G.: *Democratic Theory*. Detroit 1962, s. 112, 123 atd.

¹⁰ Brzezinski, Z.: *Between Two Ages. America's Role in the Technocratic Era*. N. Y., The Viking Press 1970, s. 248–251.

tickou odpovědnost za osudy systému. Obávají se, že tzv. „masová“, „mobilizační“ politika, nové, „dosud nevidané“ mobilizační potence a tlaky ohrozí dokonce přímo právě rozhodující centra, jejichž role se v procesu prohlubování byrokratického centralismu stále jednoznačněji ozřejmuje. Obávají se, že ohrozí centrální, státní, rozhodovací instituce, „radnice“, tj., že se akce mas dále zpolitizují. Obávají se násilí, které může ohrozit svobodu vykořisťování a potlačování mas, odsuzovaných k roli spotřebitelů také v politice. Odtud závěry o neochotě mas podporovat demokratická pravidla hry, o destruktivní síle „zákona kvantit“, o nebezpečí tyranie většiny, o hluboce zakořeněných autoritativních predispozicích „obyčejného člověka“, o jeho neschopnosti čelit „korupčním silám“, o amorfnosti masy, davu, jak je čini Perloff, Sartori, Lipset, Schattschneider aj.

Pro záchranu liberální demokracie doporučují osvícení technokraté tento postup: 1. Prosazovat tendence spotřební společnosti aktivně a účinně také v oblasti politické aktivity mas, tj. měnit aktivní „veřejnost“ v pouhého spotřebitele, vystupujícího stále bezradněji v procesu kupčení s hodnotami občanství. Politická pasivita není pokládána za chorobu, ale dokonce za nezbytnou „podmínku demokracie“(!) 2. Společnost se musí zcela zbavit averzí vůči elitám, šířeným údajně klasickou filosofií. „Nedůvěra a strach z elit,“ říká Sartori, „jsou anachronismem, který nás zaslepuje vzhledem k problémům budoucnosti... Čeho se máme bát, je to, že demokracie — jako v mýtu o Saturnovi — může zničit své vlastní vůdce(!), a tím vytvořit podmínky pro to, aby byli nahrazeni demokratickými kontraelitami(!).“¹¹

Jasněji nelze smysl tohoto požadavku, tj. ochranu buržoazního politického panství před revolučními masami, již vyjádřit.

V této souvislosti nabývá zřetelnější povahy také pluralistická demagogie. Jejím smyslem je položit jednak důraz na hodnotu daného stavu, na stabilizaci, na uzná-

vané „staré“ i „nové“ elity a zabezpečit tento stav novými iluzemi o rovných příležitostech a zvláště o hodnotách kompromisu, které mají údajně v určité míře postihovat také elity (difúze, výměny a soutěživost mezi elitami). Wiliam Kornhauser však není sám, kdo jednoznačně říká, že smyslem sociálního pluralismu je především vytvořit základní bariéry vůči růstu vlivu mas.¹² I když je tím zjevně porušován postulát rovné důstojnosti, zdůrazňuje se koneckonců, že smyslem demokracie není vláda lidu, lidem a pro lid, ale možnost lidu „přijmout či odmítnout ty, kdož jim budou vládnout“.¹³ že jde o takovou metodu pro volbu vůdců či vládců, podle níž všichni mají formálně možnost být vybráni do mocenského statusu.¹⁴

Lze s plným oprávněním konstatovat, že kritika formálnosti buržoazní demokracie a svobod, kterou jsou nuceni postindustrialisté přiznat, je doprovázena recepty, nepřekonávajícími formální charakter, avšak vytvářejí další iluze o kvalitativních změnách v politickém životě (např. hesla o rovné možnosti každého realizovat svůj potenciál poukazují současně na nutnost respektovat dnešní úroveň nerovnosti a naznačují i nároky elit na nadvládu).¹⁵

*

Buržoazní ideologové tedy šíří dojem, že systém pluralismu, rozšířený rostoucím zřetelem k „celostnosti“ světa, společnosti a individua, by měl být doplněn všeobecně uznaným právem představitelů věd, zejména přírodních, technických a stále více i humanitních, společenských, vystoupit v úloze, kterou v klasických liberálních koncepcích měla božská ruka Prozřetelnosti. Dokonce i ti, kdož z protichůdných, ovšem buržoazní rámec nepřekračujících pozic, jako je Bachrach a C. W. Mills, kritizují mocenskou elitu, neusilují o více než o „prohloubení intelektuality“ politiky, tj., jak říká Mills, o dosažení toho, aby mocenská elita byla odpovědnější vůči „humanizačním snahám intelektuální eli-

¹¹ Sartori, G.: Cit. dílo, s. 119.

¹² Kornhauser, W.: *The Politics of Mass Society*. Free Press, London 1959.

¹³ Schumpeter, J.: *Capitalism, Socialism and Democracy*. London 1961, s. 285.

¹⁴ Mayo, H. B.: *How Can We Justify Democracy?* APSR, 1962, s. 557.

¹⁵ „Způsob, v němž se individuální a skupinové svobody budou odklánět od sociálních norem, bude záviset ještě více než v minulosti na stupni separace a soukromí, které je možné“, říká například Perloff (cit. dílo, s. 11).

ty“, aby byla překonána „propast“, mezi moci a svobodným intelektem, věděním.¹⁶

V souvislosti s tím ovšem vzniká poměrně složitá problematika vztahu vědců k politickým institucím, k politickým systémům různého třídního typu, k buržoazní demokracii a odvozeně i k problémům formování vlastní politiky vědců vůči společnosti i v rámci svých vlastních řad.

Radě politizujících intelektuálů různého odborného zaměření se problém politického sjednocení vlastních řad zdá být poměrně jednoduchý. Mají povětšinou značné iluze o vysoké, mimořádné etické hodnotě nejen svých odborných, ale zejména společenských a politických pozic. Jsou přesvědčeni, že lze snadno konstruovat a účinně rozvinout osvěcensko-racionalizační proces, tj. proces výchovy všech, zvláště mocenské elity, k cílům, které se zdají být evidentní, vyhlášením hesla „Intelektuálové celého světa probudte se a sjednoťte!“ (Mills, Einstein aj.).

Mnohem obtížnější a diferencovanější je, jak se jim zdá, situace v oblasti vztahu vědců k politickým systémům. Někteří zdůrazňují podřízenost vědců klasickým mechanismům formální demokracie, většina však se vzrůstající silou požaduje dominanci vědců a vědeckých institucí nad „těkavou“ a neefektivní politikou. Rozdíly však nejsou konečnými hluboké. V podstatě se vychází z dualistické představy o vztahu vědy a politiky a o přirozené nadřazenosti „vědy jako takové“. Vědci jsou plni pochyb i obav, zda politická moc užívá vědu moudře a naopak zda vědci sami odolávají účinně „pokušení a korupci moci“. Jaké důsledky to vše má pro demokracii, často chápanou v podobě „amerického snu“. Od zjevných technokratů přes scientistické mesiáše až po radikalistické kritiky typu Nové levice považují všichni zřetelné podřízení přírodních a společenských věd zájmům úzkých mocenských skupin, škodlivé a zločinné politice státně monopolistického kapitalismu za důsledek nahodilého, nadále však nepřijatelného selhání intelektuálního potenciálu vědců ve sféře stále závažnější, tj. ve sféře sociálních a politických důsledků vědy.

Jejich kritika je povrchní, neúčinná, má povahu kritiky „výstřelků“, „odchylek od přirozené racionality“ a vcelku pomáhá posilovat podřízenost přírodních a společenských věd zájmům monopolistické buržoazie.

Jak jsme uvedli, ani otevření technokraté (např. typu Bella aj.) nenavrhují redukci politických institucí na jedinou, tj. na politickou universitu, naopak, brání se politizaci university (v duchu klasické výstavby politické organizace) a současně navrhuji „partnerské“, pluralitní schéma. K tomuto postupu je vede řada důvodů. Snaží se mimo jiné vyhnout i tradičnímu antiintelektualismu, přicházejícímu ze strany neokonzervativců, ostré kritice Nové levice i zmatené směsici tiché úcty a nekritického velebení a podezřavého bagatelizování, již se jim bohatě dostává od měšťáků. Současně se však také chtějí vyhnout výkyvům, jež postihují různé garnitury buržoazní politiky. Nekladou si však úkol překonat buržoazní politický a sociální systém samý. Naopak, vystupují jako racionalizátoři buržoazního systému soukromého podnikání, kteří se pokoušejí o nemožné, tj. o moderní verzi „kapitalismu volné soutěže“ pod tvrdým, houževnatým, koncepčním vedením elity moci, osvětované trvale a ve zvyšující se míře elitou vědění.

Scientistické mesiášství je zdánlivě radikálnější. Zahrnuje nejružnější snahy různých skupin vědců na Západě, od přírodních vědců, přes filosofy až k vědcům společenskovědním, od tzv. World Academy, po Club of Roma atd. Na rozdíl od technologických optimistů, kteří věří, že mechanismus technologického determinismu a působení „osy vědění“ konečnými donutí rozhodovatele vyjít vstříc tlaku vyváženější politikou, velká část těchto vědců je poměrně skeptická a váže další vývoj jednak na zúžení pokroku v oblasti průmyslu ve smyslu omezení inovací, jednak na podstatnou změnu proporcí mezi činností výrobní, kulturní, morální a na prosazení řízení populace.¹⁷

Lidé, jak tvrdí tato skupina, mají svobodu volit, musí však volit uvědoměle a

¹⁶ Mills, C. W.: *Causes of World War Three*. N. Y. 1958, s. 36–42, 131–137; Mills, C. W.: *Sociological Imagination*. N. Y. 1959, s. 183.

¹⁷ Meadows, D., et al.: *The Limits to Growth*. N. Y., Universe Books 1972.

inteligentně. Aby se jim taková volba umožnila, musí přejít vedení společnosti z rukou „řečníků a politiků“ do rukou nejlepších a široce orientovaných vzdělaných státníků a vědců, do rukou skupiny vědců, filosofů, vynálezců a umělců, která si uvědomuje svou odpovědnost nejen v teorii, ale měla by ji údajně převzít také v praxi. Vědci mají pomoci všem zachránit „civilizaci“ tím, že vytvoří světové společenství za pomoci vědecké metody jim vlastní, tj. její aplikací na všechny stránky života. Nemohou nejednat racionálně také ve společenské a politické sféře, neboť jsou charakterizováni objektivitou, nejvyšší etickou úrovní, nejsou ve službách (tj. nemusí být, mohou se této služby vzdát, odmítnout ji) žádné mocenské politiky.¹⁵

Jakou však má fakticky tato „všeobecná“ racionalita cenu? Politizující přírodovědci tvrdí, že nehodlají přejímat ani socialistický, ani kapitalistický způsob života. Argumentují nutností a schopností vybirat to, co lidstvo potřebuje, co je může učinit šťastným, údajně bez ohledu na oblast původu. V jejich představách má být sociální řád zformován podle objektivních hledisek vědy, tj. fakticky podle ideologie „umění žít“, či (nověji) „kvality života“.

„Světový stát“, který hodlají vymodelovat nejexaktnějšími prostředky, má údajně fungovat jako formální konstituční federace, která dává prostor pro vládu lidu, lidem a pro lid. Jeden z těchto utopistů, Thom, však koneckonců připouští, že světový stát by užíval metody tvořivého kapitalismu (kapitalismu blahobytu) a vylučoval by „rudé“ války i revoluce (s výjimkou „revoluce sociologické“).

Rada přírodovědců a filosofů je přesvědčena, že navzdory nerozvinutému bojovnému duchu to bude právě „otevřená nepokojná mysl a oddané úsilí“, které tento pokrok usnadní. Složitost uskutečnění takové sociální utopie však vede její tvůrce k tomu, že se zamýšlejí i nad vhodnou politickou strategií jejího zavedení. Trvají na tom, že dimenze politických front jsou malé, nedůležité a že „muži vědy“ se nemusí podřizovat těmto hlediskům, tj. i předsudkům a hysterii, jež je prý nutné

doprovází. Současné však hovoří o potřebě společného postupu vědců, filosofů, umělců i — politiků. Jako významnou skutečnost oceňují spolupráci těch, s nimiž již našli společný jazyk, tj. jak špičkových státníků, tak „mužů vědy“. Ostatní pak mají být pomoci výchovy, diskusi a osvěty získávání k dobrovolné spolupráci. Státníci (i kapitalisté, manažeři atd.) pak pochopí poslání osvětlených utopistů, věnují svou moc a finance realizaci jejich vzorových plánů (od dob Fouriera pozoruhodně narostly pouze z hlediska kvantitativního, porovnáme-li rozměry falang a světového státu). Zvláštní úlohu v tomto procesu mají sehrát zvláště biologové, ale i jiné skupiny.

Skupiny přírodovědců, kteří hledají poctivě a s vynaložením rozsáhlých exaktních aparátů přírodovědy a matematiky prostředky, jimiž by byly léčeny neduhy lidstva, jež v některých případech s pozoruhodným kritickým postřehem zaznamenávají, se chtě nechtě začleňují do fronty buržoazních ideologů právě proto, že nepřekračují hranice soukromovlastnického společenského systému, že nečiní objektem své kritiky zejména tuto základní příčinu všech zel. Jejich základní společenské stanovisko není tudíž často objektivní, nemá nejvyšší etickou hodnotu a často postrádá i vědeckou povahu. Využívá primitivních, hrubých analogií, které pomáhají v ideologickém boji proti rozmachu demokratického a socialistického hnutí.

Těchto okolností si ostatně záhy všimli různí buržoazní autoři a koneckonců také mnozí přírodovědci obávající se kompromitace v dalších vědních oborech a zvláště složitosti podmínek, za nichž je vzpoura proti zneužívání vědy „politicky mocnými“ skutečně účinnou.

S novou silou se projevily reakce na sociální tlaky vůči vědě a vědcům právě v souvislosti s oživením diskusí o neotechnokratické léčbě kapitalistického politického systému. Nejen příslušníci Nové levice, ale i mnozí další, včetně postindustrialistů typu Brzezinského poukazují dnes na to, že „čistě“ objektivní společenská věda je nemožná, že koncepce čisté vědy hluboce komolí sociální a politickou sku-

¹⁵ *Science and the Future of Mankind*. Ed. by Hugo an.

Boyko. The Hague 1964, s. 247, 22, 18, 47, 331, 19, 23

tečnost a že i klasik z nejuznávanějších, Max Weber, respektoval existenci předsudků ve vědeckých zájmech, které mají vliv na orientaci a výzkum.

Radikální kritika činí pak předmětem svých výpadů právě skutečnost, že přírodní a společenská věda jsou v podmínkách buržoazní společnosti koneckonců donucovány sloužit zájmům státně monopolistického kapitalismu. Reaguje na strach z nových „šedých eminencí“ politiky, ze spojení mocenských zájmů a „nedbalých“, „neodpovědných technokratů“, zejména poukazem na zajetí odborníků v buržoazním sociálně ekonomickém systému. I radikální kritika však zůstává v bludném kruhu elit vlivu, moci a vědění a osvěty-hodného davu.

Radikální kritikové se pokoušejí posílit organizační svébytnost vědy s ještě větším úsilím, než je typické pro postindustrialisty. Kladou také mnohem větší váhu na restrukturalizaci hodnot, dokonce velmi často hovoří o totální negaci hodnot starého světa a o technicistní manipulaci jako jejím nejnovějším projevu. Ve skutečnosti není hlubšího rozporu mezi technologickým determinismem postindustrialistů a „kulturních kritiků“. Také Nová levice fakticky ostře odmítanou „manipulaci“ považuje koneckonců za jev fatální (a racionalizovatelný).

Ani způsob, jímž hodlají vytvořit záruky vůči manipulaci, není v podstatě odlišný. Část radikálů sice ostře bojuje proti pluralismu ve prospěch anarchistické intelektuálské vzpoury proti institucionalizovanému světu, ve prospěch svobodné činnosti jako hry (Kariel). Zbytek však doporučuje, aby se zárukou proti opakování Oppenheimerova případu stal jednak onen „kód profesionálního styku“, který umožní vědě hrát roli nezávislého „partnera“, jednak nahrazení „údajného pluralismu skutečným pluralismem“ a nacionalismu „internacionalismem“.¹⁹

*

Technokratické koncepce se v letech kříže objevily také v Československu. Ve

svých koncepcích jejich nositelé původně rozvíjeli nejružnější představy buržoazních, reformistických ideologů, zejména pak jejich závěr znehodnocující význam sociální revoluce a přeměny výrobních, vlastnických vztahů. Rozsáhle byla využívána idea pluralismu k zakrývání protidemokratické podstaty tzv. osvíceného dirigismu. Šlo o eklektickou pozici, využívající podnětů Marcuseho, Brzezinského, Millse i Schelského, ideologů neoliberalismu a pluralismu i „modernizační autokracie“ apod. Technokraté v Československu odmítali pojetí vědy jako sociální instituce, tj. i její třídnost a stranickost, znevažovali sociální socialistickou revoluci a její hlavní revoluční úkol – přeměnu vlastnických vztahů,²⁰ odmítali závěr o vedoucí úloze dělnické třídy a komunistické strany, idealizovali kapitalistický systém jako industriální civilizaci a šířili technokratické pojetí demokracie. Prosazovali ideologii konvergence a šířili nedůvěru k programovým cílům komunistického hnutí.

*

Technokratismus je, jak jsme konstatovali, krajně reakční ideologií. Svých cílů dosahuje těmito prostředky:

1. Absolutizuje svébytnost techniky a vědy; sociální předpoklady a souvislosti redukuje na důsledky.

2. Zvědečtění společenského života se má údajně dotknout všech jeho sfér, tj. i politiky: politika není totálně negována, má být však údajně podstatně (vzhledem k postulátům klasické buržoazní ideologie) proměněna, tj. má být podstatně zvýšena její „intelektualita“; dosavadní politik je označován za laika a politika za „pouhý“ reflex skupinových, dílčích zájmů, které se nediferencují podle objektivních kritérií pokroku, ale šmahem se odmítají jako projev nesprávných intencí laického, přízemního, mocenskými ambicemi zatemněného rozumu elit i davu.

3. Racionalizace má spočívat v těchto opatřeních:

¹⁹ Green, P.: *The Obligation of American Political Scientists*. The Annual, March 1971, s. 24.

²⁰ „Pocit odcizení,“ říká se v jedné takové práci, je jistě násoben též skutečností, že jednotlivci jsou zbaveni vlastnictví výrobních prostředků a hoto-

nických poměrů nemůže odcizení práce zcela odstranit, nanejvýš jen zmírnit.“ Odcizení práce „vyplyvá z mnohem hlubší příčiny, jíž je sama technická úroveň výroby“ (Kráál, M.: *Věda a civilizace*. Svoboda, Praha 1967, s. 99).

-- v zavedení a trvalém reprodukování partnerských vztahů, tj. v zavedení pluralitního systému, který dává prostor uplatnění různorodých podnětů souvisejících s pluralitou zájmů;

- v otevřeném preferování vrcholných, špičkových podob racionality a jejích nositelů, tj. těch, kteří se osvědčují při výchovném působení intelektuální elity; současně je za neobyčejně významnou považována relativně autonomní „partnerská“ funkce „osy vědění“, moderní verze Prozřetelnosti, která předjato harmonii konečkonců usměrňuje.

4. Společnost má být zbavena strachu z elit, tj. z elit ducha, jež trvale a úspěšně oploďnují elity moci, a současně pacifikována – má se přeměnit v pasivního spotřebitele také v politice.

*

Buržoazie má přímo panický strach z revoluce a z revolučních akcí lidových mas v čele s dělnickou třídou a tento její strach se přenáší také na její ideology. Všechny „reformní“ snahy buržoazních ideologů, dnes především tzv. postindustrialistů nejružnějšího ražení, směřují k otupení tlaku demokratického a socialistického hnutí na základy panství buržoazie, k diskreditaci socialistických, marxisticko-leninských idejí, zvláště pak leninismu a praxe výstavby socialismu a komunismu.

Buržoazní ideologové charakterizují revoluci jako nahodilý a současně mimořádně „nákladný“ jev. Snižují význam sociální revoluce jako „pouhého škrábnutí na těle civilizace“ a obhajují revoluci „postindustriální“, „technokratickou“, tj. revoluční převraty vyvolávané více či méně automaticky samým pokrokem techniky a zvláště vědy. Demagogicky dokonce uznávají zásluhy marxistů o rozvoj společenskokritického myšlení a praktického hnutí mas za ideu sociální rovnosti v minulosti (prohlašují se dokonce za „marxisty“

v tomto smyslu), aby mohli označit teorii a praxi v marxismu-leninismu za „anachronickou“ pro přítomnost a zejména pro budoucnost, tj. za koncepci vyvolávající paradoxně „konzervativní“ reakce.

Na rozdíl od doby poměrně nedávné, kdy byli rozhodnuti pojem revoluce zcela vyložit ze slovníku společenské vědy a filosofie a spokojit se kategorií pouhé „změny“, stále více dnes manipulují s jeho deformovanou, vulgarizovanou podobou (ve spojení s izolovanými technickými a sociálními procesy). Stále však platí, že říci „dobré slovo ve prospěch revolučního radikalismu“ není pro západního vědce snadné, jak si povzdechl ve své replice na hanopis S. Rothmana B. Moore.²¹

Pojmy revoluce technické, postindustriální, revoluce státních struktur a systému světových vztahů a další slouží ve skutečnosti k přímým útokům na právo vzpoury vůči protilidové tyranii, jež formulovala klasická buržoazní filosofie také v Ústavě USA. Mají znehodnotit požadavek radikální změny struktury vlastnictví, tj. vyvlastnění vyvlastňovatelů. Mají snížit význam požadavků na obranu a prohlubování buržoazní demokracie ve prospěch otevřené i stále rafinovanější elitistické manipulace v zájmu státně monopolistického kapitalismu. Mají znehodnotit obrovský dosah sociální revoluce socialistického typu.

Jak zdůrazňuje K. Marx, je kapitalistická společnost společností, v níž se výroba jeví jako účel člověka a bohatství jako účel výroby, v níž výrobní proces vládne lidem, nikoli lidé výrobnímu procesu, v níž se konečkonců nepřihlíží ke skutečnosti, zda existující typ vlastnictví vytváří nejlepší státní občany a kde se rozvíjejí mechanismy iluzorní pospolitosti ve prospěch skutečných vztahů třídního a politického panství, vykořisťování, potlačování a poroby.²² Vzniká rozpor mezi rozvojem materiálních výrobních sil společnosti,

²¹ Stanley Rothman, *Barrington Moore and the Dialectics of Revolution: An Essay Review*, *AFSR* 1, březen 1970, s. 61 an. Replika B. Moora. Revoluční násilí, od Spartaka k Robespierrovi, jak konstatuje B. Moore, je trvale objektem téměř jednomyslného odsouzení. Nelze však srovnávat násilí těch, kdo se brání útaku, s násilím utlačovatelů. Náklady pacifikace mohou být při nejmenším tak ukrutné, jako náklady revoluce, případně podstatně vyšší (505). Brzezinski vytýká B. Moorovi, že však nezkoumal,

zda reformy, které byly uskutečněny revolučními režimy, často s údajnou „monstrózní brutalitou“, nemohly být mnohem méně nákladné, kdyby se postupovalo podle „alternativních schémat“, reforem, které úspěšně prosadily jiné národy (Brzezinski, *Z.: Between Two Ages*. Cit dílo, s. 213, 214, pozn.).

²² Marx, K.: *Kapitál*, sv. I., Praha, SNPL 1954, s. 42 an.; Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy z r. 1844*, Praha, SNPL 1961.

stupněm produktivních sil práce a existujícími výrobními vztahy a jejich právním výrazem — vlastnictvím.

Společenská formace je odsouzena k zániku tehdy, když se rozvinuly výrobní síly, jimž poskytuje prostor, a když se zformovaly materiální podmínky existence vyšších výrobních vztahů.²³ Technické a organizační prostředky, jež používají monopoly, a úroveň zespolečnění výroby, kterou zčásti v rozporných formách samy vyjadřují a před jejímiž nároky musí ustupovat ke stále složitějším formám přímé a nepřímé manipulace, to vše je důkazem, že existují vzrůstající předpoklady pro revoluční, socialistickou přestavbu společnosti.²⁴

K materiálním prvkům revolučního převratu patří nejen výrobní síly, stlačené existujícími výrobními vztahy, soukromým vlastnictvím výrobních prostředků, ale také revoluční masa, která se bouří nejen proti jednotlivým podmínkám života, ale proti celkové činnosti, proti dosavadní „produkci života“, jak říká Marx,²⁵ jež se stala nesnesitelnou silou. V podmínkách předmonopolistického kapitalismu se K. Marx domníval, že „komunismus je empiricky možný jen jako čin vládnoucích národů provedený „naráz“ a současně, což předpokládá univerzální rozvoj výrobní síly a světové styky...“²⁶ Jak prakticky názorně prokázala Sociálně demokratická strana Ruska, vedená Leninem, je v podmínkách imperialismu možné i nezbytné zprvu vítězství socialismu v jedné, jednotlivé zemi, která se stane v důsledku nerovnoměrného vývoje imperialismu slabým článkem kapitalistické soustavy.

Touto cestou se vytvářejí předpoklady pro spojení socialismu s vědeckotechnickou revolucí, pro spojení, které vytváří základ uskutečnění historického poslání dělnické třídy: odstranit třídní společnost a osvobodit lidskou práci. Vytvářejí se podmínky pro rostoucí uspokojování materiálních a kulturních potřeb spjatých se sférou osvobození pracovní činnosti, pro přeměnu práce v prvořadou lidskou potřebu a v tvůrčí činnost, která je nejvyšším cílem

společenské výroby za socialismu. Tyto kvalitativní změny zasahující všechny sféry života společnosti vyjadřují hluboké vnitřní spojení mezi vědeckotechnickou tvorbou a humanistickými účely reálného procesu rozvoje v socialismu.

Резюме

Форманек М.: Технократы и сциентократы против прогресса

В области интерпретаций общественно-политической роли современной естественной и общественной науки и техники происходит одна из самых драматичных битв современной идеологической борьбы между социалистической и буржуазной идеологиями. Основным вопросом являются характер и особенно движущие силы процесса научно-технической революции, оценка его экономических и классовых предпосылок и последствий.

Разные группы буржуазных идеологов, социальные реформисты и ревизионисты используют процесс научно-технической революции для целей апологетики, стремятся отсчитать на задний план великую тему социальной революции и постройки социалистического общества в пользу темы революции «постиндустриальной», «технотропической», научно-технической. В этой связи вновь становится на первый план самые различные версии технократической и, в последнее время, также сциентократической идеологии.

Технократизм — крайне реакционная буржуазная идеология. Своеобразие техники и науки он делает абсолютным. Социальные предпосылки и связи развития науко-техники он сводит к «последствиям». Принятие научного характера общественной жизни, которое как будто влечет за собой научно-техническая революция — несмотря на классовую сущность систем, касается всех сфер жизни, т. е., все больше касается также политики. Технократическая идеология отличается не тем, что она тотально отрицает функцию политики и политических учреждений, как это иногда упрощенно утверждают. Она требует только ее существенного (принимая во внимание постулаты классической буржуазной идеологии) изменения. Это требование в большинстве случаев формулируется как поднятие ее «интеллектуального уровня», которому решительным образом должны способствовать именно современные наука и техника. Иные политические учреждения характеризуются как непрофессиональные, политика, в свою очередь, как «всего лишь» рефлекс групповых, частных интересов, как дело дилетантского, поверхностного, помутившегося от претензий на власть разума элит и толпы.

²³ Marx, K., Engels, B.: *Spisy*, sv. 13, Praha, NPL 1963, s. 36.

²⁴ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 22, Praha, SNPL 1959, s. 222.

²⁵ Marx, K., Engels, B.: *Spisy*, sv. 3, Praha, SNPL 1958, s. 52.

²⁶ Marx, K., Engels, B.: *Spisy*, sv. 3, Praha, SNPL 1958, s. 48, 49.

По заключениям технократов, рационализация должна состояться в следующих мероприятиях: во внедрении и постоянном воспроизведении мнимых партнерских отношений, т. е. в наличии плюралистической системы, дающей простор осуществлению разнообразных побуждений, связанных с плюрализмом интересов. Но прежде всего она заключается в открытом предпочтении предельных, достигших высшей точки форм рациональности и ее носителей, т. е. тех, которые оправдывают себя при воспитательном воздействии интеллектуальной элиты, стержия знаний, технократических и сциентократических идеологов. Одновременно предполагается, как чрезвычайно важная мера, относительно автономная, «партнерская» функция «стержня знаний», выступающая в качестве варианта провидения, в конце концов дающая направление предвосхищенной гармонии. Общество, в таком случае, должно избавиться страха перед элитами, разумеи элитами духа, которые постоянно и с успехом оплодотворяют элиты власти, и одновременно должно быть умиротворено, т. е. также в политике должно превратиться в пассивного потребителя.

В заключение статьи показывает связь технократических и сциентократических концепций с положением класса буржуазии в период позднего капитализма. Она показывает панический страх буржуазии перед революцией и революционными действиями народных масс во главе с рабочим классом, распространяющийся также на буржуазных идеологов и сегодня находящий свое выражение в частности также в возрождении и новом развитии технократической идеологии.

Summary

Formánek M.: Technocrats and Scientocrats against Progress

One of the most dramatic battles of the contemporary ideological struggle between socialist and bourgeois ideology is taking place in the area of interpreting the socio-political role of the present-day natural and social sciences and technology; the nature and, in particular, the motive forces of the process of the scientific and technological revolution, the evaluation of its economic and class preconditions and implications constitute the crucial points at issue.

Various groups of bourgeois ideologists, social reformists and revisionists are making use of the process of the scientific and technological revolution for apologetic purposes, endeavouring to push into the background the great themes of social revolution and of building up a socialist society, and to promote the themes of "post-industrial", "technotronic" and "scientific and technological" revolutions. In this connection, most various versions of

the technocratic and, most recently, also of the scientocratic ideology are again coming to the fore.

Technocracy is an extremely reactionary bourgeois ideology. It absolutizes the autonomy of technology and science and reduces the social preconditions and implications of scientific and technological development to "consequences". The scientification of social life, allegedly brought in by the scientific and technological revolution irrespective of the class substance of systems, affects all spheres of social life — i. e. it also increasingly acts upon politics. Technocratic ideology is not characterized by totally refusing the function of politics and political institutions, as is sometimes asserted in a simplified way. It merely claims their substantial (with a view to the postulates of classical bourgeois ideology) transformation. For the most part, this postulate is formulated as the increase in their "intellectual level" to which contemporary science and technology should decisively contribute. Existing political institutions are characterized as non-professional, politics as a "mere" reflection of group, partial interests, as the work of the lay, uninspired intellect of elites and of the mob, obscured by power ambitions.

According to the technocrats, rationalization should consist in the following measures: in the introduction and continued reproduction of alleged partnership relations, i. e. in the existence of a plurality system offering space for the operation of heterogeneous stimuli linked with the plurality of interests. Above all, however, it involves an open preference of the highest, peak forms of rationality and its bearers, i. e. those who prove competent in the educational activities of the intellectual elite, the "axis of knowledge". technocratic and scientocratic ideologists. At the same time, the relatively autonomous "partnership function" of the "axis of knowledge", presenting itself as a version of Providence which, in the last analysis, is regulating the anticipated harmony, is considered as an extraordinarily significant measure. Society should thus be relieved of its fear of elites — i. e. of spiritual elites continuously and successfully fertilizing power elites — and, simultaneously, it should be pacified, i. e. turned into a passive consumer in politics as well.

In conclusion, the paper shows the connection of technocratic and scientocratic conceptions with the position of the bourgeois class under late capitalism. It points to the bourgeoisie's panic fear of revolution and revolutionary actions, carried into effect by the people's masses headed by the working class. This fear also affects bourgeois ideologists and, at present, finds its expression — among other things — in the revival and new development of technocratic ideology.

Od doby, kdy věda jako sociální organismus se stala neodmyslitelnou součástí struktury současných společností kapitalistického a zvláště socialistického typu, staly se aktuálními též otázky dotýkající se lidských subjektů této činnosti, tj. vědců a odborníků pracujících ve vědě. Jednou z otázek, jež se dostala do popředí zájmu výzkumu, je pohyb, resp. mobilita vědců a odborníků. Důvody, jež vedou ke zkoumání mobility, tkví především v sociálně ekonomickém významu a v sociální funkčnosti tohoto jevu.

V roce 1973 byl proveden výzkum mobility¹ vědeckých pracovníků v ČSSR. Soustředil se na jedince, kteří získali vědeckou hodnost doktora věd nebo kandidáta věd, popř. pedagogickou hodnost profesora nebo docenta, a kteří pracovali v oblasti vědy, tj. v ústavech ČSAV, SAV, na vysokých školách a v resortních výzkumných ústavech. Výzkum pokrýval celou oblast vědecké činnosti, a to jak ve smyslu institucionálním, tak ve smyslu zastoupení jednotlivých vědních oborů. Jeho cílem bylo nejen získat údaj o frekvenci a intenzitě mobility vědeckých pracovníků, nýbrž měl se vyslovit také k základním otázkám jejího opodstatnění: k její funkčnosti v subsystému vědy, k vlivům sociálních regulativů na její časovou a topografickou orientaci i k její úloze v časových perspektivách jedinců.

Výzkumu se zúčastnilo 863 respondentů, kteří však nepředstavují reprezentativní vzorek. Průběh mobility byl zkoumán za období od roku 1945 do roku 1972. V tomto období došlo v naší zemi k významným

sociálně politickým změnám, k hluboké sociální revoluci, a tudíž také k základní institucionální přestavbě v oblasti vědecké práce.

Jaké jsou některé výsledky tohoto výzkumu? Z celkového souboru změnily své profese nebo funkce ve sféře vědy dvě třetiny vědeckých pracovníků. Jak ukazuje náš empirický výzkum, potvrzují se přednosti socialistického řízení vědy, zejména z hlediska plánovitého rozmisťování vědeckých pracovníků. Vzrůst frekvence mobility je patrný zejména v posledních patnácti letech. V tomto vzrůstu se odráží rozvoj vědy, v institucionální sféře doprovázený výstavbou ústavů ČSAV. Stejně tak založení nových vysokých škol i budování výzkumných ústavů v jednotlivých resortech vyvolalo pohyb pracovníků v oblasti vědecké pracovní aktivity. Rozvinutí péče socialistické společnosti o oblast vědy, růst její váhy spolu s novým celkovým rozsahem vědecké práce a další zdůraznění vlivu aplikace vědeckých poznatků na každodenní život společnosti, to všechno byly zdroje rostoucího pohybu v této oblasti. Proto markantní rozdíl ve frekvenci těchto změn mezi první a druhou polovinou sledovaného období není překvapujícím extrémem, nýbrž očekávaným zjištěním. Plně odráží rysy vývoje v období od r. 1945 do současnosti (tab. 1).

V souboru změn zaujímá významné místo intrainstitucionální mobilita, přičemž převážnou část změn tohoto druhu tvoří mobilita provázená zvýšením stupně odpovědnosti určené charakterem práce, která může být spojena s povýšením vědce a

¹ Zkoumáním mobility rozumíme v marxistické sociologii dílčí metodologický nástroj sledování sociální dynamiky na přesunech individuí mezi vertikálně nebo horizontálně souvisejícími sociálními oblastmi, skupinami a vrstvami, zejména vzhledem k sociálně třídní struktuře. Toto zkoumání zahrnuje tudíž „vzestup“ i „sestup“, hodnocený však podle objektivních, sociálně ekonomických a sociálně

třídních kritérií, zvláště s ohledem na vedoucí úlohu dělnické třídy v socialistické společnosti. Mobilitu chápeme jako koncept zkoumání, který má poněkud omezené možnosti, dané sledováním souhrnu individuí i častým odkazem na jejich individuální, osobní výpovědi o jejich životních bězích. Studie však současně ukazuje nesporné možnosti tohoto přístupu.

Tabulka 1: Míra stability (MS) vědních oborů

Při prvním vstupu vědeckých pracovníků do sféry vědy		V současné době	
Vědy	MS	Vědy	MS
matematicko-fyzikální, geologické a geografické	75,6 %	matematicko-fyzikální, geologické a geografické	73,5 %
technické	71,9 %	technické	59,6 %
chemické	71,2 %	chemické	67,8 %
biologické, lékařské a zemědělské	84,2 %	biologické, lékařské a zemědělské	84,2 %
společenské	77,7 %	společenské	77,7 %

projevuje se přechodem od řízení menších skupin vědeckých pracovníků k řízení větších skupin. V námi sledovaném období na ni připadla téměř polovina (48,5 %) realizovaných změn. Relativně vysoká četnost této formy mobility je především odrazem neustálého hledání optimálního institucionálního modelu struktury funkcí a stability problémových orientací v období velkého rozvoje vědy, ale také projevem přirozeného pohybu jedinců v průběhu času, jejich snahy dosáhnout pro sebe co nejvyššího statusu, v ještě větší míře uplatnit své možnosti v souladu se zájmy socialistického rozvoje vědy. Uvedenou mobilitu charakterizuje vertikální směr pohybů v tomto smyslu.

Druhou formou mobility je mobilita interinstitucionální. Byla sledována na schématu jednotlivých přechodových „toků“. Nejfrekventovanějším směrem pohybu se stala „orientace na Akademii“, a to jak z oblasti vysokých škol, tak i z pracovní sféry resortních výzkumných ústavů, způsobovaná tím, že v Akademii jsou lepší možnosti uplatnění talentů v souladu se zájmy socialistické společnosti. U změn orientovaných jinam než do pracovní sféry Akademie nejsou výkyvy při porovnávání oboustranných pohybů tak markantní (tab. 2).

Pro jedince jako nositele, popř. realizátora změn mohou být tyto změny změnami plánovanými, nebo změnami neplánovanými; realizuje-li jedinec změnu jako neplá-

novanou, neznamena to, že jde o změnu nechtěnou, realizovanou proti původnímu záměru realizátora. Tři pětiny (59,6 %) realizovaných změn byly plánovány, dvě pětiny neplánovány. Tento poměr však je korigován zjištěním, že z neplánovaných změn byly více než čtyři pětiny realizovány ochotně a pouze necelá jedna pětina změn se uskutečnila proti vůli realizátorů (tab. 3). Tato korektura byla umožněna „přestrukturováním“ sledu realizačních kroků v plánech činností jedinců, aniž se to nepříznivě dotklo koncepce anticipovaných individuálních cílů. Lze tedy usuzovat, že do plánů činností jedinců byla začleněna mobilita jako variabilní kompo-

Tabulka 2: Interinstitucionální změny (v %)

Směr změn	Četnost změn
z Akademie na VŠ	2,7
z VŠ do Akademie	15,8
z Akademie do resortních VÚ	2,0
z resortních VÚ do Akademie	14,2
z VŠ do resortních VÚ	5,5
z resortních VÚ na VŠ	7,1
mezi ústavy Akademie	5,5
mezi VŠ	6,2
mezi resortními VÚ	6,7
do jiné země	17,2
z jiné země	17,1
celkem	100,0

Tabulka 3: Změna a její vliv na činnost

Změna	Její vliv na činnost	%
plánovaná	pozitivní negativní	86,5 2,5
neplánovaná, ale přesto realizovaná ochotně	pozitivní negativní	63,3 8,4
neplánovaná a nechtěná	pozitivní negativní	6,7 42,2

nenta realizačních kroků aplikovatelná v čase, v prostoru a způsobem, který odpovídá možnostem jedinců při uskutečňování jejich perspektivních cílů. Proto i neplánovaná mobilita mohla být transformována v mobilitu „realizovanou ochotně“.

Výzkum také potvrdil předpoklad o těsné korelaci mezi plánovanou mobilitou a jejím příznivým vlivem na další činnost jedince. Tři čtvrtiny pozitivních odpovědí vypovídají o poměrně vysoké schopnosti orientace jedinců při začleňování mobility do vlastních plánů činnosti. Efekt této schopnosti se promítá ve vysokém procentu pozitivně hodnocených změn, byť i v některých případech neplánovaných. Navíc lze z toho usuzovat, že dobrá znalost sociálního klimatu, ve kterém působí vědeckí pracovníci, i podstatná shoda zájmů vědeckých pracovníků a celkového řízení rozvoje vědní sféry jsou evidentní. Tato znalost prostředí a podstatná shoda zájmů spolu se sebekritickým hodnocením vlastních intelektuálních schopností zabraňují tvoření nereálných perspektiv nebo rigorózně nepoddajných plánů činnosti.

Frekvence změn z hlediska životního období jedinců vykazuje maximum mezi 30. a 39. rokem. V této čtvrté dekádě se realizuje téměř polovina všech změn. Jde o takové časové rozpětí v životě vědeckého pracovníka, ve kterém jeho vědecká kreativita zpravidla kulminuje. V tomto období dochází nejen ke značné vědecké produkci jedinců, ale zároveň s ní se rozšiřují komunikační vazby s blízkým i vzdáleným okruhem pracovníků a institucí z příslušné i příbuzných pracovních oblastí.

Výzkumem bylo také zjištěno (tab. 4), že snaha pracovat na společensky významnějších, popř. tematicky zajímavějších problémech (problémová orientace), získání vědeckých (pedagogických) hodnot, lepší možnosti vědeckého růstu a změny v organizaci nejvýrazněji ovlivňují rozhodování vědeckého pracovníka o realizaci mobility. Z těchto nejfrekventovanějších motivů vystupuje při realizaci mobility zřetelně do popředí vědecký zájem, i když je nutno mít na zřeteli, že získání vědeckých hodnot nepředstavuje jen motiv implikující spontánní a ochotně vykonávanou aktivitu (včetně mobility) ve sféře vědy, nýbrž že je v něm obsaženo také úsilí jedince získat výhodnou statusovou pozici, popř. spojenou s ekonomickou preferencí (což je součástí stimulací, jichž užívá socialistická společnost), a že není ponecháno

Tabulka 4: Motivy změn sociálních pozic (v %)

Motivy	Změny celkem
ekonomické	3,5
mezilidské vztahy	3,2
plnění smlouvy	4,8
problémová orientace	8,1
sociální	1,8
vědecké	21,2
vývoj ve vědě	5,8
získání vědeckých hodnot	25,5
změny v organizaci	14,5
jiné	11,6
celkem	100,0

Tabulka 5: Motivy změn sociálních pozic (v %)

Motivy	Změny funkcí	Profesionální změny
ekonomické	4,4	3,4
mezilidské vztahy	1,7	4,5
plnění smlouvy	4,4	5,9
problémová orientace	4,3	10,2
sociální	1,1	3,1
vědecké	15,9	26,3
vývoj ve vědě	2,0	8,0
získání vědeckých hodnot	38,4	13,5
změny v organizaci	17,4	12,8
jiné	10,4	12,3
celkem	100,0	100,0

jen na vůli pracovníka ve sféře vědy. nýbrž je součástí kvalifikačních předpokladů pro výkon vědecké činnosti.

Poměrně nízká frekvence ekonomických motivů změn (3,5 %) neopravňuje k tvrzení, že vědecktí pracovníci neprojevují zájem o získání materiálních výhod. I když tento zájem nestojí výslovně na jednom z prvních míst mezi motivy mobility, lze oprávněně vyjádřit názor, že je zafixován v jiných motivech, např. v již zmíněném a komentovaném získání vědeckých, popř. pedagogických hodnot. Zdá se tedy být blíže pravdě tvrzení, že v motivech změn vědecký zájem sice hraje významnou roli, nikoli však ve své „čisté“ podobě, tj. jako motiv vyplývající výhradně ze spontánního zaujetí pro vědeckou práci. nýbrž v podobě modifikované, která je skutečným pracovním zájmem o vědu, ale přirozeně i zájmem vědeckých pracovníků o získání kvalifikačních předpokladů pro práci ve sféře vědy, zájmem na růstu prestiže, jakož i zájmem na ekonomických výhodách.

Profesionální mobilita byla sledována jako změna vědního oboru vzhledem k oboru původně vystudovanému vědeckým pracovníkem, a to nejen při vstupu do sféry vědy, ale také v průběhu působení vědeckého pracovníka v této oblasti.

Při svém prvním vstupu do pracovní oblasti vědy působilo 75,2 % vědeckých pracovníků v oborech, které vystudovali, a 24,8 % vědeckých pracovníků zahajovalo

svoji vědeckou kariéru v oborech příbuzných nebo zcela jiných. Intenzita profesionálních změn vzrůstala od počátku naší sledovaného období až do druhé poloviny šedesátých let. V posledních letech začíná tato tendence slábnout.

Při uskutečňování profesionální změny byl významným motivem vědecký zájem (26,3 %). V konfrontaci se změnou ve funkcích je jeho frekvence o více než polovinu vyšší. Významným motivem profesionálních změn je také problémová orientace. V porovnání s její frekvencí při změnách funkcí je téměř dvaapůlkrát vyšší.² Rozdíl ve frekvenci motivu „změny v organizaci“ není tak výrazný jako u předcházejících motivů; přestože jeho frekvence při změnách funkcí je vyšší, jeho frekvence u změn profesionálních zůstává významná. Nejmarkantnější difference se projevuje u motivu „vývoj ve vědě“, jehož frekvence u profesionálních změn je čtyřikrát vyšší než při změnách ve funkcích. Charakteristickým rysem souboru motivů vyvolávajících tuto formu mobility je patrná tendence k preferování „vědeckých“ motivů před ostatními (tab. 5).

Jestliže při prvním vstupu do sféry vědy pracovalo 75,2 % vědeckých pracovníků v oborech, které vystudovali, pak na konci naší sledovaného období (jde o profesi vykonávanou v současné době) klesl počet těchto respondentů na 70,0 %. Tento pokles je výsledkem všech profesionálních

² Možnost jejího uskutečnění je velkou předností rozvoje socialistické vědy, důkazem otevřenosti socialismu.

změn v průběhu působení vědeckých pracovníků ve sféře vědy. Docházelo k obousměrným pohybům, tj. k přechodům do jiných vědních oborů i k návratům zpět do původního vystudovaného oboru.

Výzkum prokázal, že mobilita v oblasti vědeckého poznání je nejen trvalou složkou plánů činností systému vědy i většiny vědeckých pracovníků, ale že její význam roste. Ukázal, že se její frekvence a intenzita mění v průběhu času vlivem působení sociálních regulativů a situačních faktorů. V mobilitě interpretované jako plánovaná, anebo neplánovaná změna se projevoval vliv těchto regulativů a faktorů v plánech činností systému vědy a lidských jedinců; v těchto činnostech normy sociálního chování upravily přinejmenším podmínky pohybu. Šlo o normy, které pro jedince vytvořil systém vědy jako soubor práv a povinností vyplývajících z obsazení akceptovaných pozic-statusů a s nimiž se jedinci museli vypořádat, aby realizovaná mobilita měla smysl. Ovlivňovaly volbu změny, její směr, vzdálenost i časové začlenění do plánů činností. Koordinace těchto předpokladů s představami vědeckých pracovníků o časovém, obsahovém a topografickém začlenění mobility do jejich plánů činností se ukázala jako bariéra, kterou bylo nutno na cestě k anticipovanému cíli překonat.

Naproti tomu změny v charakteru vědecké práce, vyvolané prudkým vývojem v oblasti vědeckého poznání, vedly k oslabování bariér alespoň v tom smyslu, že zasahovaly do stereotypu vytvořené struktury socioprofesionálních rolí, vedly k jejich „restrukturaci“, a tím i k pohybu rušícímu homogenitu rolí a pozic. Toto jisté zradikalizování v oblasti vědy mělo tedy svůj pendant právě v profesionální mobilitě jako aktivitě vedoucí k vytváření nového modelu struktury vědní oblasti.

V pohybu vědeckých pracovníků se projevovaly dvě tendence: 1. k harmonickému uspořádání funkcí a 2. k vnitřnímu uspokojení mobilantů. I když tendence k harmonickému uspořádání byla výrazná (59,6 % vědeckých pracovníků realizovalo změnu plánovaně, 33,1 % sice neplánovaně, nicméně ochotně, a pouze 7,3 % nechtěně), riziko dezintegrace v cílovém uspořádání nevyloučila. Dosažení stavu plné integrace, stability a všeobecného konsensu zůstá-

vá pouze ideálním předpokladem. Ukázala se totiž jistá difference mezi vědním systémem a jedinci v potřebách a zájmech; nicméně riziko, které by z této odlišnosti mohlo vzniknout pro systém vědy, je malé. V této diferenci také lze spatřovat nikoliv „odcizení“ v marxovském pojetí, nýbrž důsledek rozpornosti mezi souborem povolání a souborem vhodných jedinců.

Při posuzování otázky funkčnosti mobility jsme vycházeli z námi přijaté premisy: systém vědy a jeho lidské elementy — vědečtí pracovníci — si vytvářejí plány činností, ve kterých mobilita představuje jeden z plánovaných kroků. Podmínkami, aby vztah mezi nimi byl harmonický a dostatečně soudržný, jsou: shoda cílů, synchronizace mobility a shoda topografických orientací. Není třeba zdůrazňovat, že se zde jedná o potenciální požadavky a premisy v jejich zjednodušené podobě. Jsme si vědomi skutečnosti, že sociální procesy neprobíhají bezrozporně: že ve vztahu mezi systémem vědy a jedinci dochází k disharmoniím; že zájmy a potřeby systému se nemusejí krýt se zájmy a potřebami jedince, popř. každé skupiny jedinců; že tato možnost nesouladu avizuje i možnost změny eufunkčních vztahů ve vztahy disfunkční (nebo afunkční).

Proto lze vysvětlit mobilitu jako funkční složku analýzou ne pouze jednoho „původu vzniku“, nýbrž několika zdrojů, ovšem s důrazem na rozhodující prvek, jímž je sociálně ekonomický aspekt systémových regulativů. Podnět k mobilitě je tedy třeba sledovat z hlediska systémových regulativů jako článku rozhodujícího pro posouzení její funkčnosti nebo disfunkčnosti; shoduje-li se mobilita ve směru, v čase a v topografické orientaci s těmito regulativy, lze ji prohlásit za funkční složku systému. Zdroj mobility však lze spatřovat pochopitelně i v působení situačních faktorů a na základě jejich analýzy ji posuzovat např. jako funkční složku objektivní reality, protože ruší konzervatismus „zaběhaného“ modelu vědecké struktury, přispívá k jeho modifikaci v souladu s působením vývojových tendencí v této oblasti a likviduje opoždování mezi vznikem nových teoretických poznatků a jejich aplikací v praxi.

Hodnotíme-li výzkumem zjištěný údaj o třipětinovém podílu plánovaných z celkového počtu realizovaných změn jako funkční mobilitu, která se organicky začlenila do plánů činností obou partnerů základního vztahu, lze tímto údajem vyjádřit mínění, že taková míra funkčnosti je s to zajistit stabilizaci systému, jeho soudržnost, ale lze jím také vyjádřit mínění o nutnosti revize systémového plánu činností, když jsou zde ještě dvě pětiny změn, o kterých plně neplatí výrok o funkčnosti. Tuto druhou variantu však nelze akceptovat, protože analýza těchto dvou pětín realizovaných změn nepřinesla důkazy o jejich převažující disfunkčnosti, nýbrž naopak posílila závěr o eufunkčnosti zjištěním, že disfunkční mobilita (tj. změny neplánované a nechtěné) tvoří pouze 7,3 % z celého souboru změn.

Vědecká sféra jako dynamický systém, který se mění v průběhu času, předpokládá tedy mobilitu vědeckých pracovníků. Ta se uskutečňuje jednak v systémové struktuře, jednak ve struktuře individuální časové perspektivy. Větší operativnost v jednání jedince při vytváření jeho plánu činností vyvažuje nevýhodu tohoto plánu v konfrontaci s plánem systémovým, protože jedinci umožňuje zařadit mobilitu do vlastních plánů tak, aby byla časově a místně ve shodě se systémovým programem. Výrazný soulad obou plánů činností, výrazný i v mobilitě jako v jednom z realizačních kroků těchto plánů, dokládá nejen spjatost jedinců se společenským systémem, ale zároveň svědčí o pozitivním vlivu sociální revoluce socialistického typu na oblast vědy.

Резюме

Неседлы Р.: Мобильность научных работников в ЧССР

Рост институциональной дифференциации, возникновение новых научных дисциплин, принятие массового характера научно-исследовательской работой сопровождаются мобильностью исследовательских работников. Ее интенсивность и частота прежде всего связаны с продвижением ученых по лестнице профессионального ранга и трудовых должностей. Ее временные, тематические и топографические проявления в структуре видов деятельности выявляют воздействие социальных регулятивов. Самой значительной чертой, характеризующей этот процесс, является высокая степень изменений в трудовых должностях. Данные о мотивации изменений предоставляют, с одной стороны, соответствующую информацию о существенных биопсихических аспектах индивидов, принимающих участие в этом процессе, с другой стороны, информацию о воздействии социальных, экономических, политических и других факторов.

Summary

Nejedlý R.: Mobility of Research Workers in the Czechoslovak Socialist Republic

The growth of institutional differentiation, the emergence of new scientific disciplines, the transformation of research work into mass work were, at the time reference, accompanied by the mobility of research workers. Its intensity and frequency were primarily connected with the advancement of scientists in rank and in working functions. Its temporal, thematic and topographic incorporation in the structure of activities reveal the operation of social regulatives. The most salient feature characterizing the changes examined is the high proportion of changes in working functions. Data concerning the motivation of changes supplied detailed information on relevant biopsychic aspects of the phenomenon in question, as well as information concerning the operation of social, economic, political and other factors.

Socialistická revolúcia od základu mení triednu a sociálnu štruktúru kapitalistickej spoločnosti. Súkromí vlastníci základných výrobných prostriedkov, ktorí predstavovali vládnu triedu v kapitalistickej spoločnosti, po socialistickej revolúcii prestali hrať akúkoľvek úlohu v ďalšom vývoji novej spoločnosti. Vládnu triedu sa stáva robotnícka trieda, predtým vykorisťovaná. Búra a likviduje buržoázny štátny aparát, buduje nový, ktorého konečnou úlohou je vybudovanie beztriednej spoločnosti.

Aby mohla socialistická spoločnosť dosiahnuť tento cieľ, musí prejsť dlhým a zložitým vývojom — najskôr revolučne zlikvidovať triedne antagonistickú spoločnosť, vybudovať spoločnosť, založenú na triednom zväzku robotníctva a roľníctva a postupne vytvárať podmienky pre zrod spoločnosti založenej na princípoch triednej a sociálnej rovnosti.

Po socialistickej revolúcii sa na čelo nového spoločenského poriadku postavila trieda, ktorá svojím materiálным a sociálno-politickým postavením reprezentuje kvalitatívne novú, socialistickú robotnícku triedu. Táto sa stáva spoluvlastníkom spoločného socialistického vlastníctva a zároveň zostáva rozhodujúcim výrobcom materiálnych statkov.

Revolučné úlohy, ale aj budovanie nového spoločenského poriadku plní robotnícka trieda pod vedením Komunistickej strany.

Socialistický štát, vychádzajúci z poznania pôsobenia objektívnych ekonomických zákonov, vytvára v hospodárskej politike podmienky, ktoré umožňujú čo najrýchlejšie budovanie socializmu a jeho materi-

álno-technickej základne. Jedna z rozhodujúcich úloh budovania socializmu je zameraná aj na zrod a formovanie novej socialistickej triedy — triedy družstevných vlastníkov.¹

Družstevné roľníctvo sa rodí zo sociálne a triedne pestrej dediny. Jeho zrodom sa stáva poľnohospodárstvo triedne jednotné (neberieme do úvahy poľnohospodárskych robotníkov, ktorí pracujú v štátnych socialistických podnikoch), pretože družstevníci sú spojení spoločným socialistickým družstevným vlastníctvom. Ich spoločné vlastníctvo sa realizuje na základe špecifického pôsobenia zákona rozdeľovania podľa množstva a kvality práce. V rámci spoločného vlastníctva prestáva existovať akékoľvek vykorisťovanie. Každý člen žije zo spoločných výsledkov, ktoré sa rozdeľujú podľa jediného kritéria — podľa práce.

V čom treba vidieť objektívnu nutnosť zrodu tejto novej, prechodnej, socialistickej triedy, ktorá v budúcnosti splynie s robotníckou triedou? Ak však ide o prechodnú triedu, prečo nie je možné po socialistickej revolúcii likvidovať roľníckeho malovýrobcu a prejsť hneď na vyššiu formu socialistického vlastníctva — štátne vlastníctvo?

Odpoveď je jednoznačná. Triedny zväzok robotníkov s roľníctvom, sformovaný ešte v období boja proti vykorisťovaniu, sa musí odraziť v takej politike novej vláducej triedy, aby v minulosti ubiedenému roľníctvu bol zabezpečený čo najrýchlejší rast životnej úrovne, ako dôsledok rýchleho rozvoja poľnohospodárskej výroby a rastu produktivity práce. To nie je možné dosiahnuť v podmienkach malovýroby, ale naopak premenou súkromného

¹ Socialistická trieda družstevných vlastníkov sa skladá z dvoch sociálne rozdielnych skupín, podľa toho, či je spojená s priemyselnou, prípadne remeselnou výrobou, alebo s poľnohospodárstvom. Z hla-

diska triedneho niet medzi nimi žiadnych rozdielov. Úvahy o triednom a sociálnom postavení družstevných roľníkov sa v podstate vzťahujú aj na družstevných priemyselných výrobcov.

vlastníctva malovýrobcu na družstevnú veľkovýrobu, v ktorej roľník zostáva naďalej vlastníkom svojej pôdy. Takáto premena, ktorá je prijateľnou cestou prechodu roľníka na veľkovýrobné formy hospodárenia, je zároveň trvalou zárukou rastu blahobytu a sociálnych istôt bývalého individuálneho hospodáriaceho malovýrobcu.

Nevyhnutnosť budovania družstevnej poľnohospodárskej výroby v socialistických štátoch vyplýva najmä z týchto skutočností:

a) pokiaľ existuje individuálna malovýroba, je tu nebezpečenstvo diferenciacie poľnohospodárskych výrobcov, t. j. na jednej strane narastania majetku a na druhej odumierania časti roľníkov. Takto existencia malovýroby skrýva nebezpečenstvo zrodu kapitalistických výrobných vzťahov na dedine;

b) pre budúci vývoj socialistickej spoločnosti je nevyhnutný zrod novej socialistickej triedy družstevných roľníkov, ktorá sa rodí spojením malovýrobcov, a likvidácie kapitalistického sektoru v poľnohospodárstve;

c) malovýroba v poľnohospodárstve by bola trvalou príčinou jej zaostávania za priemyslom a tým aj určitou brzdou tempa rastu celého národného hospodárstva;

d) malovýroba spomaľuje odstraňovanie podstatných rozdielností medzi mestom a dedinou;

e) malovýroba nie dosť rýchlo môže zabezpečiť vzrastajúci dopyt po potravinách a zároveň môže byť trvalou brzdou rastu životnej úrovne samého roľníckeho obyvateľstva;

f) na rozdrobených poliach nie je možné radikálne zavádzať modernú techniku, čo brzdí rast produktivity práce, uvoľňovanie pracovných síl pre ostatné odvetvia národného hospodárstva. Malovýroba by spomaľovala proces spriemyselnovania poľnohospodárskej výroby;

g) veľkovýroba otvára dvere výsledkom poľnohospodárskej vedy a umožňuje ich aplikovať v praxi;

h) bez prechodu roľníka na socialistickú družstevnú poľnohospodársku veľkovýrobu nie je možné ani v jeho vedomí likvidovať

súkromnovlastnícke vedomie a s ním úzko spojený maloburžoázny individualizmus.

Združstevňovanie roľníckej malovýroby sa postupne uskutočnilo a uskutočňuje vo všetkých socialistických krajinách. Tento prechod malovýrobcu na družstevného vlastníka nie je jednoduchý, naopak patrí k najťažším úlohám socialistickej výstavby. Pri jeho realizácii sa vychádza z teoretických úvah klasikov marxizmu-leninizmu, najmä z Leninovho družstevného plánu a zo skúseností z budovania kolchozného zriadenia v ZSSR. Dosiahnuté výsledky združstevnenia poľnohospodárskej malovýroby vo všetkých socialistických krajinách, ktoré doteraz uskutočnili združstevnenie, dokazujú jeho opodstatnenosť a užitočnosť, či už pre roľníka, alebo pre celú spoločnosť.

Výsledky prechodu malovýrobcu na družstevného socialistického veľkovýrobcu sa odrazili najmä:

a) v raste poľnohospodárskej výroby a produktivity práce roľníka;

b) v mohutnom rozvoji materiálno-výrobnej základne poľnohospodárstva;

c) v zrode novej socialistickej triedy;

d) v zmene sociálno-triednej štruktúry spoločností.

Výsledky združstevnenia sa pokúsím v krátkosti dokumentovať niektorými údajmi za Československú republiku, resp. za jednu jej oblasť, za Slovensko, ktoré predstavovalo jej najzaostalejšiu časť. (Roku 1946 reprezentovalo Slovensko 38 % územia ČSSR a z celkového počtu obyvateľstva žilo na jeho území 28 %.) Slovensko, v čase vzniku ČSSR, roku 1945, bolo zaostalou agrárno-priemyselnou oblasťou. O jeho zaostalosti svedčí najmä fakt, že v roku 1946 z celkového počtu obyvateľov patrilo k poľnohospodárstvu 48,1 %. Extenzívna poľnohospodárska výroba bola príčinou veľkej biedy roľníckeho obyvateľstva.

Združstevnenie sa odrazilo v prvom rade vo výraznom raste poľnohospodárskej výroby. Ak v roku 1948 dosiahla hrubá poľnohospodárska výroba na Slovensku na 1 ha pôdy 3368 Kčs, tak roku 1972 vyrobili družstvá na každom ha už za 8278 Kčs produkcie. V priemere rokov 1934–38 dosahovali roľníci v ČSR tieto hektárové

výnosy: u pšenice 17,1 q, jačmeňa 17,0 q, cukrovej repy 285 q. Po socializácii tieto hektárové výnosy výrazne vzrástli: v priemere rokov 1968—1972 dosiahli u pšenice 32,3 q, jačmeňa 31,1 q a kukurice 39,8 q.

V dôsledku rastu výroby rástla hrubá, ale najmä trhovú poľnohospodárska výroba. Od roku 1946 do roku 1972 vzrástla hrubá poľnohospodárska výroba v ČSSR z 54 896 miliónov korún na 71 963 miliónov korún a trhovú z 22 892 miliónov korún na 47 658 miliónov Kčs (v cenách r. 1967). Na Slovensku za toto isté obdobie vzrástla hrubá poľnohospodárska výroba z 12 557 miliónov Kčs na 23 075 miliónov korún.

Združstevnenie poľnohospodárstva a v jeho dôsledku výrazný rast poľnohospodárskej výroby a produktivity práce by sa nemohli uskutočniť bez účinnej pomoci socialistického štátu. Mohutný prúd investícií, financovaných, najmä v prvých rokoch vzniku družstiev, z celospoločenských zdrojov, zabezpečoval materiálnovýrobnú základňu poľnohospodárskej veľkovýroby na Slovensku. Hodnota základných fondov v československom poľnohospodárstve, ktorá predstavovala v roku 1948 44 189 miliónov Kčs, sa do roku 1970 zvýšila na 118 193 miliónov Kčs. Tieto základné fondy predstavovali nielen tisíce moderných krávinov a veľkovýrobní pre ošipané, strojov — ale aj stovky kultúrnych, spoločenských a sociálnych zariadení.

Socialistický štát ďalej pomáhal rodiam sa družstvám pri zavádzaní najnovších výtobytkov vedy a techniky do výroby, pri používaní nových chemických látok, zameraných na boj proti škodcom, burinám a za vyššie úrody, pri skvalitňovaní pôdy, ale aj chovného a plemenného dobytká. Výrazná bola pomoc najmä na úseku kadrovej politiky.

Uvediem aspoň niektoré údaje. Ak roku 1950/51 sa v ČSR použilo na ha pôdy 28,8 kg čistých živín umelých hnojív, tak v roku 1971/72 to už bolo 195,5 kg (na Slovensku 179,7 kg).

Počet traktorov roku 1947 predstavoval 12 500 kusov (na Slovensku 1512 kusov), ale v súčasnom období predstavuje už československé poľnohospodárstvo traktorovú veľmoc. K 1. 1. 1973 brázdilo polia

už 139 209 traktorov, z toho na Slovensku 38 599.

O kvalitatívnom skoku nášho socialistického poľnohospodárstva svedčí ďalej fakt, že poľnohospodárske podniky riadia tisíce vysokokvalifikovaných odborníkov. Ak v roku 1946 pracovalo v poľnohospodárstve niekoľko desiatok odborne vzdelaných poľnohospodárov, tak roku 1970 bolo 3998 pracovníkov s vysokoškolským a 18 148 s úplným stredoškolským vzdelaním. V poľnohospodárskych podnikoch pracuje ďalej desaťtisíce kvalifikovaných odborníkov, mechanizátorov, traktoristov, opravárov a iných špecialistov.

Združstevnenie poľnohospodárstva znamenalo rad revolučných zásahov do vlastníckych vzťahov na dedine, ktoré zmenili celý ekonomický, triedny a sociálny profil poľnohospodárstva.

Roku 1949 dedinu a jej obyvateľov charakterizovala poľnohospodárska výroba, v ktorej dominoval malý a stredný roľník. V ČSR bolo v tomto roku 1 507 097 individuálne hospodariacich roľníkov (na Slovensku 545 481), z toho iba 46 648 vlastnilo podnik s väčšou rozlohou pôdy nad 15 ha. Do roku 1970 zostalo v ČSSR individuálne hospodariacich roľníkov s rozlohou pôdy nad 0,5 ha iba 194 300 (ide predovšetkým o kovo-roľníkov). Malovýrobcu nahradila moderná socialistická veľkovýroba, ktorá z celkovej rozlohy poľnohospodárskej pôdy (7 031 946 ha) obhospodaruje viac ako 90 %. Individuálneho výrobcu nahradili družstevníci a robotníci na štátnych majetkoch.

Združstevnenie odstránilo súkromné vlastníctvo pôdy, charakterizujúce biedu a hlad preľudnene dediny, rozdrobenie zeme, najmä v dôsledku delenia, odstránilo vplyv úžerníka, zrušilo hranice pre obmedzené možnosti prenikania novej techniky do poľnohospodárstva, položilo základ na odumretie najskôr triednych a neskôr sociálnych rozdielov na dedine, položilo základ na spriemyslenie poľnohospodárskej výroby, ale aj základ na revolučnú zmenu vo vedomí roľníkov. Zmenila sa spoločenská klíma, v ktorej sa ďalej vyvíja roľník a dedinská societa.

Revolučná zmena vo vlastníctve položila v prvom rade základ novým výrobným vzťahom na dedine. Družstevné vlastníctvo

zlikvidovalo akúkoľvek formu vykorisťovania v poľnohospodárstve a položilo základ nového hodnotenia človeka. V minulosti v uzavretej dedinskej spoločnosti postavenie človeka určovala veľkosť majetku. Existencia socialistických podnikov vytvorila nové kritérium hodnoty človeka — prácu. Družstevný kolektív rozdeľuje dosiahnuté výsledky hospodárenia podľa práce.

Skutočnosť, že hospodárske výsledky družstva sa rozdeľujú vo vnútri uzavretého kolektívu nie podľa výsledkov, dosiahnutých v celospoločenskej výrobe, je zároveň príčinou, že ekonomický zákon rozdeľovania podľa práce má v socializme dve formy prejavu. V štátne socialistických podnikoch mzdu, ktorá určuje podiel robotníkov na úhrnnom mzdovom fonde socialistického štátu, a v družstvách podiel na hospodárskych výsledkoch jednotlivého podniku. Dve formy socialistického vlastníctva, štátne a družstevné, spôsobujú nielen kvantitatívne rozdiely v odmenách za tú istú prácu medzi robotníkmi a družstevníkmi, ale aj rozdiely v odmenách za rovnakú prácu medzi členmi jednotlivých družstiev. Tieto rozdiely v odmenách sú prirodzeným dôsledkom realizácie zákona rozdeľovania podľa množstva a kvality práce pri existencii dvoch foriem socialistického vlastníctva, pretože skupinové vlastníctvo základných výrobných prostriedkov je určitou prekážkou priameho prelievania národného dôchodku medzi družstvami navzájom, ako aj medzi družstevným sektorom a socialistickým štátom. V podmienkach jednotného nedeliteľného štátne socialistického vlastníctva práve toto prelievanie národného dôchodku umožňuje dôslednejšie realizovať uplatnenie ekonomického zákona rozdeľovania podľa množstva a kvality práce.

V dôsledku týchto revolučných zmien v poľnohospodárstve prvýkrát v histórii v podstate takmer v celom rozsahu sa oddelil poľnohospodársky podnik od domácnosti roľníka. Navonok táto zmena, popri iných revolučných opatreniach, zdala sa byť nepodstatná, hoci vo svojej sociálno-ekonomickej podstate predstavuje najrevolučnejší prvok v spoločenskom vývine dediny a poľnohospodárstva.

Do vzniku družstiev domácnosť súkrom-

ne hospodáriaceho roľníka bola bezprostredne spojená s poľnohospodárskym podnikom. Táto skutočnosť vo veľkej miere určovala hranice podniku, jeho investičné možnosti, zavádzanie novej techniky a nových poznatkov do poľnohospodárstva. Bola však aj hranicou, obmedzujúcou myslenie roľníka. Za týchto podmienok poľnohospodársku výrobu charakterizovala tradícia a univerzálnosť roľníka ako vlastníka a bezprostredného výrobcu. Vznik družstevného podniku odstránil medze medzi rozdrobenými poličkami a položil základ pre ďalší revolučný vývin poľnohospodárstva, dediny a jej obyvateľov.

Zrod kapitalizmu je bezprostredne spojený s oddelením domácnosti remeselného výrobcu od výrobného podniku. Táto revolučná zmena odstránila hranice rozvoja priemyselnej výroby a otvorila priestor pre mohutný rozvoj výrobných síl, pre rýchly proces koncentrácie a centralizácie kapitálu, ktorý sa završuje v zrode monopolov.

Socializmus zospolečenštením základných výrobných prostriedkov odstraňuje brzdu ďalšieho rozvoja priemyslu tým, že odstraňuje základné protirečenie kapitalizmu, protirečenie medzi spoločenským charakterom výroby a súkromným privlastňovaním. Zároveň vnáša do spoločenského vývoja kvalitatívne nový prvok: združstevnením poľnohospodárstva sa oddeluje domácnosť roľníka od výrobného podniku, čím sa otvára priestor pre rýchly rozvoj výrobných síl v poľnohospodárstve.

Táto revolučná zmena nie je významná iba pre vlastné poľnohospodárstvo, ale je dôležitým faktorom ďalšieho rozvoja celej socialistickej spoločnosti. Bez utvorenia priaznivých podmienok pre rozvoj výrobných síl poľnohospodárstva nebolo by možné odstrániť zo života socialistickej spoločnosti podstatné rozdiely medzi mestom a dedinou, medzi poľnohospodárstvom a priemyslom, t. j. rozdiely v úrovni výrobných síl, vo vlastníckych vzťahoch, v charaktere práce, v rozdeľovaní výsledkov výroby, ale aj rozdiely v kultúre a spôsobe života a i v úrovni vedomia obyvateľov dedín. Takýto vývin si vyžaduje v prvom rade revolučne zvýšiť technickú úroveň poľnohospodárskej výroby. V socialistickej spoločnosti v poľnohospodárskych podnikoch sa neustále vytvárajú priaznivé

podmienky na rýchly rozvoj výrobných síl, na rýchle prenikanie výtvarných vedy, aby sa poľnohospodárska výroba zmenila na určitý druh priemyselnej výroby. Takýto vývoj otvára dvere uzavretosti hraníc skupinového vlastníctva, ktoré sa čo do kvality ale aj rozlohy postupne približuje štátne socialistickým podnikom. Tento proces je rozhodujúcim pre zmenu celého spôsobu života poľnohospodárskych výrobcov, ale aj pre odumretie najskôr triednych a neskôr i sociálnych rozdielov v našej spoločnosti, ako aj pre organické spojenie poľnohospodárstva a priemyslu.

Je všeobecne známou skutočnosťou, že v družstevných poľnohospodárskych podnikoch v podmienkach celospoločenského riadenia sa utvorili priaznivé podmienky na mohutný rozvoj výrobných síl, na revolučný rast produktivity práce. Zároveň tieto zmeny boli príčinou vzniku nových profesií, zmien kvality pracovnej sily, zrodu novej deľby práce vnútri poľnohospodárskeho podniku. Univerzálneho roľníka nahrádzajú špecialisti. Poľnohospodárska výroba sa postupne rozčleňuje na odvetvia rastlinnej a živočíšnej výroby a rozdeľuje roľníkov na „rastlinárov“ a „živočíšarov“, neskôr jednotlivé operácie si vyžadovali a budú vyžadovať nových odborníkov, špecialistov a ďalšiu deľbu práce. V ďalšom procese budú vznikať vo vnútri základných odvetví nové výrobné odvetvia, nové profesie, ktoré budú nahradzovať pôvodné pracovné operácie univerzálneho alebo širšie špecializovaného pracovníka. Niektoré odvetvia výroby, najmä živočíšnej, sa začínajú už dnes postupne meniť na istý druh priemyselnej výroby a organicky sa odtrhávajú od pôdy.

Nová technika a zavádzanie výtvarných vedy do poľnohospodárstva potrebujú rozšíriť hranice svojho pôsobenia, aby sa mohli plne využiť. Súčasná rozloha družstevných podnikov, i keď ide už v priemere takmer o 1000 ha podniky, sa stáva určitou brzdou racionálneho využitia existujúcej techniky. Vznikajú preto tendencie, zamerané na ďalšiu deľbu práce cestou špecializácie, kooperácie a integrácie.

Procesy špecializácie, kooperácie ale aj integrácie, ktoré sa uskutočňujú najmä zlučovaním poľnohospodárskych podnikov, charakterizuje nielen nová deľba práce vo

vnútri poľnohospodárstva, ale aj nový vzťah poľnohospodárstva k iným odvetviám národného hospodárstva. Tieto procesy sú zároveň základom prerastania pôvodných hraníc družstevného vlastníctva, o čom svedčí fakt, že vznikajú nielen spoločné družstevné podniky, ale aj podniky so zmiešaným vlastníctvom, štátnym a družstevným, čo predstavuje novú „skupinovo-celospoločenskú“ formu socialistického vlastníctva. Tieto procesy ukazujú na isté splývanie triedy družstevných vlastníkov s triedou robotníkov, na procesy zrodu nových foriem socialistických výrobných vzťahov.

Tieto procesy sú logickým dôsledkom vzniku družstiev a ich postupnej politickej a ekonomickej konsolidácie. sú príčinou prerastania hraníc nielen družstva ale i dediny, ktorá mení svoj pôvodný triedny a sociálny charakter. Združstevnenie poľnohospodárstva zmenilo takto tradičný pohľad na dedinu a poľnohospodárstvo. Poľnohospodárska výroba sa postupne stáva určitým odvetvím priemyselnej výroby, i keď určité špecifiká tu naďalej zostávajú. Oba dostali iný zväzok i svoj spoločenský účel. Z dedinských domov, v minulosti účelovo úzko spojených s poľnohospodárskym výrobným podnikom, stali sa typické obytné budovy, vybavené moderným nábytkom i príslušenstvom. Výroba a hospodárske budovy sú umiestnené prevažne mimo centra obce.

Odstránili sa medze v chotári medzi matickými „švikmi“, padli hranice, brzdiace zmenu vedomia ľudí a zmenili sa vzťahy medzi nimi. Celospoločenské komunikačné prostriedky, železnice, autobusy, rádiá, telekomunikácia a najmä televízia sa podstatne prispeli k tomu, že kultúra, ale aj ideológia robotníckej triedy sa priblížila k dedinskému obyvateľstvu a vytvorila základné predpoklady rýchleho prenikania kultúrnych, spoločenských a vedeckých poznatkov na dedinu.

Družstevník, bývalý individuálne hospodáriaci roľník, stotožnil sa so svojím novým materiálnym postavením a v jeho vedomí niet podmienok pre návrat k súkromnému hospodáreniu. Túto skutočnosť plne potvrdzujú naše výskumy. V odpovediach družstevníkov sa iba zriedka vyskytujú názory, ktoré by dokazovali, že by

družstevníci mali záujem o návrat k súkromnému hospodáreniu. Z ich odpovedí vyplýva, že si plne uvedomujú, ako je ich dnešná vysoká životná úroveň a jej ďalší rast úzko spätý s ďalším ekonomickým a politickým rozvojom socialistického štátu a družstva a že zárukou ďalšieho vývoja materiálno-kultúrnej úrovne a sociálnych istôt je politika robotníckej triedy, vedenej komunistickou stranou.

Резюме

Баух В.: Класс кооперированных производителей в структуре социалистического общества

Одним из новых классов сегодняшнего мира является класс кооперированных производителей, возникший и развивающийся в социалистических странах. Этот класс относительно молод. В СССР он существует меньше чем 50 лет и в остальных социалистических странах еще более короткий срок. Класс кооперированных производителей включает два слагаемых: одно, связанное с сельскохозяйственным производством (класс кооперированных крестьян), второе, связанное с промышленным и ремесленным производством. С точки зрения контекста социалистической социальной структуры класс кооперированных производителей представляет преходящую форму между мелким производством, основанным на низком

уровне производительных сил, и социализированным коммунистическим трудом, т. е. формой труда, основой которого является не уже частная, а кооперативная собственность.

Summary

Bauch V.: The Class of Cooperative Producers in the Structure of the Socialist Society

One of the new social classes in today's world is the class of cooperative producers, a class that came into being and is developing within the framework of socialist societies. This class is of a relatively recent origin. In the Soviet Union, this class has now been operating for less than fifty years, while in Central European socialist countries its existence encompasses an even shorter period. The class of cooperative producers comprises two subsections, one associated with agricultural production (the class of cooperative farmers), the other with industrial and handicraft production. Viewed within the context of socialist social structures, the class of cooperative producers represents a form of transition from small-scale production, based on a low level of development of productive forces, to socialized communist labour, in other words, a form of labour in which the principle of private ownership has been replaced by the principle of cooperative ownership.

V. J. Jelmejev, B. R. Rjaščenko, Ja. P. Judin: Komplexnoje planirovanije ekonomičeskogo i socialnogo razvitija rajona (Komplexní plánování ekonomického a sociálního rozvoje správního obvodu)

Leningrad, Lenizdat 1972, 125 s.

Důležitost komplexního plánování ekonomického a sociálního rozvoje v měřících velkého města byla zdůrazněna L. I. Brežněvem na aktivu leningradské oblastní stranické organizace v r. 1971. Z iniciativy stranických orgánů byl tehdy vypracován a postupně realizován komplexní plán ekonomického a sociálního rozvoje leningradského Kalininského obvodu. Na utváření i uskutečňování tohoto plánu se podílely závody a instituce z celé leningradské oblasti.

Dokladem toho, že sovětsí sociologové vážně usilují o řešení problémů souvisejících se sociálním plánováním v teritoriálním měřítku, může být i práce autorů V. J. Jelmejeva, B. R. Rjaščenko a Ja. P. Judina: *Komplexnoje planirovanije ekonomičeskogo i socialnogo razvitija rajona*. Autoři připouštějí, že zkušenosti z oblasti teritoriálního sociálního plánování nejsou ještě velké, avšak již umožňují některá zobecnění, a právě ta se stala základem pro sepsání recenzované práce.

Kniha je rozdělena do dvou hlavních kapitol, které jsou podrobně tematicky členěny do oddílů a dokresleny řadou tabulek obsahujících základní ukazatele a formy ekonomického a sociálního rozvoje administrativního obvodu.

V prvním oddílu, poukazujícím na *nezbytnost plánování ekonomického a sociálního rozvoje správního obvodu*, autoři vycházejí ze skutečnosti, že plánování je nezbytným nástrojem zvyšování efektivity společenské výroby, materiální a kulturní úrovně sovětských občanů, aktivně budujících komunismus. „Zahajujeme-li socialistické přeměny, musíme si jasně vytknout cíl, k němuž tyto přeměny konečnou směřují, to jest cíl vybudovat komunistickou společnost,“ napsal V. I. Lenin v prvních letech sovětského státu.¹ A je to právě tento leninský princip, z něhož vychází politika KSSS, uskutečňující plánovitě a postupně pokrokové přeměny sovětské společnosti. Autoři podtrhují *princip demokra-*

tického centralismu v sociálním plánování a z něho plynoucí závěr, že sociální rozvoj nelze řídit pouze centralizovaně, ale je zapotřebí využívat i místní iniciativy, respektovat všechna místní specifika i jejich propojení s centrální činností. Takové plánování bude plnit důležité funkce koordinace činnosti podniků, řízení kultury, komunálního hospodářství, služeb, bytové výstavby atd. Řešení všech otázek takto pojatého sociálního plánování „je možné pouze na základě hlubokého poznání hlavních úloh daného územního obvodu na dlouhé období, shromáždění a správného použití prostředků ze všech finančních zdrojů, včetně kapitálových investic ministerstev na závody ve výstavbě či v rekonstrukci“.

Druhý oddíl první kapitoly pojednává o *cílech a úkolech plánu*. Není pochyb o tom, že při rozpracování komplexního plánu ekonomického a sociálního rozvoje je nutné jasně vymezit jeho základní cíle a úkoly, které těsně souvisejí s cíli rozvoje celé společnosti.

Na rozdíl od předchozích koncepcí některých sovětských autorů,² kteří spatřovali tento cíl v lepším využití sociálních faktorů pro uspokojení technického pokroku, pro sociální zabezpečení technického zdokonalení výroby, autoři recenzované práce formulují cíl širší jako všestranný rozvoj člověka.

Komplexní plánování předpokládá řešení řady úkolů, z nichž nejzákladnější jsou vědeckotechnický pokrok a ekonomický rozvoj území. S oběma těmito komponenty těsně souvisejí změny sociální, profesionální a kvalifikační struktury pracovníků. Na příkladu leningradského Kalininského obvodu autoři v několika tabulkách dokumentují procentuální proměny profesionálně kvalifikační struktury v závislosti na úrovni mechanizace a automatizace práce. V závěru oddílu pak vyslovují přesvědčení, že plánování sociálního rozvoje oblasti by mělo uspišit:

- zvýšení úrovně mechanizace práce
- zlepšení podmínek práce, snížení pracovní úrazovosti
- zmenšení počtu obyvatel pracujících v podmínkách nepříznivých lidskému zdraví
- růst základního i odborného vzdělání
- spokojenost pracujících na základě plného využití volného času, dobře fungující sítě

¹ Lenin, V. I.: *Spsy, sv. 27*. Praha 1954, s. 120.

² Janov, A.: *Cto položit na stol sociolog? Molodoj kommunist, 1972, 2*; Ivanov, V. N. — Friš, A. S.:

Tvoj proizvodstvennyj kolektiv. Moskva, Molodaja gvardija 1970, s. 147.

služeb, obchodu, dopravy, zdravotnických zařízení apod.

Přímou podporou plánování v rámci správního obvodu bylo ustanovení ústředního výboru KSSS a rady ministrů z 5. III. 1971, týkající se opatření k dalšímu zlepšení práce oblastních a městských sovětů. Dokument stanovil, že při řešení otázek sociálního rozvoje správního obvodu jsou obvodnímu či městskému sovětu podřízeny všechny závody a organizace v rámci obvodu, nezávisle na jejich správní podřízenosti.

Oddíl třetí obsahuje *vymezení základního zaměření práce v procesu plánování ekonomického a sociálního rozvoje obvodu*. Autoři zdůrazňují, že předpokladem komplexního plánování je všestranné ocenění všech jevů a umění pečlivě analyzovat jak pozitivní, tak i negativní tendence v životě územního celku. Takové plánování si pak pochopitelně klade za cíl značný vzestup materiální a kulturní úrovně na základě vysokého tempa rozvoje socialistické výroby, zvýšení jeho efektivity, vědeckotechnického rozvoje a urychlení růstu produktivity práce. V této souvislosti autoři doporučují všestranně zkoumat příslušné plány rozvoje ve všech odvětvích a závodech, odhalit jejich zvláštnosti a tendence. Pokud jde o deficit pracovních sil v některých správních obvodech, může být odstraněn perspektivním plánováním přípravy pracovních sil na základě oblastních bilancí pracovních zdrojů (závodů, úřadů a organizací), které by se měly zpracovávat na základě jednotné metodiky a měly by mít jednotnou strukturu.

Čtvrtý oddíl, nazvaný *Organizace vypracování a realizování komplexního oblastního plánu*, obsahuje některá organizační schémata a síťový graf znázorňující vzájemné souvislosti a návaznosti mezi jednotlivými etapami při sestavování plánu. Zkušenosti získané při této práci v rámci správních obvodů Leningradu potvrdily oprávněnost skloubení politického a vědeckého přístupu a nezbytnost vedoucí role oblastních výborů strany. Vytvoření komplexního plánu rozvoje správního obvodu vyžaduje spojené úsilí oblastního výboru strany, oblastního sovětu, stranického, odborového a společenského aktivu, zapojení hospodářských vedoucích, odborných a vědeckých pracovníků.

Výchozím bodem v organizačním schématu je *vytvoření rady pro ekonomické a sociální plánování* při oblastním výboru KSSS, složené z těchto členů: tajemník stranického výboru, přizvaní ředitelé podniků a předsedové závodních výborů, tajemník VLKSM (Všesvazového leninského komsomolu), hlavní technický odborník, ekonom, právník, lékař, učitel, psycholog, sociolog. Tato rada za pomoci široké aktivy stranických, hospodářských, vědeckých pracovníků a pracovníků lidové správy je hlavním výkonným orgánem, který zajišťuje a řídí konkrétní práci při sestavení komplexního plánu rozvoje správního obvodu. Náročnost takové práce vede k přesnému vymezení činnosti a zodpovědnosti jednotlivých

osob participujících v radě. Pro koordinaci činnosti je vhodný *síťový graf na provedení všech pracovních činností*, respektující délku vypracování plánu (průměrná doba je rok až rok a půl) a šíři pracovního okruhu.

Poznání sociální struktury obvodu a jejích charakteristik je prvotní a nezbytnou etapou v plánování ekonomického a sociálního rozvoje. Neméně důležitostí připisují autoři i popularizaci tohoto procesu stranickým výborem s použitím názorné agitace v rozhlase i v tisku. V závěru první kapitoly je vysloveno politování nad tím, že ne všechny hospodářské, stranické a společenské organizace dostatečně zvládl úkoly s touto náročnou úlohou spojené.

V první, obecné části práce se tedy autoři pokusili diskutovat tyto problémy: ukázat na specifické rysy městského správního obvodu jakožto objektu sociálně ekonomického plánování a nalézt hlavní směry, jimiž se má práce při sestavování plánu ubírat. Značnou pozornost přitom věnovali organizaci práce při vypracování a realizaci plánu a úloze stranických organizací.

Druhá kapitola pojednává o *metodice plánování ekonomického a sociálního rozvoje obvodu*, kterou autoři navrhli a prakticky použili pro plánování rozvoje leningradského Kalininského obvodu na léta 1971—1975.

Tato metodika vychází z toho, že plán ekonomického a sociálního rozvoje obvodu má své vlastní specifické rysy, odlišující jej jak od plánů podniků, tak i od státních plánů. Vypracování plánu se dělí na tyto etapy:

1. sběr primárních dat;
2. analýza získané informace;
3. rozpracování jednotlivých ukazatelů plánu.

V první etapě se uskutečňuje základní poznání objektu plánování a provádí se sběr nezbytných dat podle jednotlivých oddílů plánu. Na sběr primárních dat se přitom kladou tyto požadavky:

1. Primární data musí zachycovat úroveň sociálního a ekonomického rozvoje obvodu v přesně vymezeném roce, který pak slouží jako základ plánu.

2. Data musí postihovat dynamiku ukazatelů sociálně ekonomického rozvoje v předcházejícím plánovaném období.

3. Data týkající se plánovaného období musí být členěna podle jednotlivých let a musí umožňovat srovnání odpovídajících ukazatelů v posledním roce plánovaného období s rokem výchozím.

Plán sociálního rozvoje obvodu má, v pojetí této metodiky, několik oddílů (částí). V recenzované knize je s výhodou použito skutečnosti, že některá obecná data se vztahují ke všem oddílům plánu a je možno je oddělit od okruhu primárních dat týkajících se jednotlivých oddílů. Mezi obecné údaje patří tyto charakteristiky: údaje o území obvodu; charakteristiky geologické, klimatické a demografické (hustota, věková struktura, migrace atd.); charakteristiky ekonomické situace obvodu, typologie závodů a institucí.

Metodika je členěna takto:

1. Vědeckotechnický a ekonomický rozvoj obvodu
2. Změny v sociální, kvalifikační a profesio-
nální struktuře pracujících v obvodu
3. Zlepšení pracovních podmínek v obvodu
4. Růst spokojenosti a zlepšování podmínek
bydlení a životního prostředí v rámci ob-
vodu
5. Rozvoj zdravotní péče, tělovýchovy a spor-
tu v obvodu
6. Rozvoj vzdělávání a kultury v obvodu
7. Ideově politické vzdělávání pracujících
v obvodu
8. Rozvoj sociálně politické aktivity pracují-
cích v obvodu.

Se zřetelem k těmto oddílům plánu se sbí-
rají primární data, konstruuje ukazatele
i provádí kontrola jejich plánovaného plnění.
V knize je rovněž poukazováno na nutnou
specifikaci metodiky plánů pro různé podniky
či instituce (např. závody těžkého průmyslu
a strojírenství, doprava, vědeckovýzkumné
ústavy, projektové organizace, školy).

Druhý oddíl v kapitole druhé rozebírá *me-
todiku analýzy získané informace* podle jed-
notlivých oddílů plánu. Blíže jsou zde kon-
kretizována sbíraná data a je zde uvedena
např. typologie kvalifikační struktury dělníků
z hlediska automatizace a mechanizace práce.
Většina oddílů plánu je zde obsáhně rozpra-
cována; sběr dat v takové šíři je technicky
velmi náročný. Určitou výhradu lze vyslovit
k oddílu týkajícímu se rozvoje ochrany zdra-
ví, tělovýchovy a sportu. Rozvoj zdravotnictví
a ochrany zdraví pracujících občanů si pro
svou důležitost zaslouží větší pozornost, což
by se mělo v plánu projevit doplněním uká-
zatelů o nemocnost (některé druhy chorob)
a sociálními, popřípadě věkovými skupinami
nemocných, průměrným procentem a délkou
pracovní neschopnosti, průměrnou délkou
hospitalizace pacientů v nemocnicích atd.

V třetím oddílu je pojednáváno o *vytváření
systému ukazatelů plánu*. Autoři konstatují,
že hlavní potíže v této etapě vyplývají z ne-
dostatečné zpracovanosti systému ukazatelů
plánů na některých typech institucí (např.
vysoké školy) a z neutříděnosti systémů uká-
zatelů v podnikových plánech. Např. „*Meto-
dika vypracování pětiletého plánu průmyslo-
vého podniku na léta 1971–1975*“ obsahuje
v oddíle sociálního rozvoje celkem 8 ukáza-
telů, které však neobsahují ukazatele o dělní-
cích vykonávajících těžkou práci, fluktuaci
kádru, zabezpečení dětí dělníků v dostateč-
ném počtu předškolních zařízení, sociálně
politické aktivitě pracujících, jejich ideolo-
gické výchově atd. V recenzované knize je
proto dosud užívaná metodika rozšířena o 11
dalších ukazatelů. Celá zdokonalená soustava
ekonomického a sociálního rozvoje správního
obvodu pak zahrnuje 75 základních ukazatelů.

Inspirativní náměty ke skladbě ukazatelů se
získávají z direktiv státního plánu, perspek-
tivních plánů rozvoje celého města, z mate-
riálu a plánů obvodního výboru KSSS a Kom-
somolu a z plánů sociálního a ekonomického
rozvoje jednotlivých podniků a institucí. Tato
šíře informačního toku s sebou však přináší
i nebezpečí, že ne všechny ukazatele obsažené
v plánu budou plně funkční a nezbytné.

Významným přínosem knihy je skutečnost,
že autoři se opírají o konkrétní zkušenosti
získané při sestavování plánu leningradského
Kalininského obvodu na léta 1971–1975. Pro
jejich přístup je charakteristická orientace
komplexního plánu sociálního rozvoje obvodu
na plány sociálního a ekonomického rozvoje
organizací činných na jeho území; tyto plány
se v pojetí recenzované metodiky v jistém
smyslu stávají podkladem i pro komplexní
plánování teritoria.

Předložená koncepce však není zcela bez
problémů; na některé z nich nedávno pouká-
zal N. A. Aitov.³ Především se jedná o volbu
městského obvodu jako východiska pro so-
ciální a ekonomické plánování města. Přes
argumenty, které autoři na podporu svého
stanoviska uvádějí, zůstává stále nejasné, zdali
toto východisko je plně funkční a nebylo-li
by účelnější vycházet při plánování sociál-
ního rozvoje v místním měřítku z města jako
celku. K takovému úvaze vede skutečnost, že
doprava, kulturní instituce, školy i zdravotní
zařízení, velké závody jsou objekty náležející
celému městu a spoluvytvářející jeho celkový
charakter. N. A. Aitov pokládá městský obvod
za víceméně umělý správní celek, který ne-
může být základní jednotkou pro sociální plá-
nování; takovým východiskem může být podle
jeho názoru, jen celé město. V citované práci
N. A. Aitova jsou dále kritizovány takové
přístupy, kde se komplexní plány rozvoje měst
podřizují plánům sociálního rozvoje podniků,
což zbavuje plánování v teritoriu možnosti
disponovat prostředky, klást požadavky na
plánování sociálního rozvoje podniků, pří-
padně jim určovat limity. Pokud je plánování
v rámci městského obvodu podřízeno pláno-
vání podnikovému, není již sociálním pláno-
váním teritoria, ale pouhou agregací plánů
sociálního rozvoje podniků. Takový plán pak
misto aby byl prostředkem k přetvoření života
městského obvodu, se stává pouhým evidenčně
prognostickým dokumentem.

Autorský kolektiv správně poukázal na
otevřenou otázku začlenění plánů městského
obvodu do širšího systému plánování sociál-
ního rozvoje, který by zahrnoval kromě orga-
nizací a malých územních jednotek i celky
vyššího řádu; bližší řešení této otázky však
v recenzované práci vyjasněno nebylo. Ze-
jména vazba komplexního plánu městského
obvodu na plán sociálního rozvoje celého
města zůstává tedy otevřena.

Jana Filáčková

³ Aitov, N. A.: O specifike i sootnošeniji urovněj
socialnogo planirovanija. V: Planirovanije socialno-

go razvitiija gorodov, Moskva, Institut socialnych
issledovanij AN SSSR 1973, s. 32.

Andrej Sirácky vyznamenán u příležitosti 30. výročí Slovenského národního povstání

U příležitosti 30. výročí Slovenského národního povstání byl doyen československé sociologie, akademik Andrej Sirácky vyznamenán státní cenou Slovenské socialistické republiky za celoživotní dílo v oblasti marxistické filosofie a sociologie.

Upřímně a z celého srdce blahopřejeme. Naše radost je o to větší, že byla oceněna práce a dílo člověka, který je neoddělitelně spojen se zápasem za rozvoj marxistické sociologie v Československu.

Sociologům se údajně připisuje určitý stereotyp. Siráckého „stereotyp“ je svrchovaná oddanost práci, společnému dílu a vytrvalost, s níž znovu a znovu odmítá představy o tom, že marxistickou sociologii je možno redukovat na procedury a techniky výzkumu při sběru empirického materiálu.

A. Sirácky, vědom si skutečnosti, že přechod od obecných pojmů historického materialismu ke konkrétnímu empirickému zkoumání dané společenské reality nezbytně vyžaduje vytvořit určité zprostředkující články, nejednou vrací a znovu a znovu objasňuje „staré téma“ struktury marxistické sociologické teorie.

Podobně jako Todor Pavlov odmítá ztotožňovat sociologii jako speciální vědu o společnosti s historickým materialismem. Historický materialismus je mu mnohem více než obecná sociologie, je teoretickým a metodologickým základem interpretace všech společensko-historických procesů. Vychází z premisy, že historický materialismus není samostatnou společenskou vědou, ale filosofickou teorií, která analyzuje „moment“ přírodní historického vývoje, část objektivní skutečnosti; je tedy začleněn v systému filosofie.

A. Sirácky tak v československé sociologii představuje koncepci, která je velmi blízká například názorům M. J. Jovčuka, A. G. Charčeva, V. A. Jadova, G. Andrejevové a dalších sovětských sociologů, kteří zastávají názor, že marxisticko-leninská sociologie, jejímž teoretickým základem je historický materialismus, není totožná s filosofií, ale je s ní organicky spjata při zkoumání všeobecných zákonitostí společenského života.

Máme-li uvést další markantní „stereotyp“ A. Siráckého, pak je to výrazná a jednoznačná třídnost a stranickost jeho přístupů, marxisticko-leninská platforma řešení problémů.

Taková témata, jako *Materialismus v sociologii, Boj proti subjektivismu v sociologii, Lenin a dnešek, Historické postavení dělnické třídy, Lenin a revoluční teorie společnosti* atd., mu dávají možnost, aby znovu a znovu ukazoval složitost a ostrost problematiky vztahu ideologie a sociologie. K této velice významné otázce, jejíž řešení podmiňuje další pozitivní rozvoj marxistické sociologie v Československu, se A. Sirácky vrací při různých příležitostech a analyzuje ji z různých hledisek.

Byl to A. Sirácky, kdo ani chvíli neváhal postavit se do čela těch sil československé sociologie, které v jednotě principiální kritiky všech teorií a koncepcí socialismu nepřátelských a tvořivého řešení teoretických úkolů, jež jsou spojeny s všestranným rozvojem naší socialistické společnosti, v dobách komplikovaných ideologických poměrů jasně řekly: „Naše cesta je leninismus.“

Čtenářům svých knih a statí, stejně jako posluchačům sociologie na Komenského universitě v Bratislavě, staví neustále před oči skutečnost, že ve dvacátém století existují vedle sebe nejen dva třídě protikladné systémy, ale i dvě sociologické koncepce. Jejich „vyznavači“ mají nápadně rozdílný přístup k sociologické práci. Jedni, ačkoli si uvědomují, jaké jsou možnosti angažovaných sociologických aplikací, odmítají angažovanost sociologů i sociologie samé. Sociolog má analyzovat, poznávat, odkrývat problémy, zobecňovat, zpracovávat nové náměty, varianty a modely, ale nemá ho zajímat, kdo a jak využívá výsledků jeho práce.

Druzí jsou pro takové pojetí sociologie, která spojuje angažovanou kritičnost a vášnivě zánícenou touhu a činu pro věc socialismu se zápasem, který vedou komunistické a dělnické strany. To je — jak při jedné příležitosti píše A. Sirácky — jediná cesta sloužící věci pokroku, blahobytu, míru a budoucnosti.

Stranickost a profesionální odpovědnost filosofa a sociologa A. Siráckého se projevuje ve vědomém řešení všech problémů teorie z hlediska podstatných potřeb a zájmů dělnické třídy, v odvaze zachovat a hájit vědecky zdůvodněnou stranickou pozici proti všem destrukcím maloměstského avanturismu, politického voluntarismu a teoretického revizionismu.

O Siráckém je možno říci, že je nositelem titulu nejčestnějšího — stal se ideologem dělnické třídy. Pochopil a dovedl zformulovat

a hájit zájmy třídy, jejíž „... postavení a dějinné určení... vyjadřuje tendenci objektivních společenských procesů, tendenci směřující k integritě a k pokroku lidstva, vyplývající z vědecké analýzy společenských jevů a procesů.“¹

Dá-li se to tak říci, pak mezi „stereotypy“ Siráckého patří takový přístup k životu, v němž se člověk zcela a se vším, co v sobě nese, věnuje své práci. A čím více se obětuje své práci, tím více se emocionálně a intelektuálně angažuje za věc socialismu, tím více vstupuje do zápasů strany. Kdo sleduje Siráckého angažovanou publicistiku v posledních letech, potvrdí, že se v naší sociologii těžko najde tak vitální, houževnatý a současnosti mladý autor.

Stranická a profesionální odpovědnost je u A. Siráckého spojena s aktivitou, která jako by narůstala s rozsahem témat a zvěšovala svou intenzitu tam, kde hrozí infekce maloměstské indifferencí, kterou šíří ti, jejichž pravda se ukázala falzifikátem, deformací a zkreseným odrazem skutečnosti.

Bylo tomu tak tehdy, když psal prózu a kritické stati, ale i básně a eseje, jež bychom našli v *Pravdě chudoby*, na stránkách *DAVU*, *Tvorby* a jinde. Vznikaly v intelektuálním prostředí levicově orientovaných slovenských studentů, kteří se ve dvacátých letech v Praze seznamovali s marxistickou filosofií.

Krušná léta války, ilegální práce a konečně vědecko-pedagogická činnost na filosofické fakultě Komenského university v Bratislavě, koncipování prvních kroků marxistické sociologie v Sociologickém ústavu SAV, knižní a bohatá časopisecká publicistika ztvárnily, zhmotnily a naplnily teoretický postulat, který kdysi napsal jako své krédo: „Posláním vědy je účastněné hodnocení jevů a faktů, aktivní dotváření situací minulých a budoucích.“²

V úsilí za naplnění tohoto postulátu je Siráckého práce nutně součástí zápasů doby. Bojuje v rovině vědeckotechnických inovací proti klerofašistické ideologii luďactva, staví před adepty vědecké práce analýzy základních problémů přechodu od kapitalismu k socialismu, nenechává bez povšimnutí snad žádný z nazrálých problémů vědy a kultury v socialistickém Československu. Rozpracovává kategoriální aparát dialektického a historického materialismu a vědomě vstupuje do zápasu s klerofašistickou a buržoazní filosofií a sociologií. Je jedním z prvních, ne-li vůbec prvním z těch, kteří u nás začínají rozvíjet sociologii ne jako pozitivistickou, od hodnotících soudů oproštěnou teorii, ale jako marxistickou, teoreticko-empirickou vědu o společnosti.

Nejednou v úvahách o věcech dnešních a budoucích dokazuje, že rozvoj marxistické sociologie, má-li si uchovat serióznost a prin-

cipiálnost marxistické vědy, nelze oddělit od palčivých konkrétních a aktuálních otázek společenské a politické reality naší doby.

Žádnému z těch, kteří se věnují zevrubnému posouzení a ocenění teoretické produkce našich let, nemůže uniknout fakt, že to byl Andrej Sirácky, prostý, jemný, skromný a vzácný člověk, který formuloval základní postuláty rozvoje marxistické sociologie v Československu.

Karel Rychtařík

Kolegium pro filosofii a sociologii o životním způsobu

Kolegium pro filosofii a sociologii věnovalo své 5. řádné zasedání otázkám životního způsobu v socialistické společnosti. Podnětný materiál *Socialistický způsob života a zákonitosti jeho rozvoje* připravil s. Ivan Hruza.¹ V diskusi, jež reagovala zejména na pojetí některých základních teoretických otázek, tak jak je prezentovala zmíněná již studie, vystoupila řada členů kolegia a přizvaných hostů.²

Předseda kolegia s. L. Hrzal zdůraznil v úvodu společenskou závažnost problematiky i skutečnost, že již první etapa prací přinesla přes některé nedostatky, otevřené a diskusní problémy užitečné výsledky. Dokument předsednictva ústředního výboru strany o společenských vědách z května tohoto roku pozitivně oceňuje prognózu vývoje životního způsobu do roku 1990, zpracovanou kolektivem Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV ve spolupráci s Výzkumným ústavem životní úrovně, Československým výzkumným ústavem práce a Psychologickým ústavem ČSAV. Je však třeba jít dál, a to jak v teoretickém rozpracování otázek, tak ve vytyčení zásadních problémů, na jejichž hlubší objasnění bude třeba se v další etapě prací zejména koncentrovat.

* * *

Společensko-ekonomická formace a způsob života

Úvodní Hruzova studie postavila do centra pozornosti tuto otázku. „Vývoj způsobu života lidí obecně závisí konečností na vývoji společenské výroby, tj. na růstu výrobních sil a na vývoji výrobních vztahů. Proto konečností určující činností pro náplň způsobu života každého člověka je činnost, která mu poskytuje obživu a prostřednictvím které je tedy ať přímo, nebo nepřímo spjat s výrobním procesem, tj. i s tím souvisejícím postavením ve výrobních vztazích.“

Diskuse vnesla pak do tohoto problému některé zajímavé aspekty. Pro životní způsob a jeho proměny je rozhodující způsob výroby,

¹ Sirácky, A.: *Sociológia. Teorie, metódy, problémy*. Bratislava, SAV 1966, s. 57.

² Sirácky, A.: *Kultúra a mravnosť*. Bratislava, SAV 1949.

¹ S jeho zkráceným zněním se mohou čtenáři seznámit ve *Filosofickém časopisu* č. 6/1974.

² V diskusi vystoupili soudruzi: Ladislav Hrzal, Jindřich Filipec, František Charvát, Milan Matouš, Jaroslav Kučera, Jitka Popelová, Ernest Magdolen, Miroslav Soukup, Bohumil Voborník, Blanka Filipová.

chápaný ovšem jako dialektická jednota výrobních sil a výrobních vztahů, jíž je, jak zdůraznil L. Hrzal, nepřiměřená jakákoli jednostranná absolutizace (jež je možná konečnou pouze v abstrakci). Je jistě třeba odmítnout v minulosti tak častou absolutizaci úlohy výrobních sil, avšak mnohem těžší je pozitivně řešit této složité otázky, jež by se při respektování určující úlohy výrobních vztahů vyhnulo absolutizaci v tomto směru.

Společensko-ekonomická formace, jejímž jádrem je výrobní způsob, determinuje způsob života kauzálně; schopnost odlišit kauzální vazby od vazeb pouze podmínkových má pro poznání, jež chce přispět k praktickému utváření života, mimořádný význam.

Vazba mezi způsobem výroby a způsobem života není však bezprostřední, je zprostředkována řadou mezičlánků, především prací, účastí na řízení, ekonomickými, urbanistickými procesy, růstem životní úrovně atd.; jestliže na jedné straně společensko-ekonomická formace je integrujícím poutem, jež vtiskuje všem těmto procesům a jejich fungování určité podstatné rysy a charakteristiky, je třeba důsledně zkoumat a poznávat i tyto procesy samé.

Jakmile se dobereme základních principů, je třeba nechat je „pracovat na analýze skutečnosti“, neboť jediné solidní znalost našeho života, stejně tak jako života v kapitalistických zemích, může vést k ideologicky účinné konfrontaci a akčně orientovanému poznání, zdůraznil J. Filipec. Přes dosažené výsledky zůstáváme často za skutečným vývojem života samého, v němž si razí cestu historicky jedinečná trajektorie, jíž představuje socialistický životní způsob.

* * *

Individuum a společnost v utváření života

Optika utváření lidského života vnáší — jak to potvrdila i diskuse — do této základní a přesto stále otevřené filosofické a sociologické tematiky nové tóny. Ač o tom někteří pochybují, jde skutečně o legitimní filosofické téma.

Problém životního způsobu je totiž neoddelitelně spjat s marxisticko-leninským pojetím člověka; v jistém smyslu je možno říci, že utváření socialistického způsobu života je vlastně praktickou prověrkou a rozvinutím Marxova konceptu člověka, jak uvedl J. Filipec. Nejde o realizaci jakéhosi archetypu člověka, jeho nemenné, jednou provždy určené esence, ale o proces formování života, v němž se ukazuje, co vlastně člověk je, vyjevují se a utvářejí jeho potence, různé mohutnosti, odhaluje se nenahraditelnost některých jeho stránek, to, v čem je jedinečný a čím se liší od všech ostatních jsoucen. Realizace socialistického způsobu života přispívá k rozpoznání a obohacení marxistického pojetí člověka, k uskutečnění zásad socialistického humanismu.

Někdy bylo zdůrazněno, že individuum je sice nositelem životního způsobu, hodnot

s ním spojených, ale rozhodující je, zda samo individuum je chápáno jako společenské. J. Kučera v souvislosti s úvodní studií I. Hružy doporučil „hlouběji propracovat vazby mezi podstatou individua a podstatou společensko-ekonomické formace“.

J. Popelová naznačila neobyčejnou plodnost historického přístupu ke zkoumání způsobu života v různých obdobích a společenských vrstvách; v určité vývojové fázi jsme si vytvořili bojový proletářský styl, spojený s jistým asketismem a maximálním kolektivismem. Byl to přitom neobyčejně bohatý životní styl. Určité nebezpečí přichází s obdobím blahobytu, spojeným se vznikem „měkčího“ způsobu života, jehož vzorem je často maloměstství.

* * *

Co je životní způsob

„Jestliže chceme přesněji vymezit pojem způsobu života, je nutné vyjít z toho, co to vlastně lidský život je. Možno jej charakterizovat asi takto: lidský život; to jsou mnohostranné lidské činnosti, jimiž se dané in. divuum projevuje a jimiž se zároveň udržuje a obnovuje. Způsob života, to je tedy způsob uspořádání těchto činností, odpovídající konkrétně historickému charakteru dané společensko-ekonomické formace i třídnímu a sociálnímu postavení daného člověka v ní,“ píše I. Hruža.

Snaha po určitém kategoriálním vymezení a upřesnění, výrazně poznamenávající celou diskusi, odrážela do určité míry i rozpornost současné situace; na jedné straně hlubší rozpracování samé kategorie životního způsobu stojí nikoli na počátku jako něco daného, samozřejmého, ale je jedním z výsledků badatelského úsilí; na druhé straně poznávací proces spojený s analýzou empirické skutečnosti a akčně orientovaný si vynucuje na každém kroku určité přesnější (byť možná tím v některých oblastech provizornější) vymezení kategoriální.

V diskusi byla formulována řada různých stanovisek. M. Matouš naznačil možnou trasu hlubšího propracování vztahu společenského bytí a životního způsobu. Citované Hružovo vymezení považuje za poměrně chudé, a to zejména ve vztahu k celému myšlenkovému pochodu, kterým autor ve studii prochází, zatímco např. M. Soukup považuje vymezení za nosné zejména ve vztahu k operacionalizaci kategorie životního způsobu a k pokusům o jeho měření. B. Voborník chápe pod pojmem způsob života kvalitativně vyhraněný historický typ života určité třídy, vyplývající z jejího postavení ve výrobních vztazích, a z tohoto hlediska soudí, že není odůvodněné hovořit o specifickém způsobu života určité společenské vrstvy, či dokonce jednotlivce.

F. Charvát rozvinul zejména některé dialektické aspekty problému; nejde jen o to, že individuum se v činnostech projevuje, ale také jde o to, jak činnosti utvářejí člověka samého, jaký je vztah ekonomického a sociálního v procesu utváření životního způsobu.

Vymezení životního způsobu musí otevírat možnosti dekompozice a verifikace na empirickém materiálu s vědomím, že proces poznání tohoto složitého jevu nelze redukovat na dekompozici jeho elementů, zachycení jeho jevových forem.

I. Hruza v úvodním slově vyjádřil názor, že orientace na dekompozici životního způsobu znamená vlastně ulpívání na jevové rovině problému, a poněvadž každá jevová stránka věci je prakticky nevyčerpatelná, je podle jeho soudu možné formulovat neomezené množství komponent. E. Magdolen naopak tomu, dle našeho názoru oprávněně, zdůraznil, že problém komponent nelze podceňovat. Jestliže výzkum socialistického životního způsobu má vyústit v poznatky napomáhající jeho cílevědomému, plánovitému utváření, pak je třeba hledat i účinné nástroje realizace vytyčených cílů v jednotlivých sférách života. Zde se bez určitého systému komponent neobejdeme.

B. Filipcová, ač souhlasí s tím, že činnosti jsou základním strukturotvorným prvkem životního způsobu, se domnívá, že dalšími jeho významnými prvky jsou i potřeby, hodnoty

a normy. Potřeby (ale i hodnoty a normy) jsou jak produktem, tak motivem jednání a myšlení lidí.

* * *

Spektrum diskutovaných otázek bylo podstatně širší, než zachycuje naše informace. Hovořilo se o úloze hodnot v utváření lidského života, o otázkách jejich třídního a všelidského charakteru, vztahu životní úrovně a životního způsobu, teorie a empirie atd.

V podnětné různosti stanovisek zaznívala řada sjednocujících, společných tónů, jak ve smyslu teoretických východisek bádání, tak ve smyslu vědomí jeho akční úlohy. Podstatou marxisticko-leninského výzkumu způsobu života je jeho akční orientace ve smyslu myšlenky, že nejde jen o interpretaci, ale především o změnu světa, společnosti a člověka — takové bylo vyznění celé diskuse. Vědomě utvářet socialistický způsob života, tzn. z hlediska programových cílů vytyčených komunistickou stranou hledat přiměřené nástroje a zprostředkující články jejich realizace, to je aktuální společenský úkol, k jehož naplnění musí přispět i společenská věda.

Blanka Filipcová

Vývoj, súčasný stav a úlohy spoločenských
vied

STÚDIE

C. A. Stepaňan: Niektoré metodologické pro-
blémy vzniku a rozvoja komunistickej for-
mácie

M. Hromádka: K některým teoretickým otáz-
kám kulturního života v socialismu

DISKUSIA

D. Alijevová: Metateoretická analýza v ne-
marxistickej sociológii

ZO SOCIOLOGICKÉHO ŽIVOTA

Niektoré otázky postojov mladých robotníkov
v práci (M. Demčák)

K institucionalizácii a rozvoju aplikovaného

sociologického výskumu v čsl. televízii (R.
Korčák)

Konferencie o problematike mládeže (A. Gar-
došová, J. Borská, L. Macháček)

Z VEDECKÝCH ČASOPISOV

Z časopisu *Rabotij klass i sovremennij mir*
(M. Ničunková)

Sociologický časopis 1973 (O. Mošner — S.
Mentelová)

RECENZIE

Sociálny svet človeka A. Siráckeho (J. Suchý)
Buržoázna teória vedy a ideologický triedny
boj (E. Farkašová)

Robotnícka trieda — metodologické aspekty
výskumu (A. Gardošová)

ANOTÁCIE

Celoročný súhrn

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydáva Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Ve-
dičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odbor-
ného tisku, tř. Obránců míru 2, 656 07 Brno. Lze také objednat u každého poštovního
úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,-
roční předplatné Kčs 60,-. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA
Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12,
101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v září 1974. Číslo vyšlo
v prosinci 1974.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic
and West Berlin JOHN BENJAMINS B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland. Order
from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P.O. Box 68, 800
München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 10
1974 (6 issues) Dutch Glds. 42,-. (DM 42,-).

© ACADEMIA, Praha 1974.